ल०भा०शे० मतंत्रं। अहोरात्राणि विदधत। घस्लादेशस्येति। लुङ्सनोरिति विहितस्य। ऌदिति। कङ् कञोः सामान्येन ग्रह
उ०स्क णं। अप्राप्तेति। पादपूरणे अ्राङः कर्वैः मध्यमपुरुषैकवचनं। परावर्मीति पूरापूर्व स्यकजे अ कनिति
१ कञः अनुष्मानि निगमेर्गमिहनेत्युपधालोपः असत वेत्यस्येतरे बव्राह्मणे सत्वादाह। मंत्रग्रहण मिति।
ॐ ॥इति द्वितीयः॥ ॐ ॥अकरिति। कञो लुङिति मंत्रे घसेति ल्लेर्लुकि सार्वधातुके गुण
तियोहल्ङ्याद्दिलोपे रूपं। अजूगू पतीमिति। गुपेर्लुङ् घसस्तंतु जादित्वाद भ्यासस दीर्घः छंदसि निष
निष्ठेर्क्य मत्ययं विधान्लिसः घत्वंनिपातनादिति वसयोत्र प्रत्ययः वर्णयोः दीर्घ स्त्रेति। अत एव तगभावः
२ प्रिवेरिति श्रासेरित्यन्ये। ध्वहृङ्नेयजेर्ये इति देवशब्दे उपपदे इत्यादिः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे कृदुत्तरप
दप्रकृतिस्वरः स्त्री लिंग एवेदं निपातनं। प्रच्छेः प्रच्छ ज्ञी ज्ञापामित्यतः। सीव्यतेरिति। प्रतिपूर्वादिसादि। ब्रह्मणि
तिउपपदे इत्यर्थः। लोकेत्विति ब्रूलोर्घवंदंतीसा दिवसयेन कप्वोध्यः। गोषणिमितिगांसनतीति विग्रहः। अत्र
सनोतेरनकारांतस्य निषेधात्। गोसनिशब्दस्य सवनादिषु पाठः करिष्यत इति सनोतेरनइति स्त्रस्य भाष्या
द्वे। यद्यपत्र षत्वं न प्राप्नोति तथापि दंत्यस्येव मूर्धन्य वसादौ वैदिक संप्रदायात्। अत एव पदकालेदंत्स
मेव पठंति गोसनमिति। यत्तु सुषामादित्वात्सत्वमिति तन्न। उक्तोत्स्त्र तद्गण अविरोधात्। येपयामिति। पंथा
नारतंतिहविर्मथंतीति विग्रहः। छंदसि सहः। लोके तुरासाहमित्यादि प्रयोगास्त्वं लाइतिहरदत्तः। वहश्च।
अस्य लोके पि प्रवृत्तिं के विदिच्छंति। हव्येनतः हवशब्दे उपपदे वहे र्ञ्युट् पादमध्यस्थेनेत्यर्थस्तदाह। घु
पादमध्ये त्विति। जनसनः उपसर्गे खुनि वो नामदेयामं छंदसि दिदविङ्नोरित्यत्र विशेषणं अर्थ रामः
कः। वेरप्टक्तस्येत्यत्र सामान्य ग्रहणं र्ण श्च। अस्तृलघ तेगाभृत्सद्म तेगाः सनं तिन्छ न्सन १

२०१

श्रीगणेशायनमः। अथवैदिकेषुविशेषमाह। छंदसिपुनः। पुनर्वस्वोर्द्वितारे। लोकेत्विति। उभद्रूतावयवभेदेस
मुदायेस्तद्वत्वादितिभावः। एवंविशाखयोरपिद्वितारे। तेनलोकेद्विवचनमेवाराधाविशाखेतिप्रयुंजानसाम
रस्यतुप्रमादः। योगविभागः। छंदसीत्यस्योत्तरत्रनिवृत्त्यर्थः। एवंहिचानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्रानुवृत्तिः। वतीति
वत्यस्यपेइत्यर्थः। मनेरिति। आदेशप्रत्ययपोरितिषत्वं। अनेणत्वादिति। अंगस्यभस्येतितत्राधिकारा
त्वत्वासत्वंगभसंज्ञानिमित्तयोरकृत्वा। अयुणेनभसंज्ञानिमित्तवसुशब्दनिरूपितांगत्वाभावादितिभावः।
एतद्वार्तिकद्वयंछंदोविषयमितिकेयचः। संज्ञाद्वयमिति। तत्प्रयुक्तंकार्यमित्यर्थः। अयस्मयेत्यसोविका
रइत्यर्थे। च्यवत्वंछंदसीतिमयट्। तेप्रागिसनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः। इंधिभवतिभ्यांचेत्यस्यक्रमप्राप्तप्रथ
ग८ मोपन्यासत्यागेवीजमाहेंधेरिति॥ ॐ ॥इतिप्रथमोध्यायः॥ ॐ ॥हविषिवृत्तिरिति। हूयतेतद्धो
त्रं। ततोग्निपदेनषष्ठीतत्पुरुषः। अग्नयेहूयतइतिलक्ष्यप्रदर्शनंयवाग्वेतिवाक्येजुहोतिस्याणफूर्वकेप्र
द्देपेवर्त्तते। द्वितीयाब्राह्मणे। सोपसर्गस्यवेदेविभाषोपसृष्टेइतिव्यवस्थितविभाषयासिद्धेनिरुपसर्गा
र्थेयमारंभः। पुरुषमृगाश्चंद्रमसेइति। वहुलंग्रहणाच्चंद्रमसश्चतुर्थी। व्यत्ययोवहुलमित्यस्यैवायंप्र
ॐ९ पंचः। अजभावइति। वहुलंछंदसमाङ्योगेपीत्युक्तेः। सव्येरिति। क्तिनिचसिभसोर्हलिचेत्युधालो
ॐ१२ पस्समानस्यछंदसीतिसः। नचभव ~ तिअतःप्रकसंतरंतुसार्वधातुकमात्रविषयमितिवाच्यं। हेमंत हेमंत॥
त्तां३ शिशि। शिशिरशब्दस्यहेमंतःशिशिरोऽस्त्रियामित्यमरादुभयलिंगत्वेपिशिशिरेइत्येतन्निवृत्त्यर्थस्स
ष्टार्थं हेमंतशिशिरावितिअमरस्यप्रमादइत्यन्ये। अहोरात्रेइति। रात्राह्लाहाइतिपुंस्त्वंप्राप्तं। द्वि

लक्ष्मा०श्री० विहित विशेषणोपि छांदसत्वान्न । तत एवन्वलसार्वधातुकानुदात्तम् । वै तोन्यत्रेसतो वेतिवर्त्तते ।
पु० स्वं०कं० तदाह । लोपोवे ति । परस्मै पदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी परस्मै पदत्तिङामिकारांतानामित्यर्थः । पतातीति ।
२ पत्लृगतौ तिप ग्राट् जिहायुंत इतिछंदसिपरे छायामितिक्यच् ग्रभ्यावस्यादिति योग विभागेनात्वं ।
ग्रन्यस्यपाये छावंत इति इदमेव जिह्माचरणंनाम । ग्रन्येतु उपमानादन्यत्रापिछांदसत्वादाचारे
क्यच्माहुः । ग्रपिशब्दाच्छानजिति ग्रपिशब्दादेवाहावपि । योस्काभायदुत्तरं ग्रस्कभ्नादित्यर्थः । यस्य
यो मतिक्रम्य गमनं यतिपूर्वादिणभावे णच् । तच्च कश्चिदन्यविषयावगाहनं कश्चिद्दोधक चित्रय लौ०७
इत्यादिः । लिङ्ङि ति । तस्यमृस्धातोर्गुणः निसंङि तङ् इतिसलोपः यासुट् ग्रतो येयः पलोपः ग्राद्गुणः
विकरणप्रकरणे यस्य यद्दस्येव सिद्धेर्बहुलग्रहणं सर्व विधिव्यभिचारार्थं तदाह । सुप्तिङि ति वहूनर्था
न्लातिग्रादत्ते इति वहुलं तस्य भावो वाहुलकं । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् दक्षिणपाइत्यत्रस्याऽभावश्छां
दसत्वात् । उपग्रहपदे न लादेशं व्यंग्यस्त्वात्मनेपदपरस्मैपदत्वादितस्य तीति निमित्तत्वादेशोप्युपग्रहपदेनो
च्यत इत्यभिप्रायेनाह । उपग्रह इत्यादि मधुन इति प्राप्ते इति ग्रस्यत्त दीरयो वच्चिको मधुशब्दो नित्यक्ली
वइतिभावः । विपूर्वादिति । युमिश्रणे विपूर्वः विशेषइति ग्रच्चि ग्रन्न ग्रादापेस्य वग्रहः । ग्रणिग्ग्रा
दावेतिस्यातिस्यात् लिङ्ग्राशिष्यङ्ः स्यागाग । मेवच्चिविदिशकित्हिष्येवायमङ् विकरणः प्रापणे
इष्यते वहुलछसीति । ग्रन्येष्वा ऋतईति तीलंस्यात् । गुणस्तुन कित्वादितिभावः । तुमर्थे । तुमर्थाभि रामः
व ग्प्रूभ्य क्तोभाव । इत्युक्तो भाव [illegible] वसात्वग्रहणं । ध्यै । इ २
तिवाहुलकाद्गुणत्वं पिवध्यै इत्यादौ यणभाववत् एवंचवाहुलके नैवपिवाद्यादेशाकित्वका

तिविसानिरवनतिदधिक्रामतिअग्रेगछतीत्युदाहरणार्थः।सर्वत्रविद्वनोरित्यालंअग्रेगाइतिसप्तम्याअ
लुक्।अवेत्तं पजइतियोगविभागउत्तरार्थः।विजुपे।मंत्रेइत्यनुवर्त्तमानेछंदोग्रहणंसष्टार्थं।छंदो
ब्राह्मणानीतिसूत्रेवलेनब्राह्मणेमुख्यछंदस्त्वस्यानंगीकारात्।सुधीवेत्यादौघुमास्थेतीत्वंवनिपि
लुकित्वाभावान्नेत्वं।उपपदांते इति।ब्रह्मभ्रूणेतिनियमादत्राप्राः क्विप्प्रतिप्रसूयतइतिभावः।बहु
लग्रहणात्क्वचिन्नपित्यघातः।छंदसिलिट्।छंदसिलुङ्लङ्लिटइतिधातुसंबंधाधिकारस्थं।नचै
सूत्रेतियोगविभागउत्तरार्थः।अनंतरस्येवलिटोयमादेशःलिटइतितुप्रत्ययांतरत्वाभावायनत्वनयोः
कित्वंतुअसंयुक्तामितिप्रतिषेधविषयगुणस्यतेरतुरित्यादाविवत्तितिराणस्तीती वानित्यादौप्रकृति
वारणाय।ईजानइत्यादौलिटःकित्वादेवसंप्रसारणंसिद्धं।अंजेर जिवानित्यादौनलोपोपिछंद
स्युभयथेत्यनेनसार्वधातुकत्वाङ्कित्वादेवसिद्धः।नचैवमारिवानित्यत्रापिगुणेनस्यात्ऋकारांत
रत्रछेनेषेणऋधातोःपुनर्विधानादितिप्राचः।क्वाछंदसि।किद्योपइतिव्याख्यानात्कङ्गदियगंताद
पियमस्ययोनौशकुनंभभुरण्युमितियथा।लोकेनस्त्यवइतितुलोहितादिसूत्रेभाष्यरीत्यासाधु।मग
प्यादित्वाद्वा।मंत्रेवृषेष।सूत्रेपंचमपेत्रिपमाः।वृषुसेचनेइषुइछायां मनज्ञाने मनुवोधनेइसु
भयोर्ग्रहणंविदादीनामपिपथ्यादर्शनंतौविधानत्येउदात्तवचनमुत्तरार्थं व्रजयजोर्भावे क्यपुदात्तो
यथास्यादिति।अमतोत्वादौचनितीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थंच।लोड्र्थे इति।कृर्वपरान्चपि।
६२ अकरमिति।क [illegible] गुणःउदाहरणेषुधातुसंबंधोप्यप्रः।
सिप्बहुलम्।अयंवैदिकरणः।पासिसी छा इत्यादौसिपामवधानाद ज्ञिनिषेधेन।

ल॰श्वा॰श्री॰ इतिबाहुलकात्भावे क्यप्। तच्छ्योगे कर्मणि षष्ठी तदाह रेवत्यादीनामिति। रपि रस्य अस्यादेवती रये भर्त्तो बहुल
उ॰स्व॰वै॰ मितिसंप्रसारणं माया यासद । पयिप्रकाशनशक्तिर्माया। असुरस्यसुरत्वेति पदांसमाया। आसुभरी मूं
३ र्धन्वतीतिपद्यपि मह्यं वयः प्रजापतिश्छंदइसंसमंत्र एवम्। धनिशब्दोऽस्तितपापितद्साहचर्यात्।
छविन्यायेन त्रिष्टुभो वयइत्यादयश्चत्वारोपि मंत्राम्। र्धन्वंतउच्यंते। वयस्याश्विति किं। अग्नेयशस्वि प ४
नयशसे समर्पयायम्। वयःपरमेष्ठीति केवलम्। वयः शब्दवती वयः शब्दरहिते न मंत्रे गोंधेयासुमाभ्यद्
ति। मत्वर्थेमाः। मत्वर्थे यतस्याछंदसि समासतन्वोर्वाच्य योमासतन्वोः किं सध्वरासो मधुमंतोग्ने
पः स्तृत्नेतनूशब्दो दीर्घो तिइतिहरदत्तः। अनंतरार्थे न्वे तिवक्तव्यंमध्वनंतरमस्मिन् मध्यमोमासः
३ लुग्कारेकाररेफाश्चेति चवाच्यं। लुकुमधुस्त्तयोनभः। अंसपोः क्लीवत्वमार्षं अकारः इधजग्धिः इह
अन्नम्। वलेंतक्षानिसर्पिः। इत्सर्पिः इकारआतपाधिक्येन देहशोषरूपास्मुगास्मिन्नस्तिपृग् विरेफोरश्चा
ह श्रुक्तः अयस्मयादिलाज्जश्त्वन्। ओजः सोह। ओजस्शब्दान्मत्वर्थे यत्वोस्तोहनिवार्च्ये। वृषा
य। एतदादिकाभ्दशशब्दाद्यल्खो। भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु। पूर्वैः कः। पूर्व
त १२ शब्दात्तृतीयाबहुवचनांताकृतमित्यर्थे इनइतिचप्रत्ययः। अद्भिः संस्कृतमित्यर्थे यदिल्यर्थः। सोम
मः। सोमशब्दाद्वितीयांतादर्हतीत्यर्थे यप्रत्ययः मयोः यइति निवृत्तं। चान्मयइत्यर्थे इतिस्वार्थे इत्यपि
वाच्यं। अग्निरीशिवस्यसेलादिः। स्वार्थे इतिः सम्। इति निवृत्तं। पचाद्यजिति। एवंच कद्योगलक्ष्ण रामः
षष्ठीसमर्थविभक्तिः फलितमाह। शिवं करोतीति। शिवशमरिष्टाः प्रकृतयः॥ इति चतुर्थः॥ २
४ ॥साम्नानीति। आर्षक्लीवत्व। वर्गः। ग्रामणिग्रामणिविषयः। सादन्यमिति। सदनमर्हतीत्यर्थः। इ

यैं स्रीकसकच्चेकच्चेकच्चेनशुञ्चेशच्चेनितिप्रसयन्वतुष्कयंम्यर्पमितिचसूयति आहुवच्चेइतिव्हेन्
संप्रसारणेउवङिरूपंनम्होछित्तवेइतिभ्वादेर्मूछधास्ते वैइट्अवगाहेइत्यत्रकेनभावलक्षणेभाव
स्यलक्षणेगम्येइत्यर्थः।आविजानितोः।आप्रसवादित्यर्थः॥ ॐ ॥इतितृतीयः॥ ॐ॥
रात्रेश्चाजसि। अजसादिष्विति वक्तव्यं रात्रिं रात्रीं सहोषित्वा। अजसादिविति किं यास्ता रात्रयः लोके स्थिति। असं
आ४ ज्ञाविषये इत्यर्थः। संज्ञायां तु लोके पिङीवंत [illegible] एवं कृतौ संज्ञा छंदसोरित्यनुवर्तनात्। रात्र्यादिभ्यां त्रिविति त्रि
वंतं आद्युदात्तो रात्रिशब्दे नित्यग्रहणमिति आ [illegible] रंभसामर्थ्यान्नित्यत्वसिद्धेरिति भावः। उत्तरार्थं भुवश्चेत्यर्थं
इत्प्रत्ययांतस्य भोरितिस्यादत आह। उवङिति। गुग्गु ...ल्वादीनां छंदसि अभिधेयस्य येन स्त्रीत्वं यत्तपालु अभिधे
वि शेषणालिंगः शौनकादिभ्यश्छंदसि। असाल्लेखो लेखकप्रमादात्। छंदसि अभिधेयइतितद्यत्। यान्य
अत एव शौनकीया शिक्षेति तस्य तु उदाहरणमाकरे। वधूं मितिवधूतितुवधेरौणादिके। कृनिवोध्यं। लं०
वधिका स्यप्रत्येति भाष्ये प्रयोगात्। मेथ्यापेति यतो नावइत्युदात्तत्वं प्राप्नोति। अंतस्वरितश्च यप्यत इति
हरदत्तः। वैयंतीभ्यइतिवेशंते पल्वलेभवा आपइत्यर्थः। स्त्रोतोजलप्रवाहः। सगर्भसियपन्त तितपदपीति
हरदत्तः। पूर्वेणैवसिद्धेर्यविहितस्यापि वचनः समुच्चयइतिभावः। लोकेत्वथ
छंदसत्वात्। चात्वघनि ति। यतः पूर्वेणैवसिद्धे यविहितस्यापि वचनः समुच्चयइतिभावः। लोकेत्वथ
अग्रार मइत्येवलोकादित्यसूत्रयितुमुचितं यतोधिकारात्। वर्हिषि दत्तं भवइतिनिवृत्तं। वर्हिः कुशहुताशयोः
दूतस्य कर्मक्रियातत्रभागेतस्य दमित्सणीकर्मणि दूतवणंभ्यां चेतिय प्राप्ते वचनं। रक्षोयाः। दिक्तु
पाणमपीत्यकप्रोषोनक्तो संदेहाय शब्दस्य तत्परत्वात् शौनिकाणा छयोरपवादः। प्रशस्यइ
स्व१

पे ३

ल०शा०शो० ष्यम् । तजादीनां छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वान्ममहानइत्यपि । माहुवइति । आङ्पूर्वात् हूयतेर्ल
उ०स्व०वै० ट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने वहुलंछंदसीति शपोलुकि संप्रसारणे उवङ् नचभवति हूयामिमरुतः
४ शिवानिति देवानीति रेवानितिरयेर्येस्य संप्रसारणे इकारेण पूर्वरूपे आ जुणोछंदसीरइतिवत्तत्र
विहितविशेषणाश्रयणात् । चायःकी चायतेश्छंदसिवहुलंकीत्यादेशः । स्पर्द्धे लिङीति । अयपूर्वस्य
स्पर्द्धेः संप्रसारणमकारलोपे वहुलंछंदसीत्यडभावः । ह्वे पदेअपेति स्पर्धेयामितिप्रकारांतरम
4 नोरमायां । स्पर्ध्ये लिङीति । संप्रसारणाकारलोपो निपात्येतइति शेषः । आनर्चुरानृहुरितिभाषायां । न दे
प्यासीति । अभ्यासस्यसंप्रसारणमनिट्त्वंच निपातनात् यासः सेघलं चिच्युषे इतिभाषायांणली
ति । अभ्यासस्य संप्रसारणनिपातनात् । तत्याजेतिभाषायां । निष्ठायामिति । प्राध्येआभावोत्सेहस्वोनि
माटे पातनात् । वहुषु सोमेषु आभावोन्यत्र ह्रस्वएव सौदन्यत्र [illegible] क्वचिदेकान्नपिआभावः । यदिश्रा
तोजुहोत नेत्यादौ आता इतिवहुलमविवदितं सोमेतु वहुलएवेतिभाष्येस्पष्टम् । निष्ठायांचेति ।
शिरादेशो निष्ठायानत्वाभावश्चनिपातनात् । चरत्वादेति । व्यत्ययेनपरस्मैपदं । आलस्यानैमिक
त्वेनद्विर्वचनेचीत्यस्याभावादभ्यासेवर्णं तता । शीर्षन् । छंदसिसर्वविधीनां वैकल्पिकत्वाच्छिरस
शब्दस्यापिवेदे प्रयोगः । वाराहीति । वराहस्यविकारइत्यणंतात्ङीप द्विर्वचनेपूर्वसवर्णदीर्घः
उपानहो विशेष्ये । मानुषीरिति । जसिपूर्वसवर्णदीर्घः । शम्यंचेति । पूर्वत्वाभावेविकल्पविधानसा रामः
मर्थ्यात्पूर्वसवर्णदीर्घोनः । तयोरत्रविषयेविशेषाभावात् । यातेरिति । यानितेइत्यर्थः । श्रोतोपि ४

द्वत्सरे दावत्सरसंवत्सरपरिवत्सराः पंचवर्षे युगे चतुर्णां वर्षाणां संज्ञाः। उक्त तद्यादि देशाः विशेष्याः साधन
शब्देन शक्तिमद्द्रव्यमिति लिंगसंख्यायोगादन्वर्थायं संज्ञानं। पद्रुं चास्तदीमद् पुत्तु अत्र न कृतः।
नलोपानापत्तेः। दीर्घश्चेति द्वयोभय हृदय विषयमिदं। छंदसीकः। चाङ्गः। अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेर्म
तुप्प्रत्ययोस्यास्तीति सुमंगलमस्यास्तीत्यर्थः। छंदः सलाकमेधारपादपिमत्वपीयः। मघं धनं यस्यास्ति
मघवा। उक्तस्य बंधिनी स्यर्थे उद्वा उद्वती तिवमतुपोरुदाहरणं एतयोरिति व्याचष्टे। इदंतदोरिति। आ
नंतर्यगेषष्ठी। कथेति। कुतो हेतोः केन प्रकारेण चेत्यर्थः। तु पूर्वं छंदसि। अज्ञादी गुणवचनादेवेति। नि
यमबाधेन प्रकृष्टतराभ्यनुज्ञामात्रमत्र क्रियते न तु पूर्वो विधिस्तेनोपाधिसंकरोन। करिष्ठ इति। क
र्तृशब्दात्तृन्नंतादिष्ठनिति कर्मणि द्वितीया। अतिशायरूपेष्ठनर्थे स्वविशेषणत्वात्तृजंतस्य शक्तोऽत्र न पि
कृतपूर्वी कटंतुल्यतातेन तद्वदत्र तृजंतप्रकृतिकत्वेन षष्ठीति परास्तं। दोग्धीशब्दे सिद्धप्रत्यय विधा
विति वचनाद्दस्याढइतिपुंवत्वेन दोग्ध्रशब्दात्प्रत्यये तु रिंष्ठमेयःस्विति तृलोपः। ततः शाकपार्थिवत्वे
तु न प्रसिद्धत्वात्। यत्नरूवेः। इमशब्द इदमा समानार्थं प्रकृष्टतरं। पत्तरमिति। प्रकर्षे प्रकर्षेत्तरप्
प्रकृष्टतर इत्यर्थः। उदितमिच। एकाचोप्रत्ययवदित्यत्रास्य ग्रहणमादिति। तेन स्त्रियमन्यद्वसा
दोयस्येति लोपो न। स्वार्थे इति। प्राशस्त्यविशिष्टे स्वार्थे इत्यर्थः। सस्तौ प्रशंसायामित्यतस्तदनुवृत्तेः।
अनसं। ब्रह्मणः साम देवस्य छंदासीति विग्रहः। बहुप्रजा इति बहुव्रीहिः॥ ॐ ॥ इति पंचमः

छंदसिवेति। लिटि धातोरिति सूत्रभाष्यस्पष्टमतस्तु आदीनामित्यत्रापि छंदसीति वक्तव्यमिति भा

ल०शा०श्रौ० दमित्यत्र इसुपक्रमात्स एव स्वरद्वयमध्यगः उष्मणा संप्रयुक्तः ऊष्मयोगे जात इत्यर्थः। यद्वा सए
उ०स्व०वै० वलकारो हकारेण संप्रयुक्त ह्कारतामापद्यते। तो साचार्यस्य मतेन ढकारो ह्कारतां यातीत्यर्थः।
५ ह्रदसिच। अष्टन इति दीर्घ इ ति चानुवर्तते। फलितमाह। लंस्यादिति। नलोपे कृते टकाराकारस्य दीर्घः।
ऋचित्। ऋग्वेद इत्यर्थः। अष्टानां दीर्घः। प्यादेशस्येति। तस्य स्थमिपामित्यनेन नइकः सुजि। ऋचीति।
अन्येषामपीति सूत्रे मंत्रे इति निवृत्तमिति हरदत्तोक्तेर्मंत्रे इत्यस्यानुवृत्तिरेव युक्ता। द्व्यचोतः। द्व्यच
स्तिङः तस्यातो दीर्घः। पत्रेइति। ऋग्रूप इत्यर्थे द्व्यच इति किं अस्त्राभवत वाजिनः। धातूणमिति कृत्रिकृत
त्सिसूच तस्त्रो स्त्रानुवृत्तिस्तु युक्तेति भावः। प्रकृत्यां स्यान्च इति दीर्घ स्युलोपस्थितत्स्याच इत्यस्य पूर्वस्येति
विशेषणं उपधाया इति च अत एव युक्तिगा विरोधः जनितेति। जनयितेत्यर्थः। तच्चिरूपं इशमितामहे
तियज्ञ विषये प्रयोगे मंत्रे इडादौ णिलोपो निपात्यते। विवरणमिति। यज्ञविषय शामनार्थत्वाद्याप्तिः।
सूत्रे प्रथमैकवचनमविवक्षितं शमितारो यदत्र सुकृतं शमितृभ्यश्चैवं न शामित्रमित्यादिदर्शनात्। वि घ११
पूयेति। युभिश्च एणविपुल विप्लुत इत्यर्थः। आनङिति नशेरूपं। आवरिति कृत्रो लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लु
ओ१२ किरूपं। आमाङ्योगे पीति अपि शब्दात् माङ्योगे पि न नुपरत्वाद्भावे कृते नजादित्वादालोपा नप्रा
प्नोतीत्यत आह। रे भावस्येति। नन्वेवं रेभावे कृते तस्यैव ट्प्राप्नोति न च रेभावो व्यर्थः। क्रादिष्वनिट् रामः
सुचारितार्थत्वादत आह। अत्रेति। ननु लादाणिकत्वात्। लदोलदाणस्येति न्यायाच्च कथं रे भावः ५
त१ पुनरेञ्जाह। तदर्थं चेति। द्विवचनात्परि भाषया प्रथक्तिरिति भावः। कृतीति। अजादावित्यर्थः। वित

प्रलपलन्दाएनेननुमिसर्वनामस्थानेचेतिदीर्घेनलोपः। त्वाग्रमिति। त्वाग्राघ्नुनितिच विग्रहः।
हृदय्याइः ति। प्रकारस्यायादेशः। प्रकसांतः। तीतिवर्त्तते। प्रकसा। स्वभावेनन विकारमापद्यतेतइ
तियावत्। अवधाद्। अयमिति इदमः सौ। अंवतेलोहि अंवतु आपोइत्यादीनिलुप्तविभक्तिनिष्पन्न
कपदानि अनुकरणानि। आपोजुषाणो वृष्णोवर्षिष्ठे इत्येते शब्दाः अंविकेशब्दात्रूवै अंववाले
इत्येतौ च यजुषिस्थितावतिप्रकृत्यैलर्थः। अंविके रूवे इतिचास्मादेवनिपातनात्पंचमीसमासः
आपोइतिजसैतंजुषाणो इतिस्वतवृष्णो इतिसंसंतं। वर्षिष्ठे इतिङ्यंतं इतरेसंवुध्यंतेः। अंववा
ले विके इतियजुष्येवमेवपठ्यते। अस्मादेवेति। अंवेइत्येतद्विषयामिदं। अंगशब्दे इति। विद्य
मानइतिशेषः। तदादौचेति। षष्ठीतत्पुरुषः। रू ने इतिशब्दस्त ... वृन्दसमानार्थः। कुथपरइति
वहुव्रीहिः। धकारे ऽकारउच्चारणार्थः। आद्युदात्तइति। उञ्जनेद्रत्येसत्रनिपातना दितिभावः।
आङोनु। विभक्त्यर्थवृत्तेराङो ग्रहणमितिहरदत्तः। प्रकृतिभावइति। तन्मात्रमित्यर्थः। नतुहस्वोपि।
रामस्य इति। रामस्येसमानुरित्यर्थः। उभयनिर्दे शेपंचमीनिर्देशोवलीयानित्याह। चन्द्रेशदत्येति।
विध्य जेद्वयोरितिइदंसर्वनाम्नोप्युपलक्षणं तदाह। विश्वाचीति। विश्वमंचतीति विग्रहः। वहुल
ग्रहणादन्यत्रापिक्वचित्तेनकद्रीचीसिद्धा। सध्यस्यमितिसहतिष्ठती त्यर्थः। प्रपिन्चबंध। विभा
षापुरुषेइत्यतो विभाषेतिवर्त्तते। चातं त्वा। साध्यै। द्वयोश्चेति। अस्य आचार्यस्य एतः स्थि
तइतिशेषः। ऋकारः जिह्वामूलस्थानीयोडः जिह्वामूलं तंतु तुवाचार्यः आहस्थानंऋकारस्यतुवे

ड्रा॰

त०श०श्रो० उ०स्व०वै० ६

तिभावः। वधीमिति। हंतेर्लुङि वधादेशः सिचइट् मियोमोश्च तस्यास्तिसिचइतीट् सिज्लोपः सवर्णदीर्घत्वं लो
पस्तं आत्मनेपदेसु विद्यमानतकारस्य लोपः स्यात्। अदुहेति। दुहे लङ्झोमकृसा तोवहुलं छंदसीति रुट् त
लोपे द्वयोरकारयोः पररूपं। छांदसत्वादेव क्वचिन्न तत एवा आनमाद्दतंकुरु तेः छंदसि दृष्टानुविधा
नादाह। मध्यमपुरुषेति। कृणुतादिति। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः वस्याकारो तोलोपः। अकृणोतेति।
पित्वे नाङिलाज्जुगणः। अत एव दधातते यत्र श्नाभ्यस्तयोरिसालोपोनः स्यादेशस्तस्मै ते आदेशाः। यतीस
सामाख्यायसं ख्याकाइतियत्तिष्ठनेतिसुषामादित्वात्षत्वम्। एमसीति। इमगश्रा … ङ पूर्व सरूपं यणाग
मे उकारे उ विवहितः। आज्जस … सुकितेजसः सकारस्य अवर्णात्असुकः सस्य विसर्गः उभयासइत्यादौ परत्वा
दसुकिसक इतिन्या येनपुनः शीनः अग्रामण्योरिति। पंचम्यर्थे षष्ठी। इदंवर्णे अग्रण्यमित्यस्य वामीति
नदीत्वेन हि स्वेः छंदस्यापद्यरूपाभावात् सू तग्रामणीनामित्यपि समाहारद्वंद्वेतरमेकशेषे सिद्धं छंदसी
तितुगोः पादांतइतिसूत्रे अनुक्त्या दसैवग्रहणाद्भावस्य पक्षे अनुक्त्या दांते वर्तमानगोशब्दस्य रस्या मोनु स्प११
डिति तदर्थः। छंदसपिदृष्ट। यत्र विहितस्ततोन्यत्रापि दृश्यते। अस्थभिरस्थान्नु … त्का सास्थन्वतेत्यादि
अनोनुडितिमतुपोनु। टिअनङेनस्यलोपः। ईश्चिद्धि। अस्थ्यादीनामीकारउदात्तो द्विवचने छंदसि
अपरिहृताइति। बहुवचननिर्देशाच्छंदसि तदंतस्यैव प्रयोगदर्शनात्। उत्तमितेउदस्थाइतिपूर्वसव स्या१२
र्णः माभैर्दिति। इडितिशेषसूत्रेइतिः प्रकारे तेन क्वचिदीकारोपि वित्तमभ्यमीति वरूणइ इति वृत्तिः। सानिस रामः
सनिमित्यस्य छांदसत्वादानुपूर्व्या अविवक्षितत्वा च्छंदस्येवैतन्निपातनं। पावकाइति पुनातिया ६
वयंतिवेसर्थः। घोर्लो पो। घुसंज्ञकानां लेटि … दधातेर्दै दाते अलेट् तिपइ तअलो

ह्निरेइति। वित्ते निरङ्इत्यर्थः। लोपविधानसामर्थ्यात्तस्यासिद्धत्वेप्येलाभ्यास्तलोपोन। यद्विमेतिलिट्। मसइड्
चेतिमेत्यर्थः। श्रुणुश्रणु। एभ्योहेधिः स्याच्छन्दसि। श्रुधीहवमिति। अन्येषामपीतिदीर्घः। दृपालनादौ। रुरुण
मिति। नश्रधातुस्योरुश्रुमइतिणत्वं श्रणुधीसत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुतश्चेतिलुक्। इतोन्यत्र
प्रत्ययेनघापूर्व हुलंछन्दसीतिलुक् अङितइतिहेविशेषणंछन्दसिपद्धोपित्वादङित्वं। अतएवरारं
धीसत्रनलोपोन श्रापोलुगिति। वहुलंछन्दसीति। आङितिटासंज्ञा अन्या समंजादिलाङोन्यत्रापिलोप
दर्शनादाङीतिमर्थे। आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपिव्यर्थं। ऋत्व्यवास्त्व्य। ऋतुवास्तुशब्दयोर्भवार्थेयतिपरा
देशोनिपात्यते वास्तोरप्तिच्च॥ ॐ ॥ इतिषष्ठः॥ ॐ ॥ पद्धोइतिसर्वे विधीनांछन्दसिवैकल्पि
कत्वात् दुहेइति। झस्यात् तल्लोपेरुटि अतोगुणे। अदृश्रमिति। इरित्वादङ्दे वेभिरिति। अतोनभवति
क्वचिदनन्ता पिभवतिनद्यैरिति। क्वापि। अपिनाल्पवपि। उक्थसतानगुजोतीतिसुपांसुसुपांस्थानेएते
आदेशा इत्यर्थः। पंथाइतिजसःस्थानेसुःछान्दसत्वात्सवर्णदीर्घः। उकारोच्चारणसामर्थ्यं नभोतपूर्व
कानेकाल्त्वेनवाअस्यपोवहुलमित्यस्यायंप्रपंचः। सुपांसुपइत्याद्यप्येवं। पूर्वसवर्णइति। आतपी
दीकारस्ततःसवर्णदीर्घःपर मेव्योमन्निसत्रपूर्वसवर्णदकारेनङीतिनिषेधान्नलोपाभावेसंयोगांत
लोपेनसिद्धावपिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाल्लुगेवेतिवोध्यं। यत्सुन्वंतीत्यादौयह्इतिस्थितेपूर्वस
वर्णदकारे सिनापत्तिरितितदर्थमनेकालमाद्यर्थं चलुगावश्यकइतिदिक्। यमितिप्राप्तेइति अ
मआत्वनविभक्तावितीत्वनिषेधः। आङः तृतीये कवचनस्य मिति शार्वांतरेआद्युदात्तपाठा
दिदमेवेतिभाष्यस्वरसः। तत्रचअसंयेनाङो नमनुस्वारनिव सर्पेस्यादि

ल०श्रा०शे० प्रसमु॰। समाहारद्वंद्वः। अनिलसलान्नट समासांतः। घस्येति। तर तमपोरित्यर्थः। नसत्तनि॰। एषां शब्दप
उ०स्व०वै० राणां द्वंद्वः। निषतेसद्दिप्रतेरितिवत्वं अवोरदाणं। भुवश्रम॰। रुवीरेफोवा महांषाहृत्तेरिति किंभुवो विश्वेषु
७ सवनेषु भवतेश्छंदसिलुङ्॰लङ्॰लिटइतिवर्त्तमानेलुङःसि प्शप्अगुणश्छंदसः ततएवाडभावः। श्रोमन्॰ सु ४
अभ्यादानमारंभः तत्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः। इतिवृत्तिः। नतुब्रह्मणपाथामित्यत्रेकैयटस्तुब्रह्मयोमित्यत्रअ
मभ्यादानइतिप्लुतोदात्तत्वंभवतित्स्यापयज्ञकर्म विषयत्वादितिवदन्नप्रारंभेप्यनेनप्लुतमाह। अतएव
प्लुदे शुक्लप्रएवज पे पितं प्लुतमेवयंति। अभ्यादानपदेनापयज्ञकर्मोच्यतेइतितदाशयं वर्णयंति। प्लुतश्च
सा॰अचइत्युपस्थितेरचः प्लुःमकरस्त्वर्द्धमात्रइत्यर्द्धचतुर्थमात्रोयं। येयज्ञकर्मणि॰। यज्ञेति किंस्वा
ध्यायकालेमाभूत्। येयजामहेइत्यत्रैवायंप्लुतइष्यते तेनेहनयेदेवासोदिव्येकादशस्थेतिपित्र्यायांये
स्वधेत्यत्रापिभवति एतत्स्थानापन्नत्वात्तस। प्रणवष्टेः टिस्थानिकस्त्रिमात्रओकारओंकारोवाप्रण
वइतिभाष्यादौस्पष्टं। इदंचार्वर्णप्रातिशाख्येपिस्पष्टं। टेरितितुप्रातिशाख्योक्तटिस्थानिकत्वानुवादःहलंते
प ७ इति। तदभावेटेरित्यननुक्तत्वात्तदंसस्यैवस्यात्। अभिचाराभावाद्विप्रणवप्लुतत्वेननविशेष्यते॰येनाप्य ण१२
रिभाषाप्रवृत्त्याऽदोषःस्यादितिभावः। याज्यामंत्राइति। याज्यानुवाक्याकांडमितिसमाख्यातप्रकरणस्था
इत्यर्थः। अतःकिमिति। पचंतग्रहणंटेरित्यस्यनिवृत्त्यर्थं तदाप्लुतश्रुत्योपस्थितेनाच्चांतेविशेषितेऽजंता
याएवयाज्यायाःस्यात् टिविशेषणत्वेलनप्यकिंटेरंतत्वाव्यभिचारादितिप्रश्नः। ब्रूहिप्रेष्य॰। ब्रूहिस्थाना
पन्नेपित्र्यायामनुस्वधेतिप्रैषेपिप्लुतोभवति। एवंश्रौषट्स्थानापन्नेऽस्तुस्वधेतिप्रसाम्रावणे रामः
पिभवति। एवंवौषट्शब्दोवषट्वौषट्वावषट्वौदोट्वौदाडिसेवंविधसर्व वषट्काराणामुप ७

पःपरस्मैपदे द्वितीकारलोपः लोपे व्यागमेन दद्वादित्यस्य सिद्धौ वाग्रहणं स्पष्टार्थं।जसादिर्विसा
दिशब्दः प्रकारे तेन दवे दविअवे अवेत्यादिसिद्धं।नाभ्यस्तस्येत्यादि।जुजोषदित्युदाहरणं।अप्नु
त्रादीनामिति।आदिग्रहणस्य प्रयोजनांतरमप्यस्तीति हरदत्तः।यजुर्वेदस्य।यजुर्वेदीयकठशा
खास्य।कम्यध्वकमेत्युदाहरणं।विभाषा।जहाते हि वासात् किं हाले तिपाठे छांदसत्वादीत्वाभावः।
वसुधितमितिकर्मधारयइतिहरदत्तः।नेमद्दत्स्वर्द्धं नेमधितेकर्मधारयःमाद्विरिति।यद्दन्न इतिमासस्य
मासादेशः।आद्यास्त्रयइति।धृङः श्नपः श्लुरभ्यासस्य दीर्घः परस्मैपदं च निपात्यते।धारयतेस्तु श्लुणि
लुग्भ्यासदीर्घत्वानि अंसयोः श्लो णिलुगुगागमाः धृङः स्तु श्लुरुक्परस्मैपदानि।यद्वा धृङो लुकि रुगभा
वमात्रमाद्रियते तन्निपातनप्राप्तरुगागमाभावस्य बाधाय दर्धर्ति सत्र रुग्निपातनं दर्धर्षी सत्र रुग्णिपा
तनं दर्धर्षी सत्रतु यङ्लुक्पदेन किंचिन्निपात्यं किंतु श्लावेव।यङ्लुगंतस्येति लोटीति शेषः।तेनभा
बायामिति लोङ्तिरिक्ते च वोभवीति वोभोतीति।यङो वेति।यङो ईट्।सपूर्वस्येति सपूर्वत्वमतंत्रं अप्रा
सनिष्यदिदिति दर्शनादिति वृत्तिः।करोते यङ्लुगंतस्येति शतरीति शेषः।रित्तु रुग्रिकौ चेति सिद्धं।नि
गागमश्चेति।चोदङ्भावः।विभक्ते रिति।यङ्लुगंतस्य शतरीति शेषः।दुतेरिति।यङ्लुगंताच्छ
तरीति शेषः।तरित्रातिजसंतः।नाभ्यस्तादिति नुम्नेः।मर्मृज्येसत्रवत्त्वाभावो पि छांदसत्वात् इतिशब्द
एवं प्रकाराणामन्येषामपि संग्रहार्थः।सरूपं चेत्यपि दाधर्सी दिष्वेव पठितुं युक्तं।इकारत्ति श्लादि
तिशेषः।नन्वभवतिदद्दातीत्येवं ब्रूयादिति ॥ ॐ ॥ इति सप्तम ॥ ॐ ॥ ॥ ॥

मार्थ्यी नामस्ति २

ल॰श॰श्रे॰ त्यादि टेरनुदात्त इति। अगम इत्यादावनंत्यस्यापीति प्लुतः स्वरितः प्लुत इति। स च पूर्वभागस्य उत्तरस्य तु उदा
उ॰स्व॰वै॰ त्ताविद्युतो भवतः। अग्निचिदित्याचष्टे। अग्निरिवेति। कथंचिदिति। कष्ठेन क्विप्छन्दः। अग्निर्माणवक
८ इति। अग्निरिव माणवको दीप्यते सर्वः। यद्यप्यन्येषाम सुपमानार्थ्या मस्ति प्रतीतिस्तथापि क्विछन्दस्या
प्यस्तीइति स्यादेव प्लुतः प्रयोगाभावात्तु नेति भावः। चः प्लुतसमुच्चयार्थ एतदेव ज्ञापयति पूर्वसूत्रे नेगुणमा
त्रं विधीयत इति बोध्यं। उपरिस्वि। अनेन विचार्यमाणानामिति विहितप्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रं विधीयत इति
8 हरदत्तः। उपरिस्विदित्यादेः फलं दर्शयति। अथस्विदिति। स्वरितमा। उदाहरणे वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्वित्वं।
अपमपि प्लुतो वैकालिकः। दिपाप्री। दिपा आचारो लंघनं। इष्ट प्रार्थनमाप्री। प्रैषः प्रेरणं। उदा
हरणेषु पूर्ववतिङंतमुत्तरमाकांक्षतीति। अनंत्यस्यापि। अत्रापि शब्दसमुच्चितं तांत्यस्य सनेनैव टेरि
सटे तिसंबध्यते न त्वनंतरस्य सनेनेतिस्याद्वोरितिसूत्रे भाष्ये ध्वनितं। उभयत्रापि संबध्यत इत्यपि तत्रैव भा
ष्ये इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। आद्योदाहरणे भोः ग्निभूताइति शेषः। तत्रांत्यस्य तु अनुदात्तं
प्रश्नांताभिपूजितयोरिति। अनुदात्तो पिपदोइति व्यक्तिः। यद्यपि तत्र विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यपि शब्देनां
त्यस्यापि अनेन स्वरितप्लुतविधानात्साद्विकल्पं फलति द्वंद्वेन सह हानिदेशादपि शब्दस्य प्रश्ने पितास्यं।
आख्यानं। प्रश्नस्योत्तरं। तदवयवाविति। वचनसामर्थ्याद्वयोरेकदेशयोरिह ग्रहणं। उदाहरणे दूराद्धूते रामः
गुरोरनृत इति प्लुतः। चतुर्मात्राविति। ऐ चतुर्मात्रा वर्णस्यैमात्रे वेणी वर्णयोरिति। उत्तरखंडस्य त्रिमात्र ८
त्वं च चतुर्मात्रे तेति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये। अत्र चैक मात्रस्याचमपि तेन प्रसङ्गेति कायने सादौ ङ मुडा

च॰

लक्षणमितिहरदत्तः। आवह देवान्यजमानेत्यादौ न प्लुतः छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्। तस्मादि
ति। आदिभूतादित्यर्थः। ओ३ श्रा३ इव य अ३ श्रावयेत्यनयोरेवायं नेह अग्नीदग्नीन्विहरेति प्लुतमात्र
स्य वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदं। ओ३ स्वधेति प्रत्याश्रावणे तस्यानापन्नत्वाद्भवत्येव पक्षे प्रतिवचनं प्र
श्नोत्तरं। निगृह्येति। स्ववंतः। वादिनं स्वमतात्प्रच्याव्येत्यर्थः। अनुयोगः यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्य पक्ष
स्याक्षेपेण प्रकाशनं। एवं त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति। आम्रेडितं भ। प्लवते उदाहरणे वाक्यादेरामंत्रितस्ये
ति द्वित्वं वाक्यस्य टेरित्यधिकारेप्यत्रानंत्यस्य भवति वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्विर्विधानात्। उपल
क्षणमिति। तत्रैकैकस्य सानुबंधस्य पर्यायेण लाभः। अंगयुक्तं आकांक्षतीत्याकांक्षं पचाद्यच्। इदानीमि
ति। कुज्जनफलमिदानीं मे ज्ञास्यसीत्यर्थः। अंगशब्दो मर्षे प्रत्युदाहरणे त्वनुनये। अंग देवदत्तेत्येकं
वाक्यं। एतच्च मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते। विचार्य। कोटिद्वयस्य कुज्ञानं विचारः। तादृशज्ञानविषयीभू
तो विचार्यमाणः। इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि। ऊहात् इति। ऊहशब्द
स्य प्लुतविकारः। पूर्वं तु ऊह्यमित्यर्थः। उदाहरणे नुशब्दो वितर्के। प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानं श्रव
णाभिमुख्यं च। हंत ते इति प्रार्थितांगीकारो गम्यते। आद्ययोरर्थयोः प्रतिश्रवणशब्दे गतिसमासः। तृतीये
लक्षणेनाभिप्रती इत्यव्ययीभावः क्रमेणोदाहरणानि। अनुदात्तं प्र। प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नांतः।
दूराद्धूतादिति। प्रश्नांताभिपूजितयोर्यः प्लुतः सोनुदात्तो भवतीत्यर्थ इति भावः। तत्राभिपूजिते दूरा
द्धूते चेति इतरत्रानंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति। आद्योदाहरणे अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न्

ल०श०शे० ह्रस्वश्छंदसे प्लुतः ततः परस्यैकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते यणादेशार्थमिकः प्लुतपूर्वस्य यणादे
उ०दे० शो वक्तव्यः। सर्वं णदीर्घशाकलनिवृत्त्यर्थमितिवचनमावश्यकं। न च तत्रानेन न सिद्धिः इकः प्लुतविकार
८ त्वाभावात्। एवं च तेनैव यणसिद्धेस्तदाह। प्लुचयोरसिद्ध त्वादुदात्तेत्यादि। तेन हि यणितस्य सिद्धत्वाद
य। स्वरोदुर्वारइतिभावः। यद्यपीह प्लुतप्रकरणे बहूनि सूत्राणि लोकवेदसाधारणानि तत्र यापितस्य वै
कल्पिकत्वेन लोके तदादराभावा द्वैदे च तत् दादराद्वैदिक्यामेव लिखितानी तिध्येयं। मतुवसो।
९ पदस्येति वर्त्ते ते प्रसंगादाह। दास्वानिति। दाशेः क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते। वहमर्ष णइ्वस्यप
त्ययेपरे क्वसुरद्वित्वं अनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं च निपात्यते। मिहसेचने इत्यस्मात् क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं
निपात्यते। सूत्रे एकवचनमतंत्रं। दाश्वांसोदाशुषः सुतमिति प्रयोगदर्शनात्। यद्यपीदं लोकवेदसा
धारणं तथापि लोके प्रयोगप्राचुर्याभावादत्रैवोदाहृतं। मीढ्वइत्यत्र मतुवसोरिति रुत्वं। अत्रानुनासि
कइत्यादिवसोरुत्वे फलं। अनुबंधस्येहेति। अतएववनोरचेतिसूत्रे सामान्यग्रहणमुक्तं। एवं च
हस्त्रवीहीत्यादौ सामान्यग्रहणस्य निर्वाधत्वे जहातेः ककारः सामान्यग्रहणनिर्वाहार्थ इति
प्राचांग्रंथाश्च्रेत्याः। चातौककारफलं तु वनोरचेत्यत्र प्रुत्यादितं। यङ्लुकि दीर्घो कित इत्यस्याप्र
वृत्त्यर्थं तु न कित्वं। दीर्घो कित इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादिस्यपि तत्रैव निरूपितः। इण् एः क्वः रामः ८
निवृत्तिः। प्रातरेतीत्यर्थे न्योमो पिहृस्यंपते इसने नहृस्वस्य तुक्। नसेति। नांतपदस्येत्यर्थः। नादौ
नकारात्प्रत्याहारो। एवं कारादेति। न द्विविध कतवार। नः क्वादएव हग्ग्रह्यते। समासश

दिसिध्यतीतिबोध्यं। याऽपंतेष्वेवेति। अनेनास्य परिगणनत्वं दर्शयति। पूर्वाद्वस्य आदिति छेदः।
अत्राकारः प्लुतः स प्रश्नांते नुदात्तः स्वरितो वा प्राप्ते सूदात्त इति बोध्यं। इदुतोष्टेरुदात्त इत्यधिकाराद्धुदात्ताव
व। आरव्यानादुदात्तग्रहणं प्लुतेनेदु अनेन संबध्यते प्लुतपदं च ततग्रहणवात्तग्रहणेनैव संबध्यते नेदुभ्या
मितिबोध्यं। अदूराद्धूत इत्ति न वक्तव्यमिति परिगणनेन सत्वे तेनैव सिद्धत्वादितिभावः इदं च कस्यनुरोधे
न। केचित्तु परिगणनेऽपीदं कार्यमेव। अत्र दूराद्धूतपदं न संबोधनमात्रोपलक्षणं। किंतु यथाश्रुत
मेवेति दूरादाह्वानं संबोधनविशिष्टाभिपूजितार्थे स्वागच्छ भो माणवकाग्निभूत इत्यादौ नास्य प्र
वृत्तिरिति। न परिगणनेन प्रत्याख्यानं युक्तमदूराद्धूत इति न वक्तव्यमित्यनुक्त्या भाष्यात्तथैव लाभादि
त्याहुः। गौडुरिति। सावपि यदमिपदे वाक्यांतत्वाभावान्न दोषः पदशब्देन वाक्यमप्युच्यत इति बोध्यं।
आमंत्रिते छंदसीति। अप्राप्ते प्लुतविकारे इदं। दूरादाह्वानस्यासरिगणनाच्चात्र प्राप्तिः प्लुतस्तु गुरोर
नृत इति प्राप्तो सेव। तेन वाक्यांतपदानंतस्यैव प्लुत इत्यत्र तु नमानं। तयोर्यतियोः पूर्वस्य त्राभ्यां
विहितयोरिदुतोरित्यर्थः न न्विकोय णचीत्येव सिद्धे इदं मप्यमत आह। इदुतोरसिद्धत्वादिति। न्या ४
ननु प्लुतप्रगृह्या अचि इति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्सामर्थ्यात् दशापकात्प्लुतप्रकरणीयकार्यस्य स्वर
संधिषु सिद्धत्वज्ञापनेन सिद्धा यण आह। सवर्णे दीर्घत्वस्येति। अग्नाउ इदं इमित्यादौ। शाकल्यस्य
वेति। अग्नाइ याशोया दौ शाकल्यमिकोसवर्णे इति प्रकृतिभावः। न चानयोरसिद्धत्वात्तदुवी
रः। सामर्थ्येनासिद्धवाधात्तदाह। यवयोरपवादे त्वादिति। ननु अ इइ इदं डे तिस्थिते भोः प्रा

लं०शा०श्रो० उ० वै० १० 10

निसस्तयता। अस्य लोकवेदसाधारणत्वादत्रोपन्यासश्चिंत्यः। उदाहरणे सकृत्त्वमिसर्पिः। युष्मत्तः स्व
हात्। तादावित्ति सतस्तादावितिवर्त्तते तच्च युष्मदो विशेषणं नेतरयोर् व्यभिचारात्। तत् नुस् इति सांता
नुकरणं सस्य सुसकारस्य नुम्विसर्जनीयेति षत्वं सूत्रे तादाविति विशेषणात् युष्मदादेशानां
ग्रहणं तदाह भिस्सादिय जुष्टेः। यजुर्विषयेद्दसर्पिः स्तुतस्तो। एकेषामिति। पूर्वपदं पूर्वपदमिति
सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः। पूर्वपदात्। छं
दसीति वर्त्तते। एकेषामिति च। पूर्वपदमात्रस्य ग्रहणमित्याशयेन षत्वाभावे उदाहरति। युवं हि
स्थेति सुञः। सुञिति निपातग्रहणं। छंदसीति वर्त्तते। अभीषुणः इति। इकः सुञीति दीर्घत्वं। नश्चत्वं नश्च
धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वं। सनोतेरन। अनकारांतस्य सनोतेरित्यर्थः कुंभाः परस्य सस्य षत्वं छंदसि। गो
षा इति। जनसनेति विट्। विड्वनोरित्यात्वं। गोसनमिति। छंदसि वन सन रक्षि मथामिति। अत्र सयः पू
र्वपदात् सिद्धे सिद्धे नियमार्थमिति भावः। केचित्तु गोसनेः सवनादिपाठात् सिद्धे भंगी कृत्य सिषानि
षतीति नियमफलं वदंति। यद्यप्यणंतः सूत्रे उपात्तः तथाप्यणंतस्य प्रतिषेधवचने फलाभावात्। एवं
तार्थत्वं विज्ञायते स्तौतिण्योरेवेति नियमात् सिसनिषतीत्यादौ षत्वाप्राप्तेरिति तदाशयः। सिसनिष
तेरप्रत्यये सिसनीरिति नियमफलमित्यन्ये। अत्र सनूषत्वमभूतो नेति स्तौतिण्योरिति नियमाविषयो रामः
यं एवं च सामर्थ्याभावाणं तस्य नियमाभावात्। सिषाणयिषतीत्यादौ षत्वं भवत्येव सामर्थ्यात् पू १०
र्वपदाभावेपि नियमप्रवृत्तिरिति तन्मते भावः। सव वेदमा मेसषं। सहेः प्य। छंदसीति वर्त्ते

द एकपर्याय। देवां अच्छेति। वद्रूपमाणेनातोटीत्यनेनानुनासिकः। उभयथेति। एवं चाटिसमान
पाद इति मर्थे छंदसापाद्यरूपाभावात्। एतेन महान् हि स इति बह्वृचानां पाठ्यव्याख्यातः। आकारे महां
हीं सुदा ह्युतं तच्छाखांतरे न्वेष्टव्यं। भिन्न पादेपि क्वचिद्दृश्यते तत्र त्वरीसा छंदसत्वाद्बोध्यं। आ
त आकारस्य। महां इंद्र इति दीर्घादाटीति रुत्वं। एवं चेति। सर्व विकल्पानां छंदसि व्यवस्थित तया प्र न ५
कृतस्तु त्वसा गे महं ह्लाघवं स्तु त्वा रंभे तु व्यत्ययः। ग्रारणीकर्त्तृ व इति महां लोक इति भावः। तुधातो
रसुन् स्वतवो यस्यासौ स्वतवान् तु स्वः स्ववः स्वतवसां छंदसीति नुम् छांदसत्वाद्विसर्गस्य सः। छंदसि
वा। व्यवस्थित विकल्पे नैव सिद्धे प्रेसादि सिध्यर्थम्। एवमुत्तरस्त्वाणपि। करिति। कृञो लुङ्
मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् तिपि गुणः। तिपो हल् छंदसी सङ्भावः। करदिति। कृञ एव लुङ् कृम्वृ इति
च्लेरङ्। करतीति लट् व्यत्ययेन शप्। कधीति। कृञो लोट् से हिः बहुलं छंदसीति शपो लुक् छांदस
त्वाद्विकरणाभावो वा श्रुशृणुकृवृभ्य इति हेर्धिः। कृतमिति। कृञः क्तः सः स्यादिति षत्वस्याप्युपल
क्षणं। अत एवादिति प्रतिषेधः। यत्र तु शं तः करदित्यादौ सत्वं न दृश्यते तत्र छांदसत्वाभावो बोध्यः।
पंचम्याः प। अथ्यप्ये इतिपरे विशेषणं। दिवस्परीति। दिवउपरीत्यर्थः। व्यत्ययेन षष्ठीस्थाने पंच
मी। पर्यर्जिइति। अत्र परिः सर्वतोभावे। पातौन्व। न च भवति परिषदः पातु पातातु इत्यस्यानुकरणं।
षष्ठ्याः प। षष्ठी विसर्ग स्यसादेशः पः पत्यादिषु परेषु। वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृते लुक्। ष
ष्ठ्या इति किं। मनुः पुत्रेभ्यो दायमिति। इडयाइति षष्ठ्यंतानुकरणं। पतीत्या यत्नु व तैते

लक्ष्मा॰शे॰ साधारणप्रकृतिप्रत्ययसमासतिङन्तविषयकतया पंचभिः प्रकरणैरुदात्तादिस्वरान्व्युत्पाद्यपि पुनः साधा
उ॰ स॰ रणस्वरांस्तावदाह । अनुदात्तमिति । एकवर्जमिति । द्वितीयायां चेति णमुल् । ननु तत्र त्वरायामित्यर्थ क
११ परीप्सायामित्यनुवर्त्तत इति चेत् । इहाप्यस्ति परीप्सा । तथाहि यत्रोदात्तादि विधीयते तत्र तत्समका
लमेव शीघ्रमनुदात्तं कर्त्तव्यं तु विलंबितव्यमित्यर्थात् । एतच्च णमुल्विधायके पदमंजर्यां स्पष्टं । यद्वा
परीप्सायामिति प्रायिकम् । एतच्चात्रैव पदमंजर्यां स्पष्टं । परिभाषेयमिति । नाधिकारः । अस्वरितत्वात् ।
एकवर्जमित्यस्यैव पर्य्यापितेश्च । तत्तत्स्वरविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघातात् प्रवृत्तेः । किंचाद्युदा
त्तश्चसमानोदरे शयित ओ चोदात्त इत्याद्यसंग्रहापत्तेः । नापि विधिः । तथा सति कएकोवर्जनीय इति नज्ञा
येत । एवंच विनिगमनाविरहात् शास्त्रविहितोदात्तस्वरित... कानां सर्वेषामेव वर्जना पत्तौ ग्राम
लकीज इत्यादावनुदात्तचतुष्टयं प्रसूयेत तत्र ङीषुप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । गतिकारकेति कृत्स्वरः । दीर्घकाश
तुषभ्राष्ट्रवटं ज इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । अंसात्पूर्वं तु हृच इति लकाराकारसौदात्तत्वं इति वि
रोधाभावाद्युगपदनुदात्तचतुष्टयस्या त् । असत्युमकाराकारो ऽवकाशः स्यादिति भावः । परिभाषायालिं
गमाह । स्वरविधौ तिः । सूत्रे ऽनुदात्तश क्वप्रश्न आद्युदात्तः पद पदसामानाधिकरण्यात् । अनुदात्तस्य
विधीयमानत्वात्तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इति तद्विधावेवास्योपस्थानं इत्याह । यस्मिन्पदे
इति । अत्र पदत्वेऽभाविन्यंतरंगत्वात्पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तिः पदग्रहणं तु परिमाणार्थं । अत एव धा रामः
तोरित्यादौ न दोषः । तद्यावत्यं ति पदसमुदायः पस्य पदत्वं भावितस्यैवै कावर्जमनुदात्तमित्यर्थात् । ११

तेऽचकारोनुक्तसमुच्चयार्थइत्याशयेनाह।चादिति।ऋतिशब्दस्यसंहितायांनहिक्तीतिदीर्घः।षत्वं
चउभयत्रसंहिताधिकारात्।ऽअवग्रहेऋतिसाहत्यमित्येव छंदसिसहइतिणिवः।ऋतिशब्दस्यान्येषाम
पीतिदीर्घइतिमनोरमा।निमवि।रांभः परस्यनुनोसादेः स्यादुमवायेषत्वंवाप्रकरणंग्राह्यस्यषत्वमा
त्रस्यविकल्पः।ऽअभ्यणोदिति।उतोक्विल्लुकीतिक्विल्लुकीतिक्विः।छंदस।पूर्वपदादितिवर्त्तते।ऽ
वग्रहविषयऋकारांतपूर्वपदादुत्तरस्यनस्यणः।अवग्रहविषयत्वंचाग्रहयोग्यत्वं।संहिताकाले
त्वपदकालेचावग्रहात्।अतएव पदपाठत्वंनप्रयुंजते।नअथा।धातुस्थान्निमित्तादुरुशब्दास्सु
ग्रावाञ्चपरस्यनस्शब्दस्य नस्यणोभवतिधातौ तिष्ठतीतिधातुस्थं सुइति कृतषत्वस्यसुनोनुक
रणं।तेनऽहेषुनइत्यत्रनासितिनासिकादेशस्यास्मदादेशस्यचसामान्येनग्रहणं।तत्र प्रकृतसू
त्रेऽस्मदादेशएवकार्यीतस्यैवधातुस्थासरत्वंसंभवात्।उपसर्गाद्नोसरइत्युत्तरसूत्रे तूभयोःका
र्यित्वमितिहरदत्तः।उत्तरसूत्रेनसग्रहणानुवृत्तेनफलंभाष्येऽनोसर [illegible] इत्यस्यस्थानेबहुल
ग्रहणस्यकृतत्वेनतेनैवसर्वानिष्टवारणादित्यन्ये।रदाणइति।रदोतिलोऽमध्यमपुरुषैकवचनं
श्च्चोतस्तिङइतिदीर्घः।एवंदानकर्मणःशिक्षतेः शिक्षाणइति।उरुणअधिकं।अभीषुणइति।
इकःसुञीतिदीर्घः इतिशिवं ॥ ऽ ॥इत्यष्टमः ॥ ऽ ॥ इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भ
जनानागोजिभट्टविरचितेसिद्धांतकौमुदीव्याख्यानेलघुशब्देंदुशेखरे वैदिकप्रक्रियासमा

प्ता ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ल०शं०शे० न्यथायतोनावइत्याद्युदात्तेकृते शेषनिघातेउदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरिते शेषनिघाते तित्वप्रयुक्तां तस्व
उ० स्व० रितात्वशेषेणतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिप्राञ्चः तन्न संनिपातपरिभाषयोदात्तादनुदात्तस्येत्तिविषयेशे
१२ षनिघातात्प्रवृत्त्यातयोःस्वरितात्वं नभवदुक्तार्थेद्वैतस्मानाभावात् किंचकर्त्तव्यंतत्रकर्त्तव्यंके ५४
सादौकंठ्यः क्वकंव्यस्तत्रेत्यादौनोदात्तस्वरितोदयमित्युदात्तादनुदात्तस्येत्यस्य निषेधविषयेत्वमत
सित्वं यतोनावइतित्वचरितार्थ मितिज्ञापकंदुरूपपादं तस्माल्लक्ष्यानुसारेणानुदात्तं पदमित्यस्या
धिककार्यार्थास्वरितत्वंप्रतिज्ञानादसिद्धेः प्रवृत्तिः। यथोद्देशत्वंत्वस्यानयुक्तंतत्रैवसूत्रेका
र्यकालंसंज्ञापरिभाषमितिभाष्यविरोधात् अतएवत्रा मलकौजसादौदीर्घकाशेत्यपेक्षायां
सात्सूत्रं वहुत्वचइतिपरत्वादित्युपपद्यते अन्यथोभयोःसंभवेनासंभवाभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः
कार्यःलत्वेतूभाभ्यामप्यसैकवाक्यतयातेनवर्ज्यमानतातेलवेत्युपपद्यते विरोधः अतएवानुदात्तंपद
मित्यस्याधिकारत्वेषाष्ठएकःसंगृहीतः येन्येसप्ताध्याय्यास्वरास्तेनसंगृहीताःस्युरितिषाष्ठभाष्योक्तं
संगच्छते अन्यत्वेषाष्ठस्याप्रतियोगित्वेनषाष्ठस्यापिसप्ताध्याय्यंतर्गतित्वप्रतीतेः षष्ठमेप्रथमेपादे
नुदात्तस्यैवविधानंत्रिपाद्यांतुक्वचित्सा प्रवृत्तिरेवेतितद्भावः अतएव देवदत्तेत्यादौ प्लुतासिद्धत्वा
त्सूत्रं षाष्ठाद्युदात्तत्वेततः प्लुतेदेकवाक्यतापन्नशेषनिघाताभावेनोदात्तद्वयसमावेशः नन्वेवं
क्षिप्रवृत्तेः सिद्धेनानेन सिद्धस्यतस्यकल्पनिवृत्तिरितिवाच्यं वाधकाभावात् ध्वनितंचेदंगु रामः
रौरन्यतइत्यत्रभाष्ये तएवकन्यानूपेइत्यत्रनशेषनिघातः कन्याशब्दोहिकन्याराजन्यमनु १२

सर्वं चेदं विकाराधिकारेनुदात्तादेश्चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तमेकमिति एकग्रहणं विधीयमानोप यस्माच्च
लक्षणं। एवं च तत्त्वे चोत्तइत्यादौ द्यादीनां वर्जनसिद्धिः। इंद्राबृहस्पतीइत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति पदद्वय उदात्तादि
स्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनं बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वात् द्व्युदात्त इति बोध्यं। विधीय
न चैवं समाने स्वः स्वचोदात्त इत्यनेन प्रत्ययोदात्तत्वस्यापादे प्रोदात्तत्वस्य चैकनैकसूत्रेण ते तत्र प
विधानात् उभयोर्वर्जनापत्तिरिति उदात्तद्वयश्रवणं स्यादिति वाच्यं। तत्र वोतश्चेत्यादौ युगपद्ग्र देतस्या
हणे नयत्नं विनोभयोरेकत्रासमावेशज्ञापनादिति भावः। अत्र यस्मिन्पदे यस्यावस्थायां सं मवस्था
निहितमजंतरं निहन्यत इति बोध्यं स्पष्टं चेदमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे पदमंजर्यां। न चैवं चिनुतइ यां हे
त्यत्र एतेनानसिध्यति तस्य उदात्तत्वप्रकृतिकाले संनिहितत्वादिति वाच्यं। युगपद्ग्रहणेनानु
दात्तादिस्वरयोरसमावेशज्ञापनात् तत्सिद्धेः। वस्तुतस्तु आद्युदात्तश्चेति त्रिपाद्यां हन्तु
सोसुङितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन यावत्पदं लभावितावत्संनिहिताः। जंतस्य निघातप्रकृतेरि
त्यर्थांगीकारेण दोषात् चिनुइतिलुग्अंतरंगानपीति न्यायेन साध्यं। एवं चागमा अनुदात्ता इति
नापूर्वमितीतिदिक्। इयं यथोद्देशपक्षे न कार्यकालेति त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते। अत एव यास्तित्वं चरितार्थं
तद्धिति स्वरितमित्यस्य तस्वरितार्थं तत्रह्यंत इति वर्त्तते। त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणाद्यु
दात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्यांतस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरिते शेषनि घातेउदात्तादनुदा

त्तस्येति स्वरिते शेषनिघाते न सिध्येत् तद्धि यथं स्पष्टमेव। एवं यतो नाव इत्यपि ज्ञापकं। अ

ल०शा०शे० स्तदेकवाक्यतापन्नयानयालक्ष्यमवस्थाप्यते। अत एवौपगवत्वमित्यत्राण्। अलोपेत्प्रत्यये आवत्सा
उ० स्व० आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्यालक्षणपरिनिष्ठापत्तिः। आद्युदा
१२ त्तश्च [illegible] धातोरित्यादीनां निमित्तभेदेन भिन्नत्वात्
एवं च यदा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तदाणुयो नि हतत्वं ततो धातुत्वे पुन धातुस्वरप्रवृत्तौ याश्चादौ पनुदा
त्त इत्यादि बोध्यं। अन्यत्रेति। अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघातविधानं। अन्य
नां ६ यापरिनिमित्तकत्वाभावेन विकरणलकारत्वविशेषापेक्षतया तिवादीनां लमात्रापेक्षत्वादिमंतरं
गत्वेन तिवादीनामपि कर्त्री घप्यापेक्षत्वेन बहिरंगत्वे तु परत्वेन तिवादिषु क्रियमाणस्य तासिस्व
रस्य सति शिष्टत्वात् शेषनिघातेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यदापि लसति तु [illegible] सीत्यासानुदा
23 त्तङित इति प्रकरणैकवाक्यता तदास्य बहु पेक्षत्वेन बहिरंगत्वादंतरंगत्वात्तासौ कृते तिवादयः। यदि सा०१०
तु स्यतासीलक्षार्द्ध धातुक इत्यनुवर्त्यैतावस्थायामे [illegible] वस्यादयस्तदेदं वाचनिकमिति बोध्यं। अस
र्वविशेषापेक्षत्वात् सार्वधातुकस्वरापेक्षया पैव विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वं धात्वादिस्वरापेक्षया तु प्रा
बल्यमेव। अत एव गृणातीत्यादौ श्ना उदात्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः इदमपि सार्वधातुकस्य अ
यमाणत्वे एवं तेन चिनुत इत्यादौ न दोषः। गृणीतः इति। अंतोदात्तं पदं अत्र लसार्वधातुकनिघातो नास्ति राम:
अदुपदेशेति तत्परकरणात्। श्ना इत्यस्यादंतत्वाभावात्। तिङः तिङ इति तु न संहितापरो
दसीइति पूर्वं चरणे पदं तस्य सत्वेन पच्छता [illegible] समितिति निषेधात् तस्य च व्यवहितेपि प्रवर्त्त १२

आणमंतङ्यंत स्वरितः। अनूपश्रानोरप्रधानकनीयसीसंतोदात्तःतयोःस्वरितानुदात्तयोःसवर्णदी
र्घेप्रांतयंतिःस्वरितस्तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनयेकारस्यानुदात्तत्वंस्यादिष्यतेतूदात्तस्वरित
योःसमावेशःसमतुएकादेशास्यवहिरंगतया। सिद्धत्वेनतत्स्वरस्यापितत्वेननानेनैकवाक्यतेति
नदोषः। स्यषंचेदंस्वुरितोवानुदात्ते पदादावितिस्त्रभाष्येइसप्याहुः। गोपायात मितिगुपिधातोरि
संतोदात्तःततःप्रत्ययस्वरेणाद्यु दात्तेआयेगोपायेत्यापातस्यघातु त्वात्स्वरेयकाराकारउदात्तःत
स्यशवकारे णपित्वादनु दात्तेनैकादेशउ दात्तःतमिपस्यलसार्व धातुकस्वरेणानुदात्तस्यो
दात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितः। नचानुदात्तातिति सत्तास्वरयोरसमावेशस्यज्ञापनात्कमत्रोदात्तस्वरित
योःसमावेशः। नन्वसंनिपातपरिभाषयानिर्वाहः। तस्याअनित्यत्वेनस्वरविधावप्रवृत्तेः। अन्यथा
तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यांह्रस्वनुड्भ्यामतुविलादिभिरपिस्वरेकृतेशेषनिघातोनस्यात्। किंचा
त्रभद्रंकरिष्यसीत्यादौकिकारनिघ्नस्वरितत्वमादायस्यश्रसयादीनांनिघातःस्यात्। नहितत्रपरि
भाषायाउक्तिसंभवोस्तिइ तिवाच्यं। असिद्धत्वेनादोषा दितिदिक्। ननुगोपायत मित्यादौ
रो४ गुपेरपिधातु त्वात्तन्निमित्तकोकारोदात्तत्वस्यप्रत्ययनिमित्तकयाकारोदात्तस्यचअवणापत्तिरत ल ४
आह। सतिशिष्टेति। तस्मिन्सतिविहितेत्यर्थः। प्रसभुवीतिस्मरणात्। यागात्स्वर्गोभवतीत्यादौभवते
रत्यसमर्थकत्वात्। एतच्चन्यायसिद्धं। पदापदायोयउदात्तस्वरितविधिःप्रवर्त्तते तदातदातेनत

नसहानुदात्तंपदमित्येकवाक्यतयाप्रवर्त्तते। ततश्चोत्सर्गस्यापवादस्यचापस्यैवचरमाप्राप्ति

ल॰श॰शे॰
उ॰स्व॰
१४
चि ४
74

तावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वेऽचइसकारलोपेइदंचरितार्थेनह्यत्रोदात्तलोपोस्तीतिवाच्यं।
ऽअनिनिगंतेन्वताविति विषयेस्वराप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः।ननुदीधीव्वेड्साद्योउदात्तेणि
ऽअचइतिलोपेइदंचरितार्थइतिकथंतदपवादत्वमतआह। ऽअततद्धितइतिवस्तुतोनंगोऽस्वनि
तिसूत्रंयत्किंचिद्दाणप्राप्तविभक्तिस्वरस्यनिषेधकमितसूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रेपिप्रतिषेधसू
त्रेचभाष्येउक्तत्वेनदीधीवेड्साद्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तिविषयेऽस्यचारितार्थ्यान्नास्यत
दपवादत्वंपरत्वेनतूक्तोदाहरणेतद्बाधकत्वदाधीचइसादौतुसतिशिष्टत्वेनैतत्प्राप्तावत
द्धितइत्यावश्यकमितिभाष्यरूपंथ्याः।आमंत्रितस्यादिरिति।आमंत्रितविभक्त्यंतस्येतिपाठ
स्तुलेखकप्रमादात्।एकपदस्वरेतुकिंप्रतिबिंबमपिप्रसपत्नाद्रौणांसर्वमिंत्रितसिजलुक्
स्वरवर्जमितिवचनादिहेष्यत एवप्रियवाः इमंमेइति।ऽअत्रगंगेयमुनेतीनांमविद्यमानव
त्वेपिमेघाद्भेमेवाशिख्यचस्वैर्वामचानिघातःसचपदपाठेसस्थाएवसंहितायांतुस्वरितात्संहि स १०
तायामित्येकश्रुतिःऽचपायत्वर्ययापाप्रवर्तते।ऽअग्नेनत्रातरितिःअग्निरिहविशेष्यं।त्रातेति
तिविशेषणं।ऽअग्नेत्रातःसहस्कृतेतिमंत्रे।छांदसत्वात्ऽसुचितेति विशेष्यत्वेनविवक्षितं।ऽअ
तोग्नेइत्यस्याविद्यमानवद्भावात्त्रातरित्यस्यानिघातः।एवंततउत्तरेषामितिबोध्यं।देवीषड्डिति। रामः
ऽअत्रदेवीरित्यामंत्रितंनाविद्यमानवत्तेनषडित्यस्यनिघातोवैकल्पिकः।षष्ठ्यंतमिति।ऽअत्रषष्ठी १४
शब्देनतदर्थाविभक्तिरुच्यते[illegible]तामपि[illegible]सिद्धमित्याहुः।आमंत्रितंपूर्वमिति।

अत्रकर्मलित इसतोंतइति नानुवर्त्तते अप्रयोगफलात् । तथाहि य
नादित्तिवोध्यं । अनुदात्तस्य च यत्र । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्वर्णधर्मत्वात् अनुक्तौ वाक्यपदेशिव
त्त्वेनानुनात्रानुदात्तवर्णपरामर्शः । एवं च सप्तमीनिर्देशेनानुदात्तवर्णस्य बुद्ध्या लोपासरस्यैव ग्रहणात् । युष्म
द्भावेनैव तत्त्वं बोध्यं । न चैवमपि युष्मभ्यमित्यत्र सुप्युदात्तलोपनिमित्तत्वेपि नावयवस्य
भ्यमित्यादावादेरुदात्तत्वसिद्धिः । वर्णग्रहणमिति वाच्यं । उदात्तयोरुदात्तस्वरितयोर्वैकत्र
तत्वमिति कथं पदग्रहणेन वर्णग्रहणेन व्यर्थमनुदात्तस्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थं । अतो
पदेऽभावेन तयोः परयोः परयोरुदात्तलोपाभावेन न दोषः । तत्र भावितामात्रेणापि निमित्तत्वव्यवहारात् ।
निमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्यापि ग्रहणमिति तदसंगतं । अत्र हि आत्ताम्नस्य स्वरेण
ननु माहि धुर्दातामित्यादौ एतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ स्पष्टं स्वरं वाधित्वा परत्वात्कस्याचीतिलोपे अनुदा
दात्तः क्तो विकरणत्वादनुदात्तः तत अदुपदेशादिति स्वरं वाधित्वा यामेवोदात्ते क्लेजातस्यातामोंतरंगत्वात्तत्व
त्तेपरे उदात्तलोपाभाव इति चेन्न । अंतरंगत्वाभावस्यायामेवोदात्ते एतच्चाथ्यधामाण्येन ज्ञापकसिद्धस्यासा
सर्वधातुकानुदात्तत्वेततो लोपेनादोषात् । पक्षांतरे पि एतद्भाष्यप्रामाण्येन दोषात् । अत्रानुदात्तपदेनाविद्यमानोदा
र्वत्रिकतया क्वाचिदन्यत्र विकरणेभ्य इत्यसंशाप्रवृत्तेरदोषात् । पचाद्यदेव ञ्जितिपाठेन टित्वात् ङीचो । उ
त्तस्यैव ग्रहणं स्पष्टं । ञ्ञरोरस इत्यत्रभाष्ये देवीमिति पचाद्यदेव ञ्जितिपाठेन प्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य अं च सकारस्याच इति लो
दात्तनिवृत्तीति । देवदीचीमित्यादौ कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेण ... स्वरं वाधित्वा ञ्जिगंतं च
पिङीप अनुदात्तस्य चेति स्वरेण प्राप्तस्य ... ।

ल०शा०शे० तयणो हलपूर्वादिति प्राप्तोदात्तस्य नोङ्धात्वोरिति निषेधेन न स्वरितस्तस्य यणि ततः पराशाशब्दाद्याका
उ०स्व० रस्याने स्वरितः आशाशब्द आशया आदिगारव्या चेदिति फिट्सूत्रेणांतोदात्तः । अस्येति । आशाशब्द
१५ प्रथमाकारे जातस्येत्यर्थः । घोषेति । शाशब्दाकारस्य नैघातो नेत्यर्थः । नन्विकारस्यानिकयणां प्र
तिस्वरितस्यासिद्धत्वात् स्थानिन्येव यण्प्रवृत्तेरिति नास्य स्वरितयणः परत्वं । नच अण्णत्वसंज्ञासू
त्रस्य भाष्यके यटरीत्यो जठदित्यादौ अ तरंगत्वात्तत्वात् ढत्वादिषु कृतेषु हतशब्दवृत्त्याढश
15 ब्दे द्वित्वं प्रवर्त्तते इति प्रतीयते । तथा अस्वरितवृत्त्यभावेपि वस्तुतः स्वरितस्यानिकयणः सत्वाद्दोष
इति वाच्यं । वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तिकत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । नच स्व
रितयणः इत्यस्यापासिद्धत्वं । प्रतिप्रसंगात् उदात्तानुदात्तस्येति विहितस्यापि सिद्धत्वापत्तेः । तथा
च प्रसज्ज्ञि रित्यादावपि एतत् स्वरूपापत्तिः । नच नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः अनंतरस्येति
नो०१० निषेधः अनंतरस्येति न्याये नोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यैव तेन निषेधात् । अन्यथा खलप्वाशा
न्यज्ञि मित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः । अत एवाति स्वरितं स्वरितोचानुदात्ते इत्यादीनां न निषेध इति सूत्र ४
चेन्नः योगविभागे न भाष्य एव समाधानात् । उदात्तयणः उक्तोर्थः । ततः स्वरितयणः इह पूर्वमनुवर्त्त आ २
ते उदात्तयण इत्येवं निवृत्तं स्वरितस्यानिकयणः परस्येत्यर्थः । एवंचास्येवासिद्धत्वं नान्यस्येति न रामः
दोषः । यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते खलप्वाशा इत्यादावप्युदात्तयणः परत्वादेव सिद्धं । नन्व १५
स्वरितायमाणाव्यधानस्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत्वात् । नचैवं संज्ञगने इत्यादौ वेदे स्वका

आमंत्रितार्थैकदेशक्रियांप्रतीत्यर्थः। मद्राणांराजन्स्वत्यास्तीयनिसुदाहरणे। अत्रविशिष्टस्यामंत्रि
ताद्युदात्तत्वं। अत्रेदंबोध्यं। षष्ठ्यंतस्य। षष्ठ्यंतस्यकारकस्यचसमानाधिकरणंयद्विशेषणंतस्यापिप
रांगवत्त्वमिष्यते। तेनत्रयाणांस्वराज्ञःपुरुषतीक्ष्णायास्स्वत्यासीयनित्यादौपदत्रयस्यैकमाद्युदात्तत्वंभव
ति। समर्थानुवृत्त्यैवेति। सामर्थ्यंचात्रयथेद्दोवशब्दाधिकारात्साचवस्त्रराज्ञःपुरुषागच्छेत्यादौ
परांगवत्त्ववारणायतत्वाप्यावश्यकीतिभावः। वस्तुतस्तुनिमित्तग्रहणंकार्यं। आमंत्रितार्थप्रतिपत्तिनिमि
त्ततत्प्रतिपादकंयत्तदेवपरांगवदित्यर्थः। अतएवगोभुस्वामिनिषादेःपरांगवत्वसिद्धिः। समर्थग्रह
णानुवृत्तिस्तुभाष्यासंमतेतिनिरूपितंमंजूषायां। समासवादेस्वरइत्युक्तेःकपर्सिंचनिसादौयत्वादिकं
न। नचपूर्वस्यपरांगवत्त्वेनपूर्वंभिन्नंपरंप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिःस्यान्निष्टस्याप्यानिवृत्तिश्चास्तुपूर्वंवि
ष्टकार्यप्रवृत्तौतन्निष्टस्याश्रयनिवृत्तौचमानाभावात्पदादित्वेननषत्वप्राप्तिः। तथाचर्म नमनिसादा
वक्रुज्पदत्वाभावेनणत्वप्राप्तिश्चनेतिस्वरग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं। भाष्यप्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः। अग्
ग्रहणमुभयोराद्युदात्ताभावार्थंवकारणात्स्वाश्रयमपितेनआग्रकुंडेनाटनिसादौआमरएकारमिति
अटनिसस्यनिघाताभावात्कुंडेनेत्यस्यापिनभवति। एवंगवदिति। सुवंतमामंत्रितेपूर्वंभिन्नपूर्वां
गवदित्यर्थः। छंदोविषयमेतत्। उदात्तस्थानेइति। इदमत्रवाकारेस्पष्टं। अभ्यामीति। अभिरुपसर्ग
आभि वर्जमित्यंतोदात्तःनिपातीसयोरिति द्वित्वं। अनुदात्तंचेतिपरोनुदात्तःपूर्वस्ययणिउदा
त्तयणःपरत्वात्स्वरितःस्वलपूशब्दःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तःततःसप्तम्येकवचनस्योदा

ल०भा०शे० उ०स्व० १६

26

स्वरितस्तस्मिन्सुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इत्युक्तम्। क्वावरमितितुछांदसत्वाद्बोध्यं। तथाचबह्वृच
प्रातिशाख्यं। उदात्तवत्येकीभावे उदात्तं संध्यमक्षरं। अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे इति यस्मि
न्नेकीभावे पूर्वमुत्तरं वोदात्तं भवति। इतरस्तु उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामन्यतमस्तस्मिन्ने
कीभावे संध्यमक्षरमुदात्तं ज्ञातव्यं स्वरितोपधे नुदात्तोदये संध्यमक्षरं स्वरितत्वमापद्यते द्वौ रसर्पि
मधूदकमित्युदाहरणं। शौनकीयप्रातिशाख्ये पि स्वराष्टकमुपक्रम्य एकादिष्टमुदात्तेन
तंतमेव नयेत् स्वरमिति उदात्तेनैकादिष्टं तमष्टकान्यतमं स्वरं तमेव नयेत्। उदात्तत्वमेव प्रा
पयेदिति तदर्थ इति तद्भाष्ययोः स्पष्टं। लोके तु क्वावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्त इति युक्तमा
भाति। अयमेकादेशस्वरो तरंगस्त्रेपादिको पि सिद्धो वाच्य इति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये त०े
स्पष्टं। अतएव शतुरनुम इस्त्रानुम इति प्रतिषेधश्चरितार्थः। अंतरंग इत्युक्तेः प्रपचतीइ
त्यादावेकादेशस्य पूर्वां तत्वातिङ्ङिचोदात्तवती ति न प्रवर्तते सोमसुत्पचतीति इत्यादौ ति
ङतिङ इति निघातो न। सिद्धत्व फलं तु ब्दापिदं ब्दावत्रे सत्रापावानुदात्तौ भवतः एतद्वि
षये प्रोष निघात अफलांतराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि। वीदमिति। विनिपातत्वाद्युदात्त इदमृग्
द्धः फिट्स्वरेणांतोदात्तः द्विवीयस इति। दिवीति विभक्तिः रुङिदं पदादीसुदात्ता ई ऊ दिवादेरी राम:
यात इति ऊ तिङ इति निहितं। इकारयोरिति। ह्रस्वेकारयोरित्यर्थः। किंचेति। इदं वेद एव १६
अतएव गांगेस्तपे इत्सत्रापमेकादेशस्वरितो वेति भाष्ये तां तोह तिन छंदसि बहुवं

नृ०१

राकीरे पठ्यमानस्वरितासंगतित्तत्र हि संतीतीकारस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं तत्र संतीतिप्र
त्ययस्वरेणाद्युदात्ते तेः शेषनिघात अग्ने इत्यामंत्रितानुदात्तमिति वाच्यं। सशब्दाकारमाश्रित्योदा
त्तादनुदात्तोदनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्य स्वरितसिद्धेः। नच स्थानिवद्भावाद्व्यवधा
नं पूर्वत्रासिद्धीयेतन्निषेधात्। एतेन द्वितीयपदोऽयुक्तः स्थानिवद्भावेनाव्यवधानात्।
व्यंजनस्य ह्यविद्यमानवत्वं नलचइति कलुक्तमपास्तं [illegible] कालेऽलोपाजादेश एव स्थानिव
दिति नियमस्तु स्वरविधौ नेति प्रतिपदोक्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वत्रासिद्धियत्वप्रयुक्तस्येत्य
न्यत्र विस्तरः। एकादेश उदात्तयोरेव। स्थानित्वे। आंतरतम्यादेव सिद्धं। अन्यतरस्यानु
दात्तत्वे स्वरितत्वे वा सिद्धं त्वभयांतर्यादिति न्यायेनांतरतम्यात्स्वरितेप्राप्ते विधिरयं। तत्र ध्वनय
न्नुदाहरणद्वयमाह। वोश्वा इति वइति अनुदात्तं अश्वशब्दः [illegible] नेतवा दाद्युदात्तः वसः स
स०१० स्वरूतस्य उः संप्रसारणं अथसनधर्मं हल्स्थाननिकत्वादनुदात्तो वो भयथापि तदेकादेशोनु
दात्तः प्राप्तके ति स्वरितं। अवरुपादः स्वांगशिटामिसुदात्तः एवं च यदृत्तौ पूर्वस्य त्वादनुदात्त
स्येत्यत्रानुवृत्तस्योदात्तानुदात्तयोरेकादेश इति व्याख्यातं तच्चिंत्यं संख्यावरमित्यासिद्धापत्तेः। तत्र
हि वहूचानामुदात्तपाठो निर्विवाद इत्याहुः वस्तुतस्तु स्यादितइति सूत्रस्य भाष्यादितोव्य ध्याप
नुवृत्तिरेव लभ्यत इति सेवयुक्ता तत्र हि [illegible] शब्दः स्वरितांतेनोमिसुदात्तस्यैकादेशः
सै

ल॰श्रौ॰ मर्थ्यात् तदाचोभयोस्समुच्चितयोर्दूरात्संबोधनं द्योत्यं । यज्ञकर्मण्यजजयोनामो पांस्तुप्रयोगोयथा
श्रौ॰ङ॰स्व॰ जलेनिर्मिस्यरूढश्चजपशब्दो ऽकरणमंत्रेषु यञ्जयतीतिकल्पसूत्रकारव्यवहारः । न्यूङ्खानामषोडश
१७ ओंकाराः सामप्रसिद्धं गीतिषु सामाख्येति । यज्ञकर्मं च यजतिनोदितं कर्म जपादिपर्युदासान्मं
त्रेष्वेवेषा एकश्रुतिर्नोहितादिषु ते सामंमंत्रत्वात्तत्र संपूर्णं पठहितस्तस्यैवातत्वं । यत्किंचिद्दू
हितपदघटितेतुमं त्रं तत्वमेवतन्मध्यपतितन्यायात् दाह मंत्रे ति । ममाग्ने इति । यद्यप्ययं मंत्रो
व॰ दे॰ हविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्र चैकश्रुत्सेनै पठ्यते । तथापि ऋषिश्रितउन्नीयमाने वाममाग्ने वर्चो
विहवेष्वस्त्विति चतस्त्रो जपविलेख ग्निहोत्रप्रकरणे । आपस्तंबस्त्रे उल्वनन दोषः एषु यया विहिते कृ॰ ६
27 त्रेष्वयं भवति । न चैतेषु निसैकश्रुते नि बेधे पिविभाषा छंद सीतिविकल्पापत्तिरिति वाच्यं । य ज्ञक
र्मणि । जप न्यूङ्खसामसु वा उच्चैस्तरां वषट्कारः । विभाषा छंदसी से वासिद्धेनशुच्चारणे वैयर्थ्याप
त्तेः । यत्तु हरदत्तः अजपेसादिप्रसज्यप्रतिषेधः । नचोहितामछंदस्त्वात्तत्र सावकाशस्य पूर्वसूत्रस्य मंत्रे
षु परत्वाद्विभाषाछंदसीस नेन वाधः स्यादिति वाच्यं यज्ञकर्मणीति कर्मग्रहणसामर्थ्यादूहितानूहितेषु सर्वे
षु पूर्वसूत्रस्यैव प्रवृत्तिरिति । तत्र पर्युदासस्य लघुत्वात् । अत एव द्वषन्नुवर्धिष्व खिलं तत्र स मासीतादात्वे
कर्तव्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तामिति शतपथब्राह्मणे तद्व्याख्याद्युक्तं संगच्छते । अत एव महाभाष्ये मं
त्रो हीनइति पठितो पि श्लोको दुष्टः शब्द इति पठितः । एवं चैषेत्वेत्या दियजुर्मंत्रेषु शाखाछेदनादिकरणे राम॰
षु एकश्रुतिरेव भवति । एतेन पर्युदासे पि यज्ञांग शब्दत्वेन साहचर्यं एवं चोहविषये चरितार्थस्यास्य ९७
मंत्रेषु परत्वाद्विभाषाछंदसीत्य नेन नवाधः सा च व्यवस्थित विभाषा

चनं । इकारयोरप्रश्लेष इति ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषे दीर्घसंधिषु चाभिनिहितसंधिषु च अ
विशेषेण उदात्तपूर्वरूपेषु अनुदात्तोत्तरस्तेषु प्राकल्पस्यैवमाचरेदिति वाक्यशेषात् एवमिति स्वरितानि
र्देशः स्रुचीव घृतं । पोजान्विन्द्र ते हरी । तेरथं तस्वतव इति क्रमेणोदाहरणानीति तद्भाष्यकृतः संधिविशे
षस्य दीर्घ इति संज्ञा तद्विशेषस्याभिनिहितेति । प्रातिशाख्ये द्वितीय पटले स्पष्टं । तत्र हि एङः पदांतादि
त्यादिरभिनिहितसंधिर्ह्रस्वद्वयस्थानिकः सवर्णदीर्घः गुणवृध्यादिः प्रश्लिष्टसंधिः दीर्घद्वयस्थानि
कः सवर्णगुणादिः क्षैप्रसंधिरित्युक्तं । वस्तुतस्तु वेदे प्रापद्यरूपाभावात् व्यवस्थित विभाषाश्रयणे फ
दीर्घ ६ लं चिंत्यं । उदात्तादनुदात्तस्य । अत्र तयोर्विवृत्तिः संहितायामिति अनुवर्त्तते । तेन पदकाले न ।
नोदात्तस्वरितोदय । उदय शब्दः परवाची शास्त्रांते मंगलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि न उदयस । गार्ग्य
दीनामेवेति नियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्ग्यादीनामुदात्तादिपरमेवेति विपरीत नियमः शंका
ष १० वारयितुं नञ्द्वयोपादानं । यथा प्रातरित्ययमाद्युदात्तं । अकरिति ऋधातोर्लिङि सिद्रूपं । अंतोदात्तं ।
वोऽश्वाः क्वापि भवति अश्व शब्द आद्युदात्तः क्वेति स्वरितं । एकश्रुतिः संबुद्धिग्रहणं संबोधनोपलक्षणं ।
अन्यथा गच्छत भो माणवका इत्यादौ न स्यात् तदाह दूरात्संबोधने इति स्वराणामविभागेनावस्थान
मेकश्रुतिः यद्वोदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः । आ घेत् उच्चैर्नीचं समुदितं स्थानं परंतु भेदेनानुप
ता २ लब्धेरिति स्वरितमिदं दः अंत्येतु तयोर्मध्यमेकश्रुतेः स्थानं आगच्छति । आङुपसर्गत्वादाद्युदात्तः । गच्छेति

निपात आद्युदात्तः माणवके स्यामंत्रितनिघातः अत्रास्य पदो ह्रुतोदात्तत्वमपि भवति वन्चसा

ल०शा०शे० पाकोपाकर्मादिप्रयोगेषु नैकश्रुत्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३ ॥ श्रौषट्तांवाऽधिकरणशक्तिप्रधानोच्चैःश्रा
उ०स्व० व्यात्तद्विशिष्टभवनक्रियाकर्तृत्वविवक्षमानात् क्विपाप्रकर्षे प्रत्ययः । तेनोदात्ततरत्वसंपर्थः । वषड् इति शब्दे
१८ नवौषट्प्रावोचदिति व्याख्यानात् । तत्रौकारस्य ब्रूहिप्रेष्येत्यनेन प्लुतोदात्तत्वविधानात् षकारा
कारस्यानेन तदपेक्षयोदात्ततरो विधीयत इति बोध्यमित्येके । अन्ये तु द्वयोरप्युदात्ततरत्वं ।
याज्यावाक्यीये कश्रुत्यपेक्षया प्रकर्ष इत्याहुः । इदमेव युक्तं भाष्यमतं चेति बहवः । अस्योदात्त स्येत उक्तु
अप्रशास्त्रांते कर्तव्यत्वेनोक्तत्वाद सिद्धत्वात् । प्लुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघा
तेनेति बोध्यं । पढोरेकश्रुतिः । विभाषा छंदसि । ननु विभाषाग्रहणमपार्थं वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेः ।
78 न च पञ्चकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थं इष्टानुरोधेनैव तन्निवृत्तेः संभवात् । नित्यविकल्पविध्योर्विष प ७
यभेदस्यावश्यकत्वेन छंदसी सुत्वे वत्तन्निवृत्तिसिद्धेः अन्यच्च मंत्रे नित्यं ब्राह्मणे वेत्यादि विषयवि
भागसंभवेन तन्निवृत्तौ मानाभाव इति वाच्यं । यज्ञकर्मणीति सूत्रे एव वाग्रहणेन व्यवस्थित विभा
षाश्रयणेन च सिद्धेः छंदसीत्यस्य तत्सामर्थ्येन तन्निवृत्तिसिद्धेश्च । किं च वाग्रहणमपि नानुवर्त्यं । ए
वं च तास्विति योगविभाग यज्ञेत्यादेरपि निवृत्तेः सिद्धाः विकल्पस्तु छंदसीत्येकश्रुत्यं विधाय न सु
ब्रह्मण्येति सूत्रे नेति योगविभागेन निषेधात् अग्रहणाग्रहणान्यायेन सिद्ध इति चेदुच्यते ।
त्ति २ आवृत्त्या विभाषाऽच्छंदसीपदद्वयेदार्थं तेन भाषायामपि पाठादिके कश्रुतिः । अत एवश्वे रामः
तोधावति अलंबुसानां यातेति ह्वयेस्य वाक्यमित्युपस्यश्रोतेमा अश्वं संगच्छते । तत्र श्वेति । १८

[illegible]

[illegible]स्तोमातिप्रसंगः अतएव बह्वृचीनां संहितायां त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे ऐकश्रुत्यं तैत्तिरीयाणा
मुभयत्रापि स्वर्यमिति व्यवस्था संगच्छते। एवं च होत्रमंत्रेष्वेकश्रुतिरेव ईषिष्वेसादौ यजुषि त्रैस्वर्यमेव।
अतएव सकलदेशीयशिष्टाचारविरोधोपीनेति परास्तं ऊहे चारितार्थस्य मंत्रे श्रुवाधतत संत्रे श्रुच
रितार्थस्या छंदसि विभाषे लनेनो हेश्रुवाध इत्यत्र विनिगमनाविरहेणास्य विभाषा छंदसीसेतदप
वादकतायाएव कात्यायनेन मंत्रे स्वरक्रियायथाम्नातमविशेषात्। इति पूर्वपक्षोत्तनोवानिस
त्वात्स्मर्यते चैवं एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या सामजपन्यूंखयाजमानवर्जं नित्युक्तं।
अत्र वा शब्दः पक्षाभावोक्तौ तानि एवेत्यर्थः। तान् एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतः ये तु सूत्रस्य वाशब्दं विकल्पा
क॰८ र्थकमाहुः तेषां नित्यत्वादिति वाक्यशेषविरोधः तस्माद्यजुष्यप्येकश्रुतिरेव अत्र सूत्रे जपादिग्रह
णं याजमानमंत्राणामप्युपलक्षणं कात्यायनसूत्रस्वरसात् वस्तुतः कात्यायनप्रातिशाख्ये एकं तान
लक्षणमेकस्वरमाहुः यज्ञकर्मणि सामजपन्यूंखवर्जं। अवचनोवा यजुषीत्युक्ते यजुषि त्रैस्वर्यमपि।
तत्र प्रवचनशब्देन पाठ उच्यते तत्र भवो वा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यलक्षण इति तद्भाष्य
कृतः यद्यपि तत्समाख्याबलात् छान्दोग्यानामेव तथापि अविरुद्धत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति
न्यायात् अन्येषामपि त्रैस्वर्यं परं तु प्रागुक्तकल्पसूत्रपाणिनिसूत्रतद्भाष्यादिपर्यालोचनया
एकश्रुतौ धर्मी धिक्यं बोध्यं वैकल्पिकत्वादिति बोध्यमणमिति न्यायात् संकल्पकाले एतदन्यत

रोक्तस्वस्थापकः यज्ञशब्देन यजति चोदनाचोदितानामेव ग्रहणमिति तस्मात्ते श्रुत्यादी

ल॰ शा॰ शे॰ दात्तं द्वितीयवर्णोनुदात्तः स चोदात्तानुदात्तस्येति स्वरितस्थानेनोदात्तः। न चात्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः एत
उ॰ स्व॰ काउत्कष्यत इत्युक्तेः। अत एवास्मिन्नुदात्ते शेषनिघातोन। एवमग्रेप्यूह्यं। असावितीति। असावित्यिति प्र
१९ थमांतोपलक्षणं। एवमसुष्येत्यपि षष्ठ्यंतस्य एतानि वार्तिकानि। गार्ग्याइति। नन्वनेनांतस्योदात्तत्वेपि।
अस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघाताभावेगाकारोनुदात्तो न स्यादिति चेन्न इष्टापत्तेः स्वरितोदात्तयोः समावेश
७३ वत्। तयोरप्यसमावेशात्। नमुनेइसत्रनेतियोगविभागे न वार्तिकानामसिद्ध्याभावात्। स्यांतस्येति। अत्र
स्येति विवक्षितं पूर्ववार्तिकारंभात्। देवब्राह्मणोः सुब्रह्मण्यानिगदात्तण्ते योरित्यर्थः। देवब्राह्मणेइ
ल्लो ७ ति। इदंवैकल्पिकं। देवब्राह्मणोरनुदात्तत्वमेकेइतिभाष्यात्। पक्षेलेकश्रुतिदूरात्संबोधनत्वात्। अत एवैक
श्रुतिदूरात्संबोधनसत्वात्। अतएव कश्रुदूरादितिसूत्रेइदमेकश्रुतेरुदाहरणं भाष्येउक्तं। अत्रदे वदे
वब्राह्मणावेय धिकरणेद्वयोरप्यमंत्रिताद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः तस्यानेनानुदात्तः।
आष्टमिकनिघातः स्तुनपूर्वीमंत्रितस्याविद्यमानत्वात् यदातुसामाना धिकरण्यं तदा विभाषितं वि
शेषणे वचनेइति पक्षे पूर्वस्याविद्यमानत्वेन ब्राह्मणाइत्यस्य निघातोपि ध्वनितं चेदं भाष्ये। इदम
पि सूत्रं यत्रकम्याप्येवैसैके। स्वरितात्संहितायां। अत्रानुदात्तानामितिवहुत्वं अविवक्षितं। तेनाग्नि
मीळेइत्यादिसिद्धिः। वहुवचनोच्चारणं त्वनेकत्वे सर्वेषां यथा स्यात्। अन्यथा तस्मादिति परिभा रामः
षया द्यस्यैव स्यात्। य दितुस्वर विधौ संघातः कार्यी इत्युच्यते त दा स्य छाय संहितायामि १९
त्येतज्ज्ञापयति। अन्यत्र पंचमीनिर्देशेकालानव्यवधायक इति तेन तिङ इति निघातः पदपाठे

ओंतोदात्तं इत्यसूत्रे दर्शितमनेन न स्वैत इति ग्रन्थादिभ्यादंतोदात्तं । अलमिति निपातत्वादाद्युदात्तं बुसश
ब्दोंतोदात्तः एव । अलं बुसशब्दोपि एकश्रुतिस्वभावे हि स्वरभेदे कथमेकंवाक्यं स्यादिति बोध्यं । अत एव कं
दाक्षिणायनेति सूत्रे भाष्ये उक्तं एकश्रुतिः स्वरसर्वे नामस्वनिमेत्ति । अत एवाभियुक्तानामविरुद्धस्व
रकतत्पुरुषबहुव्रीह्या अयशोभिन्नं काव्यादिनिर्माणं गच्छते अत एव काव्यप्रकाशकृता वेदइव
लोके स्वरो न विशेषावसायहेतुरित्युक्तं एकश्रुत्या व्यवहारादिति तदाशयः किमर्थं तर्हि
इज्यसुपोत्तममिति प्रत्यन्यविभाषाभाषायामिति सूत्रितमिति चेत् त्रैस्वर्येण प्रक्रमे याज्ञिका
नुदात्तत्वाभायेति गृहाण एतेन भाषायां स्वरो नास्त्येवेति भ्रांतः परास्ताः स्वरविधौ छंदोधिकाराभा
वाच्च इति दिक् । नसुब्रह्म । ननु विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरितस्य तूदात्त इति ज्ञापकाच्च सुब्र
ह्मण्यायां तदभावसिद्धेर्नेति व्यर्थमिति चेन्न यवहितयज्ञकर्मणीत्यस्यापि निषेधार्थं तत्सत्वात्स्पष्टं
चेदं कात्यायनसूत्रे तदाह । यज्ञेत्यादि । एवं इदं सूत्रं यज्ञकर्मणि स्वाध्यायकाले च प्रवर्त्तते इत्याहुः ।
केचित्तु यज्ञकर्मण्येवास्य प्रवृत्तिः नेति तु स्पष्टार्थमेवतेन [illegible]
स्वाध्यायकाले स्वरित एव विभाषा छंदसीतु व्यवस्थितविभाषात्वान्न । ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिरि
ति वदंति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मण्याधुरिति । यत । तित्स्वरितं । यासहे कादेशो तरतमत्वात्स्वरितः । ओमि
ति निपातत्वाद्युदात्तं तेन कादेशोऽयं तरतमत्वात्स्वरितः [illegible] उदात्त नेति तु न प्रवर्त्तते । अनुदा
त्तस्येत्यस्यानुवृत्तेः तस्मान्नोदात्तः स्पष्टं चेदं भाष्ये इन्द्र आगच्छ सत्र इन्द्र साम त्रिता धु

ल०शा०शे०
उ०स्व०
२०

तापेक्षयो .. तात्तरानुदात्तयोर्नैकश्रुतश्रुतौ विशेषः। नाप्युच्चारणे यत्नविशेष इति लभ्यते स च स्वरण
णेन यामापि भाष्येऽदात्ततरानुदात्त .. रावेकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टौ वोध्यौ लेकश्रुति
त्तिवाधनार्थं यत्वेकश्रुतेः स्थाने सन्नतरविधायनमिति तन्नमानाभावात् उच्चैस्तरामिति वदस्यापि
ज्ञापकस्य मन्नात एवोपपत्ते। तथाहि एकपदानुवृत्त्यैवसिद्धे सन्नग्रहणसामर्थ्यात् सन्नतरलाभे तस्मा
र्थक्यं दुरुपपादमेव द्वितीयपदे नुदात्तस्यानुदात्तविधानसामर्थ्यादेव तरलाभे तन्निर्देशो व्यर्थः एक
श्रुतिवाधेन चारितार्थ्यात्। न च ममाप्यनुदात्तास्थानिकैकश्रुतेः स्थाने नुदात्तविधानेन सन्नग्रहणं च
रितार्थं। तादृशलक्ष्ये सन्नतरादर्शनात्। अनंतरस्येति न्यायेन संहितायामित्यनुवृत्ते अ पूर्वसूत्रविवि
हितैकश्रुतिस्थाने एवास्य लक्ष्यदोषप्रवृत्तेन्यायसिद्धत्वाच्च। किंचैकश्रुतिपदस्य षष्ठ्यंतत्वकल्पनेन
मानं। अपि चैकश्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वेन स्वरितपरस्येति लिंगविरोधः एवं चैकश्रुतिविषये एवा
स्य विधानमित्यग्निं कन्येत्यादावपि सन्नतरइत्यपास्तं। अनुदात्तानामित्युपक्रमात् सप्तवे वांमाभद्र
स्यैवपश्यास्यादित .. र्थं। परग्रहणं। नन्वेवं सति नवस्रु आःशास्त्रात् तेऽउत्कर्षे कास्यासिद्ध
त्वात् गंगे इत्यादिवत् सरस्वतीकारस्यापि पूर्वे णैकश्रुतिः प्राप्नोतीति मम तु न दोषः तस्या एव स्थाने
सन्नतरविधानादिति चेन्न नमुने इति योगविभागेन परस्परं प्रति नवस्रु आग्र सिद्धत्वात् भा
ववोधनात्। अत एवात्र पाठश्च रितार्थः। अन्यं प्रति तु सिद्धत्वमस्त्येव एतेनायं सन्नतर एकश्रु रामः
तेरेवोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यापि परत्वात् वाधकः स्यादिति नोदात्तस्वरितोदयमितिसूत्रं च २०

पिसिध्यति। इमंमेइति। मेशब्दोनुदात्तः तस्योदात्तात्परत्वेनस्वरितः नचास्यस्वरितस्यप्रकृतसूत्रेदृष्ट्या
सिद्धत्वेनचस्वरितादित्याश्रया सिद्धत्वे। कृवसुन्नेत्यादिचारितार्थ्यादिवाच्यंतस्यादितइत्यादिनवसू
त्राःस्वस्यनादुकस्यशास्त्रे तेभ गवतानिवेशितत्वात्। अतएवब्राह्मणोदितिसूत्रेसार्थकमित्याहुः। उ देव
दात्तस्वरितपः। सन्नोनुदात्तः तस्यानुदात्तस्येति। एकश्रुतिदूरादितिसूत्रस्यभाष्ये उदात्तानुदात्तानुदा
त्तानुरागवशादेवश्रुतिरुदात्तानुदात्तावतिसंदिह्यनोदात्तात्उच्चैस्तरांवावषट्कारइतिज्ञापकात्।
अतंत्रंतरनिर्देशः नानुदात्तात्उदात्तस्वरितपरस्येत्यत्रसन्नतरइतिज्ञापकादेतंत्रंतरनिर्देशः। अ
परआह। एकश्रुतिरुदात्तात् उच्चैस्तरामितिज्ञापकात् तंत्रंतरनिर्दे शउच्चैर्दृष्ट्याउच्चैस्तरा
मित्येत भवति। अनुदात्ताच्चसंन्नतरइतिज्ञापकात्तंत्रंतरनिर्दे शःसन्नदृष्ट्यासन्नतरइ
तिभवतीत्युक्तं तत्राद्यज्ञापकमेवकैयटेनोक्तंयद्येकश्रुतिरुदात्तास्यत्तदावषट्शब्दस्यापियज्ञकर्मणी
त्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरामितिसूत्रंनाकरिष्यततेनहिपदेउदात्तपदेएकश्रुतिर्विधीयत्तेएव
मनुदात्तत्वेएकश्रुत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेसन्नतरग्रहणमनर्थकं तस्मादुदात्तनुदात्तयोर्भेदत्तिरोधा
नमेकश्रुतिरिति। अस्मेतेउच्चैर्दृष्ट्येतिप्रतीकमुपादायसोमस्याग्ने वीहि वौषडितिमंत्रेयज्ञक
र्मणीत्येकश्रुतौप्राप्तायांतदपेक्षायावौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वंविधीयतेसत्त्वेवैकश्रुतेरुदात्तानु
रागेतदपेक्षेः प्रकर्षोयुज्यते। यथामलिनेवस्त्रेशोभानुरागेतदपेक्षोवस्त्रांतरे श्रुतोतरव्य प
देशःसन्नं दृष्ट्येति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। एवंच्चप दाद्यपेक्षाभाविकोनुदात्तानुदा दा

त०श० श्रो० काणांशेषनिघातइत्यर्थः । सानुदात्तं पदमितिसूत्रे उक्तत्वाच्छिलनिष्पन्नस्यैवशेषनिघातप्राप्तेः । अ
उ०स्व० तएवधातोरित्यस्यः प्युदात्तप्रकरणपाठे नाप्युदात्तविधायकत्वेनुदात्ते चेति न कर्तव्यमिति धातोरितिसू
२१ त्रस्थभाष्यमसंगतं लुङ्गीत्यात्साप्युदात्तविधायकत्वेप्यावश्यकत्वादितिवाच्यं । स्थाने द्विर्वचनमा
श्रित्य पूर्वपक्षिणा तथोक्तावपि पक्षद्वयेपिकर्तव्यत्वाभिप्रायेण क्रियते न्यास एवेतिसिद्धांतसूत्रयादो
षाभावात् । अस धातोरितसूत्रांतग्रहणानुवृत्तिज्ञापकता परं कैयटस्तु चिंत्य एवेत्यन्यत्र विस्तरः । त
स्मादेतत्सामर्थ्येन द्विर्वचनं तन्निमित्तं च कार्यं स्वराद्बहिरंगमपि पूर्वमिति कल्पनाद्विले कृते
धातुस्वरेणांतोदात्तत्वप्राप्ते इदं तत्फलं तु पिप्रत इत्यादौ मध्योदात्तसिद्धिः । भीह्री । अत्र त्सार्वधातु
२५ कमिति मंडूकप्लुत्यासंबध्यते । ममत्तिति । मदीहर्षइत्यस्य पूर्वान्विकरणत्वे पि । छांदसः श्लुः भ्यादीनां
किंददाति । अनुदात्ते चेतितु मिमीत इत्यादौ सावकाशं तत्र हि माङोङित्त्वात् सार्व[illegible] धातुकानुदात्त
त्वं । अभ्यस्तानां किं मारयति । सार्वधातुके किम् । वेभीयात् । यङ्लुगं दाशीलिङि । पिति किम् । जाग्र
तमर्थं भ्यादिभ्यः परस्य । पितः अस परस्यैव संभवादिति चेन्न । न तु प्रत्ययादिति किल सार्व[illegible]वे धातु
कइतिस्पष्टार्थं । अस पादपूर्व एवोदात्तो यथास्यात्संघातउदात्तोमाभूदिति । नचोदात्तत्वादीनामजंथ
र्मत्वेन प्रितीतिसन्नप्याप्रिनिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्या अल्लोंत्यपरिभाषया चांत्यस्यैव भविष्यतीतिवाच्यं ।
र्प०२ स्वरविधौ संघातः कार्यीति । अर्थस्यापि ज्ञापनात् । एवं चाल्लोंत्यस्येत्यादीनामप्रवृत्तिः । अतएवक रामः
र्षात्वत इतिसूत्रे तग्रहणं चरितार्थं यद्यप्यनेकोदात्तानां तयोगपद्यं युगपत्प्रग्रहणात् । तथापि २१

र्यस्यादित्तिपरास्त्तमित्याहुः शतुङीति। अमंत्रितत्वेपि पादादित्वान्न हतं॥ ॐ ॥ इतिसाधारणस्वराः॥
ॐ ॥ प्रकृतिर्द्विधा धातुः प्रातिपदिकं च तत्र वादौ सर्वेषां लक्षणाद्धातुस्वरा नाह। धातोः कृर्षत्वितइस्ततो
तइतिवर्त्तते। जोपायत्तमिति। गुपेरंतोदात्तादायः तदंतमप्यंतोदात्तं एकाच्चापिव्यपदेशिवद्भावाद
सप्रकत्तेः येपिदेशि नुदात्ताः पचादयस्तेष्वप्ययं विधिः अनुदात्तोपदेशस्येड् निषेध विधौ चरि
तार्थ्यात्। पिवाद्यादेशानामाद्युदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यात्तेषु नायं विधिः स्वपादि। अदादिषु आग
णांतास्वपादयः लसार्वधातुकमित्यस्य सप्तम्या विपरिणामः। अच्यनिटीति सप्तमीदर्शनात् अनिटीति
किं स्वपितः। अ चीतिकिम् स्वप्यात् लेतिकिं ची नशि स्वपानः सार्वधातुके किम् सुषुपतुः। क्ङि से
वेति। नैतद्भाष्येदृष्टं। अभ्यस्तानामादिः। आदिरित्यनुवर्त्तमाने आदिग्रहणं नित्यार्थं। अचीतिकिम्
दधात्। अनिटीतिकिम्। जक्षिथ। इंद्रस्य जंजदतीत्यत्र झिनिमित्तनिघाते प्राप्ते आद्युदात्तार्थं। अनु
दात्ते च। अच्यनिटीति निवृत्तं। अनुदात्त इति बहुव्रीहिरित्याह। अविद्यमानेति। अत एव मा स्म द
ति ५ धौ दिखादौ नित्यत्वादिकारलोपे कृते प्ययं स्वरः प्रवर्त्तत एव अभ्यस्तानामितिकिम्। ऊर्णोति। च
कास्तीत्यादावाद्युदात्तार्थमिदं ददातीत्यत्राप्यतरंगत्वात्पूर्वं धातुस्वरे तोदात्ते ततो द्वित्वे शेष
निघाते नोभयोरंतोदात्तत्वाभावे विपर्यायेणोभयोस्त्यत्वप्रसङ्गादिदं स्पष्टार्थं चेयं रीतिः परस्मैपदा
नामितिसूत्रे भाष्ये न त्वगणंतु नीमंते निवसेन हि त्वनिषण्णस्य परत्वेन तन्निमित्तके आद्यु

स्य निघाते प्राप्ते इदमिति। तन्न। तत्तत्स्वरप्रवृत्तिकाले ऽसंनिहितानामपि विधिस्याविहितस्वर

ल०शा०शे० मिसनेनज्ञापनान्न दोषः। तद्धितं चेत्यादावाद्युदात्तत्वाय। अन्यथाकनो लुपि प्रसयलक्षणेनस्त्रि
उ०स्व० त्यादिरित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव अत्र यइत्यत्र ढ ः कोलुकि न दोषः। वस्तुतोऽत्र यइत्या
२२ दौ न दोषः। कार्यि ग्रहणाभावेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणे महितन्निदित्यादावेत्यादिकं न मा
हितान्तामित्यादावादिः सिचइत्यस्य प्रवृत्तये इत्यदंप्राहितेति। पथिप्रियो मथिप्रिय इत्यत्र चपथिमथोः
सर्वनामस्थाने इत्येतत्स्वरिनिवृत्त्यर्थं। न लुमताङ्गस्येति सूत्रभाष्यपठितमत्रलुमतालुप्ते प्रत्य ः प
लक्षणं नेष्यत इति वचनमेव प्रमाणं। यदि त्रागुक्तं ज्ञापकं क्वचित्स्वरे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणेनेत्येव क्व
22 चिदिलुत्त्याचामं त्रितस्य च सर्वस्य ः सुपीत्यादौ न दोषः इत्युच्यते। तदानकाराच्चेद्दोषशंकेति क्व
ति। किं त्वितु विशेषापेक्षमेतत्। यत्र तदन्तग्रहणस्य बास्वाभा स्वराश्रय कार्यि भेदस्तत्रैवेतत्स्वकृति
रिति। ः भीह्रीलत्र हि एवं ग्रहणाभावे पि तदन्तस्य कार्यित्वे प्रत्ययात्तानांभ्यादीनाम लोत्यस्य त
त्तु दात्तः प्रत्ययात्स्यात्। सामर्थ्य पुरस्कारे तु पितमपहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टस्तत्र दि११
भेदः। उपोत्तमं रितिच न प्रकृत्यन्तरस्यामित्यत्राविदरिद्राधातुविषये फलभेदः न्विलादि। रित्यादौ तु न
तत्भेदः। उभयथापि प्रकृतेरादेरेवोदात्तत्वात्। अत्रस्तत्र परस्तत्समेव। एवं चगर्गा इत्यादौ न लुमते
तिनिषेधादेव न दोष इति ः पूर्वमपार्थ मपि वचनं नाव प्रपकं। ननु रुत्रद्वयेरिक्श्रः इति षष्ठीनि रामः
र्देशात्वास्तु किं परिभाषयेति चेत्तन। लाघवार्थत्वात्। ननु चतुरः शसीत्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वेन २२
पदाक्षेपेपि एतत् परिभाषाप्रवृत्तिदुर्वारतया चतुरः शसोदात्तत्वं स्यादिति चेन्न चतुरः शस इत्येव

पर्याये एण्सर्वेषांस्यात्तदभावार्थेप्रत्ययेदितिचरितार्थं तेनासीनइत्यादौचित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्त
त्वंविप्रतिषेधेनेतिसिद्धं।अन्यथाचित्त्वेनातोदात्तत्वंप्र॰नुदात्तत्वंचादेरितिएकस्याद्विकार्ययोगाभावा
दिस्यसंभवाभावाद्विप्रतिषेधोऽसंगतःस्यात्।इतिदिक्।नन्वेवमपिप्रत्ययेपीतींसेवोच्यतांकिंपूर्वग्र
न ४ हणेन चाभ्यस्तानांलसार्वधातुकेइत्यनुवृत्त्यापितोऽप्रत्ययस्यासंभववेनप्रत्ययइतिव्यर्थमिति
वाच्यं।पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थमावश्यकत्वात्।प्रत्ययइत्युक्तौतुसामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाःपुनः
वृत्त्याऽव्यवहितस्यैवग्रहणमितिनदोषइतिचेन्न।सौवर्यःसप्तम्यस्तदंतसप्तमीइतिज्ञापनार्थत्वात्।
उक्तरीत्याप्रत्यय
नचतदंतसप्तमीपक्षेपिसप्तम्यंतपाठेप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यान्नतदंतविधिरत्रेतिउक्तरीत्याप्रत्यय
ग्रहणसामर्थ्यंवक्तुमशक्यमितिज्ञापितेपिपूर्वग्रहणस्यसार्थक्यात्।कृतेतुपूर्वग्रहणेपि
प्रत्ययांतानामभ्यादीनांप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यर्थेनादोषात्एवंचप्रत्ययादितिपंचमीवाच्यिता।
तत्रसामर्थ्यादुत्तरांगविकलपरिभाषाप्रवृत्त्याऽव्यवहितपूर्वस्या।कार्येणएवपूर्वशब्देनग्र
हणेन्नदोषः।तत्रहिपूर्वत्रिरसाहचर्यान्नपरिभाषाविनयवस्तुतः।षष्ठ्यर्थेसप्तमीसिवज्ञाप्यते
तदंतविधिस्तुयेनविधिरितिपरिभाषयान्यापसिद्धःचतुरःशासीत्यत्रचयथानास्याप्रवृत्तिस्त
थावक्ष्यते।अत्रबहवः।इदंसमान्यापेक्षंतेनजिनत्यादिरित्यादावपिप्रवृत्तिःनचैवंगगाइत्यादौ
पञ्जोश्रेतिलुकिआद्युदात्तत्वप्रसंगःइत्यदंचटितेननुवंधनिमित्तेस्वरेकर्तव्येऽगत्वाभावे
त्यप्रत्ययेपरतःपूर्वकार्यत्वाभावेपिलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनास्तीत्यर्थस्यसंज्ञायामुपमान

ल॰प्रा॰

प्रौ॰उ॰स्व॰ लोपत्तसंचम्याविप्रतिपद्यते। अभ्यस्तानां स्वरो णमुलन्तादन्ते आदिरुदात्त इत्यर्थः। तेन जागरं लोलू

२३ यमित्यादेः सिद्धिः। लोलूयिषमित्यादौ च नातिप्रसंगः। लोलूयमित्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न तु

स्वरे तन्निषेधात् एवं चुम्भावमभिप्रेत्य परसप्तम्येवम्। लेउक्ताः अभ्यस्तानामिति किम्। कंडूयं कंडूयं ए

विशेषा तेनामैवेति सूत्रे डकारमित्युदाहरणं। स्योपन्यासो हरदत्तकृत इत्यसः। अभ्यस्तानामिसनु

३ कृतिपरत्वात्तिविरोधात् यदि तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनातिप्रसंगनिरासमंगीकृत्य तदनुवृत्ति

रनावश्यकीति। तदा प्रायस्तदप्राप्ताछो रितिसूत्रस्थेन व्यवस्थितविभाषापरिग्रहणेन परेण भाष्येण वि

९३ रोधास्तु कथंचित्। लोलूयं तेलोलूयमिति। आभीद्वौपद्विर्वं। परो लोलूयशब्दोनुदात्तः। लूङ्सुभयमु

मप्युदात्तं। न तत्र कर्तृभिः। लोपस्य स्थानिवत्त्वं। स्वरविधौ तान्निषेधात्। प्रोष निघातः। अचः कर्तृय

कि। अत्रापितदंतसप्तमीत्वेन फलविशेषः। उपदेशेजंत प्रकृतिकर्तृयगंतस्यादिरुदात्त इत्यर्थात्।

लूयतेकेदारइति पद्येयकूस्वरेणमध्योदात्तं। उपदेशे किं कीर्यत इत्यादौ इत्वे रपरत्वे चायं स्वरो

यथास्यादिति। इदं च तास्यनुदात्तेदिति सूत्रात् समासैकदेशस्याप्युपदेशपदस्यानुवृत्त्या सप्तम्यावि

परिणामेन च लब्धं। न चैवं जनेरंतर्भावितण्यर्थात् कर्मकर्तरि जायते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात्

उपदेशेजंतत्वाभावादिति वाच्यं। यइति विषयसप्तमीमाश्रित्य यक्ष्यति प्रागेवात्यप्रकृत्युपदेशे

इत्यस्य च युगपदेशा इत्यर्थे तिङ्त्तीति दिक्। लूयत इत्यादिमध्योपप्रयोगेणोदात्तो। चङ्यन्यः रामः

उपोत्तमं रितीत्यतउपोत्तममिति ग्रहणमनुवर्तते। चङुदात्त इतित्तङ्गु अउप देशास रत्वेन २२

वक्तव्येमध्येद्विजातीयसप्तम्यंतपाठेनतदप्रवृत्तेरित्याहुः इदं चिंत्यं उपमानंसंज्ञायामितिसूत्रस्थभाष्य
विरोधात् । चतुरःशसीत्यत्रापित्वाद्यवार्थस्यमुक्तत्वाच्च किंचसर्वस्यसुपीसत्रापिप्येवंसतितदंतसप्तमी
नस्यात् । तस्माच्चनलुमतेतिनिषेधापत्तौसर्वस्तोमासिद्धिः । नलुमतेतिनिषेधापत्तौसर्वस्तोमासिद्धिः
नलुमतेतिसूत्रस्थभाष्यंतुलुमतिप्रतिषेधेएकपदस्वरस्योपसंख्यानंसर्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जं ।
प्रयोजनं जिनि किल्लुक्स्वराः पथिमथ्योः सर्वनामस्थाने लुकीतिवार्त्तिकव्याख्यानपरं । उपमान
मितिसूत्रस्थंतुतत्प्रत्याख्यानपरमितिनतयोर्विरोधः इमानि च वार्त्तिकानि नलुमतांगस्येत्यत्रां
गाधिकारप्रतिनिर्दिष्टप्रपत इति प्रदाइव प्रत्ययेपरतः पूर्वं कार्यमात्रे प्रतिषेध इतिपक्षेपि प्राप्तव्य
कानिः सौवर्णीयां सप्तमीनांतदंतसप्तमीत्वात् उत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिवत् । जिन्ति कि
त्स्वरस्यानंगत्वात् । प्रतिषेधाप्राप्तिरितिकेचित्तूपलक्षणं । इहकिंचिदंगाधिकारेलुमतालुप्ते प्र
त्ययलक्षणेनभवति किंचिच्चान्यत्र नभवतीतिसूत्रशेषस्थभाष्येकिंचिच्चेतिशब्देनाह दधाति
अत्रासुपीतिप्रतिषेधोग्राह्य इतिनकश्चिद्भाष्यविरोधः । किंचिच्चेतिप्रतीके जिन्नित्स्वरा इतिकैय
ट उपलक्षणमेतत्याभाख्येय इतिसुधियोविभावयंतु । लिति । अत्रभस्तानामितिनसंबध्यते । छत्तो
लिल्कारणेन चिकीर्षक इति । अत्रपरत्वादल्लोपः नचस्वरोनित्यः शब्दांतरस्यप्राप्तत्वात्स्यानित्य
त्वात् लोपोप्यनित्यः स्वरभिन्नस्यप्राप्तेः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशः स्थानिवत्त्वाभिन्नेध

धादीकारउदात्तः आद्युदात्ताः भस्तानामिति । एमुलित्सस्य सौवर्य इतिन्यायेन तदंतसप्तमी

लि

ल०श०
शे०उ०स०
२५

वर्तमानिस्तोत्रे। स्तोत्रे समानि वर्तमाने। वर्तनिशब्दः उञ्छादिराकृतिगणः इति वहवः। घञन्तइति।
णिजभावे णिचितु एरच्चैव सिद्धेः एरजायन्तानामिति तु नास्ति। चतुरः शसि अत्र सौवर्यः सप्तम
इति न प्रवर्त्तते। अन्ये पुनः चतुरः शसी सेवं वदेत्। न ह्येतित कारस्य नेसर्पः। स्वरेनेति निषेध
स्तु लोपरूपाजादेशस्यैव स्व विधौ स्थानिवत्वाभावात्तस्यापि न। तस्मा दाद्युदात्तत्वे तिभावः।
केचित्तु चतस्रादेशे आद्युदात्तनिपातन सामर्थ्याच्चतुरः शसीति न प्रवर्त्तते। न च तृतस्तृणामिति
त्रयट्त्रीति विभक्तिस्वरस्यापि वाधापत्तिः हलादिग्रहणसामर्थ्येन तदवाधात्। तथा हि षट्त्रिचतुर्भ्यो
बहुवचनविषयत्वाद्धि वचनैकवचनेन स्ताउपसमस्तेसंभवे पि विहितविशेषणान्न दोषः। तः त्रे
मञ्जीजस्शसो लुंगेवान्याहलादयः तिसृणां पि तिस्रभ्यो जस इत्यनेनाभावं। तिस्रोपमयेपलंत्रेदात्तप
णाद्इत्यनेनाभावं। चतुः शब्दे जसि अ सर्वनामस्थान इत्यनुवृत्तान दोषः चत्वार इत्यत्राम्स्वरेणाभा
वं। तस्माच्चतस्रपद्येपेववाक्तं। यदि निपातनस्वरोऽस्य विभक्तिस्वरस्य वाधकः स्यात् हलादिग्रहण
मनर्थकं स्यात् न चतुरः पद्येपेति तद्व्यावर्त्यं। चतुरः शसीसारंभसामर्थ्येन वाधात्। न च गौणोच्च
रितार्थं प्रामाण्येन तत्राप्रवृत्तेरित्याहुः। तन्नु तिस्रभ्यो जस इतिसूत्रस्थेन उपसमर्थीयकं इतिभा
ष्येणजस्ग्रहणवत् हलादिग्रहणस्यापि तदलपर्यकत्वस्य चना दात्ति कथाख्यानभाष्ये स्थितमपि भ
गवता दूषितमेव तस्मादिति परिभाषणेन विहितविशेषणासंभव इति तदाशयः। एवं हलादिग्र
हणस्यं तदर्थकत्वस्य चनाद्वार्त्तिकं व्याख्यानभाष्ये स्थितमपि भगवता दूषितमेव। तस्मा २५
पि१

राम:

२४

तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तः। उपोत्तमं किम्। माहि दधत्। अत्र चङ एव स्वरः॥ ॥ इति धातुस्वराः॥ ॥ अथ प्रातिपदिकस्वराः॥ ते च प्रायेण कृत्तद्धितप्रत्ययवत्त्वेनैव ज्ञेयाः। उणादिषु उणादिप्रत्ययैः अव्युत्पत्तिपक्षे फिट्सूत्रैः क्वचिद्विशिष्य विधानादित्याद्यूह्यं। अत एव पुत्रीयतेः क्विपि पुत्रीरित्यादौ सर्वानुदात्तत्वमेव। अत एव कर्मोपपदे णिनि तिस्रेमांसशब्दस्य न विषयस्येति फिट्स्वर माश्रित्य मनेर्दीर्घश्चेति त्रैणादिकसप्रत्ययान्तत्वाद्दन्तोदात्तता कैयटेनोक्ता मांसमेकः पिंशतीत्यादि त्वत्यमपि तत्रैव आज्यशब्दे आङ्पूर्वात् अञ्जेः क्यविति पक्षे आद्युदात्तत्वं स्पष्टमेव। एतस्य तु न विषयस्येत्युदात्तत्वं बोध्यं। कर्षात्वतः कर्षति राकारवतश्च पर्यायो घञन्तः दन्तस्य सर्पः। त्निसादिरित्यस्यापवादोयं। वल्किं आदन्ताक्षिपर्पे युक् आदन्तभक्तखादायइत्यत्रैवस्यान्न तु पाकइत्यादौ घञ द्विपन्नधातुविधानत्वात्तदन्तविधिः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तु ना त्ति स्वरो दृश्यक विधे
तो१ रभवात्। युसोनिर्दिश्यमानपरिभाषया आकारावयवत्वे पि अकारान्ताव्द्धातोर्विहितद्वस्य युः स्यात् इति बोध्यं। यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया एवोदात्तत्वं सिद्धं तथाप्यंतग्रहणं स्वरविधौ संघातकार्यमिति त ५
ज्ञापितत्वादादेरंतस्य च पर्यायेणमाभूदित्यर्थमेवं च स्वरविधौ निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याहुः। उञ्छादीनां च। उञ्छम्लेच्छ जंजजल्पाघञन्ता जपवधावधवंतौ। वध इति पाठस्तु चिंत्यः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासिद्धेः गरोविषे गवंतोन्तोदात्तः अन्यत्रा द्युदात्तः। वेदवेणवेष्टवंधाः
रण१ करणे। घञन्ताः भावे आद्युदात्ता एव। स्तुयुद्रुव श्छंदसि। समासार्थमिदं। परिष्टुत्। सुयुत्। परिद्रुत्।

ल॰शा॰शे॰
उ॰स्व॰
२५

दि।सौवर्यइत्यस्यसामान्यतःप्रवृत्तिमभिप्रेत्याह।अिदंतस्येति।न॰ जुगुप्सेत्यादौधातुसंज्ञातःपरत्वान्नि
त्स्वरेकृतेसन्नंतस्यधातुत्वेसतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरःप्राप्नोति।इतिचेन्नसनोतित्वसामर्थ्येनसति
शिष्टस्यापिबाधेनासंज्ञानिरपेक्षतयासंज्ञायाअंतरंगत्वेनचपू॰ र्वं संज्ञायांबहिरंगस्यापिद्वित्वा
दौपूर्वविप्रतिषेधेनपूर्वं प्रवृत्त्यात्ततःस्वरेणाद्युदात्तत्वसिद्धेः नचसन्यङोरित्यादौविशेषणा
र्थःसः अन्यथावत्सइत्यत्रापिस्यादितिवाच्यं।धातोरित्यनुवर्त्य स्वशांतस्यधातोर्द्वित्वं धातोर्द्वि
त्वविधानेनादोषात्।पथिमथ्योःसर्वपथिशब्दावंतोदात्तौ अत्रसौवरीणांसप्तमीनंतदंतपरत्वेप
लुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनेष्यतइतिभाष्यंतेनपथिप्रियइत्यत्रपूर्वपदस्यप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्व
व॰।सुपथाइत्यादावपिप्रत्ययलक्षणनास्त्येव समासाद्याविभक्तिःसातुनपथिमथ्योर्विहितेतिनतत्राप्यस
प्रवृत्तिःपरत्वादमपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणास्यबाधात्त्व।दायोनिवासे द्वितीयंनिवासंसस्मिन्नित्यधिक
रणेघुस्संज्ञायामितिघः।निवासेकिम्।दायग्रोराणामित्यादावेरजंतत्वादंतोदात्तत्वमेव।जयोश्वइति।
तेनैवकरणेथ।अन्यत्रैरच्चंतोरच्चंतोदात्तत्वं।कथादीनांच।कथुसेचने।इत्युपथ॰ लहदएःकः।
आकृतिगणइति।फिट्सूत्रेषुग्रामादीनांचेतिसूत्रितं।सोयमाकृतिगणःएवंचविहितत्वाद्युदात्तस्यकथा
दित्वंग्रामादित्वंवाबोध्यं।अंतोदात्तस्यतुकथा॰ दित्वं।कृतादित्वंवाबोध्यं।एवंचद्वाभ्यामेवसूत्राभ्यांसर्वे
ष्टसिद्धौइतरसूत्रद्वयप्रणयनंकर्त्रभेदान्नदोषपोरितिदिक्।एतदेवेति।एतत्त्वोपमादितं
निष्ठान्वयोजनात्।आकारभिन्नआदिरित्यर्थः।निष्ठेत्यादि।पक्षेपरेप्रथमा।आघातकइत्यादा राम:
वेकादेशस्यबहिरंगस्यासिद्धत्वादनादितिप्रतिषेधान।आचितःकः।सकर्मकादप्यसेःकर्तरिक्त २५

दितिपरिभाषा॰ णेनविहितविशेषणासंभवइतितदाशयः। एवंहलादिग्रहणसार्थक्यंमनसिनि
धायज्ञापकासंभवंमत्वानैव वाधुनञ्चतस्त्रःपञ्चेयत्तुस्वरःप्राप्नोतीत्यादिग्रंथेनैवम्॰लोक्तयुक्त्यै
वसाधितंतस्माज्जोणेबहुव्रीहावादेश्चप्रकृतिस्वरस्येवसत्यभिधानेइतिभाष्यसंमतमितिध्येयंज्यत्तुपोत्त
मं॰तदंतेपदेइति।सौवरीणांसमसप्तमीनांतदंतसप्तमीत्वादितिभावः।बहुव्रीहौसमासपदः।आषट्मीशीति।
आइतिपदंभिन्नं।विभाषाविभाषाभाषायां।पदोबहुव्रीहौत्यंतोदात्तत्वं।सर्वस्यसुपि॰।सर्वशब्दस्याद्यु
दात्तोदात्तोनिपातितः।उंछादिपाठबहोतोदात्त॰अत्रसुपीसुक्तेस्तुल्यत्वंतुसर्वस्यविकारः।सर्वस्येस
त्रानुदात्तादिप्रकृतिकसुबंतलक्षणेन्सिद्धिः।यथास्मादिति।अवर्णं तुआद्युदात्तस्यैवप्रसपत्त
दोगोनापिसर्वस्वरस्येष्टप्रमाणमाणत्वात्।सप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थःसौवरीणांसप्तमीनांतदं
तसप्तमीत्वात्।एवंचसुपिकिम्।सर्वस्तरइत्युक्तम्।विंसुबसयलक्षणेनतत्रापिसुबंतत्वात्।अस्वं
तस्वार्थिकस्तरवादिपुनर्भाष्यारूढः।एतेनासंतस्वार्थिकानांप्रातिपदिकादेवासत्सुपीतितु।अ
तस्वार्थिकेतस्यप्रातिपदिकादेवोत्पत्तेर्ज्योतिप्रसक्त्याभाष्याद्युक्तत्वेनतत्रांतोदात्तापत्तिरित्यादिष्या
रूक्त्रेनिरूपितंएतेनसर्वत्राद्युदात्तश्रवणमेव।प्रसयलक्षणेनसर्वत्रसर्वस्वरसेष्टत्वात्।सुपी
तितुआचारक्किवंतव्याख्यापाच रितार्थं।नन्वत्रसतिशिष्टधातुस्वरेस्वानदोषःतत्साम्यादेव
सतिशिष्टस्वरादप्यसपवलिपसर्वसोधनात्।तेनसर्वे [illegible] बध्या॰आक्रोशइत्युक्त
सर्वस्वरोभवसेवेलेसपास्तं। सर्वस्वरोनकर्कृत्स्वेति वक्तव्यं।सर्वके॰।अत्रांतोदात्तएव तेन्सा

ल॰शा॰शो॰ उ॰स्व॰ २६

तैलप्रतिषेधात् । केचित्वस्यवचनस्यतिङंतप्रवृत्तिः भाष्ये । प्रथमतोलिङीसुत्कार्ग्ने शषणेत्युक्तेलिङ्भिन्ने
लिङभिन्नेसदृशेऽकदादेशिन्येवप्रवृत्तिप्रतीते रित्याहुः । यदावेणु रितिकनोलुम्मनुष्यइतिलुप् । तदा
लेउदात्त संज्ञायामुपमानमितिनित्यमाद्युदात्तदोन्येवप्रवृत्तिप्रतीते रित्याहुः यदावेणु रिववेणु रितिकनोलुम
निवृत्ति नुष्यइ तत्वमिष्यतेत्यागरागः आद्युदात्तपाइति तत्रकर्षात्वितइतिपदेतोदात्तत्वंबोध्यं । अंत्येष्वत्रि
स्वरेणाशा मुप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वंतत्रकुहस्थेठोत्तुरादावदंतोमतोः पूर्वः । पूर्वमितिशब्दस्वरूपापेक्षयानुशांक
नजंतोम स्यादित्यस्यविशेषणं केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिंगंपठंति । स्त्रियांसंज्ञायामित्यस्यस्त्रियांवर्तमाना
ध्योदात्त यासंज्ञातस्यांविद्यमानम्प्रा दित्यर्थस्तदाह । स्त्रीनाम्नीति । मत्वंतंचेत् स्त्रीनामभवतीत्यर्थः । आलिं ।
इतितन्न इक्षुमती । अत्रहस्वनुड्भ्यांमतुवित्यस्य । संज्ञायां किम् । खट्वावती । स्त्रियां किम् । उदंवरान् उदाहरणे
वदींधि अष्ठीवद्धोचौनजिरादीनांचेतिदीर्घः । चातुरर्थिकोन घ्नामतुप् । मतोकिम् । गवादनीतद्भावे
रिविभो पूर्वग्रहणस्याप्यभावात्संज्ञायाद्वसंवधिनआकारमात्रस्यस्यादिति । पूर्वग्रहणान्नेहसानुमती
लसार्व अन्यथास्त्रीनाम्नोमत्वंतस्येत्यर्थःस्यात् । अंतोवत्याः वत्याअंतइतितुनोक्तं । राजवतीसत्रंमाभूदि
धातुका तिस्वरविधौनलोपस्यासिद्ध ... त्वान्नावतीशब्द ... ॥ किंत्वन्वतीशब्दः वत्वंतास्त्रपात्सिद्धं । आहीव
नुदात्त १ तीति । संज्ञायामितिवलंशरानांचेतिदीर्घः । योगविभागश्चेत्संप्रयोजनः ॥ ॥ अथफिट्सू
त्राणि ॥ ॥ अपाणिनीयान्यप्येतानि । आद्युदात्तश्च उपसर्गा इति अवङ्स्फोटायनस्येत्यादि रामः
सूत्रेषु । भाष्यादौव्यवहृतत्वादवेदकेवलादृसाधुत्वमवस्थापकानिभवंति । यत्तपाणिनीयाणि । नो २६

९६

उक्तपथादीर्घश्चात्रैव निपात्यते। आङः पूर्वत्वे तु मात्रं आङः पूर्वादविवक्षितइत्याहुः। तदुभयमपिभा
ष्यासंमतं। रिक्ते वि। पूर्वेत्तरसाहचर्यात् रिक्तशब्दे वि.. द्यमान आदिरित्यर्थः। नतु तत्र परे इत्यत्र
रिक्ताइतिपद्मेप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। जुष्टार्पिते च च्छंदसि। जुष्ट अर्पित इतिपदे भाषायां च प्रत्ययस्वरे णांतोदात्तौ। जुषी
प्रीतिसेवनयोरित्यतः श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। अर्ते णिच्च् ह्रीत्यादिना पुक् नित्यं मंत्रे। नकेवलं रा
तार्ष्यतामात्रं किंत्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोप्यस्तीत्याह। अपितावर्षी .. रित्यादिना सूत्रविरोधात्स
पाठः प्रामादिकः। इदमेव ध्वनयितुं सूत्रमित्यन्ये। युष्मदस्मदोः। अत्र लुग्विषये लामादेशयोः कृ
तयोः स्वरे विशेषाभावात्तदंतस्य सप्तमीपरस्य सप्तम्यो न फलभेदः। ङपि चेति योगविभागो यथासंख्यनिवृत्यर्थः।
एकादेश उदात्तेनेति विभक्तेनेति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते वचनं। यतो नावः निष्ठा च द्व्यजनात् इत्यतो द्व्यज्ग्रह
णमनुवर्तते। नौ भौ भिन्ना हि हितो योयत्तदंतस्येत्यर्थः। अनाव इति न प्रतिषेधो ज्ञापयति।
हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति। हलादावादेरचोऽसंभवात् तद्विषयकशास्त्रसामर्थ्यं
न हलोपिस्थाने। हलोपिस्थाने उदात्तादिषु एकः कश्चित्स्यादित्यर्थी भिप्रायेण हलः स्वरप्राप्तिः स्यश्च
चेदं भाष्ये। तित्स्वरितापवादोयं। इञ्वंद। एयत्तो ह्यनुबंधकत्वात्सर्वे णा सिद्धिरिति भावः। अयमपि तित्स्व
रापवादः। अत्र च उङ एव ग्रहणमिति। एतिस्तुशास्तीतिसूत्रे निरूपितं। विभाषा। वेणुशब्दो नित्यादाद्युदा
त्तः प्राप्तः। स्थो॥ उजेरित्यनुवर्तमाने। अजिवृरीभ्यो निच्चेत्युणादिसूत्रात्। इंधानेत्यादि चानश्तदांतत्वं
प्राप्तं। यदि शानच् तदाप्यंतोदात्तत्वमेव प्राप्तं। यत्तु अमोकारस्योदात्तस्य लोपात् लसार्वधातुकानुदा

ल॰ श॰ शे॰ उ॰ स्व॰ २७

९७

द्यत्। पांतस्यांसादिति। इदमितिचेन्न। अस्मादेवस्त्रीविषयग्रहणात् ज्ञापकात्। मुक्तत्रिमार्गप्राप्तस्वर
स्यापि। फिट्स्वरो बाधकइतिवदंति। ध्वनितंचेदंएतिस्तुशास्वितिसूत्रेकैयटेःस्वांतस्यास्मादेरिति। शका
रमकारादभिन्नस्यस्वशब्दांतस्यांतउदात्तइत्यर्थः। शीङःस्वोनिदिति। इदंशापाधाम्युक्तंपंचपा घांतुशी
ङःस्वोह्रस्वश्चेतिपठितंतत्राप्याह। अंतरंगत्वादिति। स्वरस्यस्वांगत्वापेक्षत्वादंतरंगत्वंचिंत्यंतस्मात्स्वां
गशिटामितिसूत्रेतग्रहणात्सर्वंनामप्रातिपदिकसंज्ञाकालिकादंतत्वमादायप्रवृत्तिरितिबोध्यं।
एवंपूर्वत्रगुदाशब्देपिबोध्यं। अस्थ्यादिस्वांगवाचकशंखशब्देस्वांगशिटामित्याद्युदात्तत्वप्राप्तौ
सोप्यत्रप्रत्युदाहरणंग्रीवायांबद्धोपिकद्देशासनीदोग्रीवाशब्दस्यांतोदात्तत्वंतुछंदस्यत्वान्निर्वाह्यं
हिश्चवत्सरइत्याहुरिति। अत्रारुच्चिवीजंतुसंपूर्वा श्चिदितिसरप्रसपस्याचित्वात्सिद्धं। परिवत्सरस्तूदा
हर्यहिति। अने नैवसिद्धेतत्रमर्थमित्यापयइतितत्वंसूत्रेसत्साहचर्यात्तिशब्दःपं त्यादिसूत्रे
विहितएवगृह्यते। दक्षिणस्यसाधावित्ति। प्रवीणइत्यर्थः। वीणायांसाम्यसुवादक्षिणइत्युदाहरणं। प्रवीण
इत्यर्थः। स्वांगव्यापामादिरिति। स्वांगेतिकिम्। दक्षिणादेशअत्रसर्वनागत्वादात्तत्वं। नचपरत्वादेव
तेनाद्युदात्तत्वमत्रभविष्यतिइतिवाच्यं। अस्यप्रकरणस्यबाधकबाधनार्थत्वात्॥ क [illegible] श्मसा
मूअत्र छंदसीतिवर्तते इत्याहुः। अंतोदात्तइत्येव। आख्येतिकिम्। कौमोमगः। वा [illegible] नामअंतोदा
त्तत्वंवा पक्षेआसामर्थ्याद्युदात्तत्वंशुक्लगौरयोःनामधेयस्येतिवर्तते। तेनानामधेयोरंतोदात्तत्व
मेव। सूत्रेद्वेति। उणादिसूत्रनिपातितांतोदात्तोदात्तत्वकस्यशुक्लशब्दस्यत्वेशुक्लशब्देमुक्त

रामः २७

यान्येवैतानीति तन्न। कबादीनां च उंछादीनां चेत्याभ्यामाकृतिगणाभ्यां क्रमेणाद्युदात्तत्वं तोदात्तत्व
योः सिद्धयोर्ग्रामादीनां चघृतादीनां चैतयोर्वैयर्थ्यापत्तेः। ममतु भिन्नकर्तृकत्वान्न दोषः।
विशेषांतः फिडितिप्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उच्चैः उदात्तः इति न न्वत्रोदितैः उच्चैःस्तरोति
सः किं दितिसुत्ताकृनात्। अस्य पस्वरेणैवांतोदात्तत्वसिद्धेरिति चेन्न। सुसतिपदो ग्रावश्यक
त्वात्। पाटलयालंकावा। पाटलपटलकौ। ओषधिविशेषस्य वाचकौ लाघवं तत इति प्राहेद्
तिपूर्वपरान्वयीदं इदमुपलक्षणं। केचित्तु सांतस्येत्यादीनामपि द्वर्वरित्वादित्याहुः। साणरइत्या
दि। अत्रापि लाघवं तत इति प्राप्त आद्युदात्तोयमिति नन्वनेनांतोदात्तत्वाभावेपि नियमत आद्युदात्तत्वं
केन स्यात् विधायकाभावात्। अतोऽनियम इति वक्तुं युक्तमित्यत आह। इहैवेति। एवं चासूत्राणामा
द्युसूत्रबाधकबाधनार्थत्वात् अस्त्रियामित्येतदभावे स्त्रियामप्यनेन बाधकं बाध्येत बाधकं चानेन
नैवानुमीयते तच्च मध्योदात्तत्वस्यात्रासंभवात्सर्वानुदात्तविधायकस्य च फिट्सूत्रेष्वदर्शनादाद्युदात्तविधा
यकमेवेति भावः। स्त्रीविषयेति। आद्युदात्तत्वमित्यन्ये। गुदमिति नह्यविषयस्येतत स्वांगशिटां मितिचा
प्राप्ते। ननु गुदाशब्दस्यादंतत्वाभावात्कथं स्वांगेत्यस्य प्राप्तिरत आह। अंतरंगमिति। स्त्रीविषयवर्णेति। स्त्री
विषयवर्णं तु [illegible] पूर्वाणामित्यनेनेत्यर्थः। स्त्रीविषयवर्णानाम्नामिति। केषांचित्पाठः लाघवं तत इत्येवा
त्रपरत्वात्। अस्तु वृद्धिरित्युदाहरणमित्यन्ये। स्यतन। प्राप्तिः। अंतत्वाशब्देत्र याणमपि गुरुत्वात्। टापः

पूर्वमपि न। नित्यत्वात् टाप एवं प्रवृत्तेः स्वरस्यांगत्वं तु न। लघ्वादिसंज्ञासापेक्षत्वात्। इष्मेदं ङादिला

त०प्रा०शे०
उ०स्व०
२८

अपापदं भयलिंगस्य ॥ लिंगप्रत्ययप्रत्ययलोपान्यतरेण लिंगांतरोपसंक्रांतस्यवा विषयतामात्रेणैत
स्यक सर्वे पथाम थोस्तु प्राइवासतइत्यादौ यथावामध्वस्मिन्नास्ति । मधुमसिः मधोत्रचेति यतो लु
क्वर्तिकेन ॥ ध्वनितं चेदमी च द्विवचनइति स्त्रे भाष्ये । नवितिकिम् । मत्तः सर्पिरिति । इसिनंत
ज्योतिःशब्दादौ नित्यादाद्युदात्तत्वमेव ॥ तिलाइति । यत्तु तिलोमाशब्दो घृतादिपाठादंतोदात्ता चेत्तिसं
प्रोदस्त्रेति स्त्रे कैयटः । त त्रिंसं तिलाश्रमे इत्यादत्तस्येव पक्ष्यमानत्वात् । उमाशब्दे पिमकरवरुडे
त्यनेन विशेष्यपर्याये णंतोदात्त विधानात् व्रीही घृतादित्वादंतोदात्तौ । तृणेत्यादि किम् । आम्रः गोधू
माइति । अ त्रपरत्वादेवलाघवंत्त इति मध्योदात्तत्वसिद्धेः । पर्याये णत्वसिद्धेश्चेदं चिंसं चकाद्लु
र्वितन्नः । संपंचेत्यादौ नलोपे कृते पाणिनीये ऽनुदात्तादेरजित्यादौ एषामिव एते भुपाणिनी यशास्त्र
प्रवृत्तौ बाधकाभावान्न लोपस्यासिद्धत्वेन तस्यकृत्तिसत्ताएशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तौ रस्यादाह
रणं चतुष्कपालः इणंतकालकपालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं चत्वारइत्यत्रान्स्वरेणशश्चि
तै०११ चतुरः शसीति भिसादौ ऽप्यलुपोत्तमं षड्त्रीसन्नेनभावतिमितिसमासउदाहृतः न्नः किंगणाः संख्यायाः
किम् । अंतः स्वांगः इदं च सर्वनामसंज्ञादिप्रवृत्तिकाले यददंतं तत्रैव प्रवर्तते तेनेमंस्तोमम हंतइत्यादौ न
दोषः । सर्वो भान्यशब्दागणे तोदात्ता निपात्यंते ॥ तयोरल्पपिप्पलमित्यादौ तत्पातदर्शनात् । परोमात्रयेत्या
दौ यत्सर्वे नांतोदात्तत्वं ॥ परम्स्तोइत्यादावाद्युदात्तस्यापिदर्शनात् । स्वांगेत्यादिकिम् । यदः अदत्तानांकि
मु । वाहराजन्यः । प्राणिनां कुपूर्व मितितस्य समुहइतिस्त्रे न्यासहरदत्तयो कुपूर्वाणामितिपा रामः
ठेहप्रपत्ते । कवर्गाद्येपूर्व तन्मध्ये आदिरस्यः । सर्वनामको यं तुसौत्रत्वान्नकपूर्व २८

तेरितिबोध्यं।अंगु ष्ठोदक।अंतइतिलादिग्रहणानुवृत्तिशंकानिवारणार्थं।उदकस्यकर्दमादिलाघवद्वि
तीययोःपर्यायेणप्राप्तेवकस्यश्राणिनांचकुक्षवर्णमित्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते।तेनलोकेइति।नियमक
रणसामर्थ्यादितिभावः।वशाशब्दश्चवशेःपचाद्यचि।टापीतिता तार्थं।पृष्ठस्यच।पृष्ठस्येतिपा ष्या ४
ठांतरं।विभाषायामिति।पदोस्यांगष्ठोटामित्याद्यु दात्तत्वंपृष्ठनिष्ठाचप्रजनादिवत्।अयंस्वस्वाम्या।
वेक्ष्येत्याद्युदात्तएव।अतएवज्ञापकादिति।स्त्रीविषयवर्णेतिद्वितीयपादस्यसूत्रेणेसन्पे।नदात्ता
णाभाद्विविषयाणामित्यावंतानामित्यर्थः।नदात्रागणंकिं।अश्वनीअविष्ठेत्यादि।अवतीथनवतीश
ब्दाभ्यामिष्ठनिविधितोरितिलुक्।विषयग्रहणेपिचेत्यं।अावंतानावंतस्यनदात्रवाचकस्यास्वात्।नकुंडुः।
५८ कवर्गपूर्वस्यापिविषयस्यनदात्रस्यांतउदात्तोनेत्यर्थः।कष्टवेत्यादि किम्।बहुत्याआरब्धेति किम्।कृतिकासु
जातामाणविकाकृतिकाइत्यत्रापीतिअपिनासूत्तिका।आर्यिकावहुलिके।कृतिकापर्याये।अत्रपदेकृति
केत्यादिःप्रयोजनंमघाविशाखेत्यादि।अकृतीति।वराहइंद्रणबमुषमित्यादावंतोदात्तदर्शनात्।वरा वंतो ६
हशब्दोप्यत्रबोध्यः।ज्येष्ठकनिष्ठयोः।वृद्धपुत्रशब्दयोर्जनकादेशौप्रसङ्गाल्पशब्दयोस्तावादेशौ
यदातदाप्यत्रप्रत्युदाहरणं।पदोउदात्तइति।उदात्तग्रहणानुवृत्तेरितिभावः॥ ॐ ॥इतिप्रथमपादः॥
ॐ ॥हृस्वांतस्यस्त्रीविषयस्यनित्यस्त्रीलिंगस्येत्यर्थः।वलिरितिवलिशब्दोपिजरयाश्लथचर्मणि
तनुअशरीरेनित्यस्त्रीलिंगस्येत्यर्थः।हृस्वेतिकिम्।नदीस्त्रीकिम्।मरुःवायुःविषयेतिकिम्।लघुःव
हुःनपूविषयस्य।स्त्रियाविषयस्यनया।निष्ठतस्यातिपाठेनविषयपदानुवृत्त्यैवसिद्धे।पुनर्वि

त०शा०श्रो०
उ०स०
२९

नियमार्थमिदं। तदाह। अंगाः प्रत्युदाहरणमिति। कद्रोतूङः न च व्याघ्रशब्दस्तत्येति न वै पर्य्यमित्यन्ये। अत्रांग
इत्युदाहरणं चिंत्यं। तस्य जनपदशब्दादित्यजन्तत्वेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः। कालिंग इत्युदाहार्यं। तत्र हि द्व्यज्मगधे
त्यण। अन्ये तु लघुत्वं तस्येत्याघवं न तु वर्ण्यस्य विधित्व मेवेच्छंति। लाघवं ते। अत्रांहि शब्दो न संबध्यते। ना
नादेरपि गुरोरुदात्त। अत एव कृषाकपिशब्दो नेन न मध्योदात्त इति कृषाकपीति सूत्रे वृत्तावुक्तं। खण्डिकादिषु
उकशब्दो नेन न मध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तं। वराहशब्दस्तु उञ्छादिरित्युक्तमेव। न च गुरूत्तमं मध्येय अ
दिरित्यर्थ स्त्विति वाच्यं। कृषाकप्यादावप्रवृत्त्यापत्तौ कृत्सादिविरोधात्। अन्यतोङीषिति सूत्रे
घ ७ सारंगकल्माषौ घे लाघवं तद्धि तनेनमध्योदात्ताविति हरदत्तविरोधाच्च लघावित्यादि किम्। वातप्र
मीः। समासं जननं। कपाली। नांतत्वान्न लघुरंतो त्र वहुच्यः। किं देवः गुरुः किं किसलयं कल्याण इति।
पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ स्त्री विषय वर्णाद् नुडः विलिङ्कत्तौ स्त्री विषय वर्णनाम्नाम द्वित्यादिपाठः। सोपि न्मा १०
मूलेध्यपूर्वस्येति सूत्रे दर्शितः। मल्लिकेति। अस्य प्राप्तिमात्रेणेदमुदाहरणं। प्रावृत्यासस्य परत्वान्मादीनां
चेलनेन बाधात्। लवनेत्युदाहार्यं। न चानेनैव सिद्धे हत्यात् सत्स्त्री विषयस्येति वर्णानां तणेति च सूत्रं
व्यर्थं इति वाच्यं। अत्र बहुचइत्यनुवृत्ते नदोषः। अत एव ध्रुपेनीत्युदाहरणं दत्ताहिरण्य इत्युदाहरणं
तरं दत्ते। धवलादीन्यप्युदाहरणानि। नीलादयस्तूदात्ता एवेति बोध्यं। पिंगसारंकल्माषला
घवं तद्धि तिमध्योदात्ता इति केयटादिदर्शनात्। इदं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेव प्रवर्त्तत इत्याहुः।
अनुशब्दात्पूर्वं इति। अनुत्वादेरिति वक्तव्ये। अनुपूर्व्यणमित्युक्तेः। समानाधिकरणे बहुव्रीहिर्ने राम:
तिभावः। अनुपूर्वे सत्र पंचमीतत्पुरुषस्तु न आद्यादिवत्वसिद्धे पूर्वग्रहणपूर्वग्रहणं वै पर्य्यीप २९

मितिपाठेपिश्चादिरि खेतत्समानाधिकरणपायतद्ावश्यकत्वादितितदाशयः। कावित्येवसिद्धेपूर्वग्रहणं दं२
व्यवहितस्यापिग्रहणार्थं। तेनकुष्णूर्व मितिपाठेपिचटकादावाद्युदात्तत्वंभवत्येव। उदकमितिकेमादिर
यंकिल्सादिकिहरिणाः। अल्पेतुउत्तरस्त्रवदत्रापिश्चादिरितिनसंबध्यतेनप्रसंकस्वरसात्। तेनचटका
दावनेनमध्योदात्तत्वंहरदत्तोक्तपाठस्तुचिंत्यएवेत्याहुः। रवप्तुवः। कवितिमेत्यादिकिम्। वंधुकः। उन
मा२ र्वनितानां पितामाताभ्रातरानमाहुरित्यादौ। पितृशब्दे छांदसत्वादंत्तोदात्तत्वंसातुरत्वंवाच्यं स्वासि
वृमित्याहुः। वर्णानांतणतिनितांतानामितिपाठेत्वकारोवर्णं इति विवेकः। एतइतिश्वेतशब्दोद्यत्तादित्वा
दंतोवोध्यः। ह्रस्वांतस्यह्रस्वः। ह्रस्वांतस्यकिम्। वधूः। ह्रस्वकिम्। प्रालं। निघावंतइत्येतात्सिद्धार्थः। कथन
मिदम्। अन्त्यकिम्। तणकंता। चद्दीत्येकिम्। जडः। वधिरः। कुशलशब्देनेनाद्युदात्तइत्येके। अंतोदा
त्तइत्युज्वलदत्तः। सरलइतिवृद्दाविशेषसंज्ञात्वेनताच्छील्यानवगमान्नेह। ह्रस्वांतस्येतस्यप्राप्तिः। आ
मादिराकृतिगणः। लुवंतस्योपमेयःसंज्ञायामुपमानमित्यनेनसमानार्थमेतत्। लुवितिकिम्। अग्निर्मा
णवकः। उपमेयेतिकिम्। वरणाः। अदूरभवश्चेत्सणावरणादिभ्यश्चेतिलुप्। नामेत्यादिकिम्। अनुकइ
वायंवृकः। देवयथादेराकृतिगणत्वात्। कनोलुप्यिश्च। नवृउपमेयेवर्ततेनतुस्येयसंज्ञा। नवृद्दा
पर्वतं। पद्यपिकिटस्रत्रवृत्तौनव्याघ्रमहिषासिंहवृद्दापर्वतानामितिपव्यते। तथापिवृद्दापर्वतांश्चे
विशेषाणामेवग्रहणमिष्टमितितड्टितमेवस्त्रपठितं। सर्वत्रविशेषपदान्वयाभाववोधनायवुक्त
मः। कतराजविशेषस्यापिलुवंतस्योयमेकोयेतिस्त्रमनुवर्तते। एवंचेतनेवसिद्धे। वृद्दस्यैवेति

ल॰श॰शे॰ कुरवश्चेति। दइति चोदाहर्यं च चांकिं। वासातय इगि॰ तिकिम्। अंगाः॥ ॥ इतिद्वितीयःपादः॥
स्व॰ ललाटमिति। लाघवंतइत्येतद्वा थिलापरत्वादिदमेव चितमित्यभिमानइतिभावः। कपोलइतियद्यप्यलाघ
३० वंतइतिमध्योदात्तत्वमेवेष्टं तथाप्युदाहरणदिग्बोध्या मादीनांमत्वर्थेमकरइति। मलयेपांतस्यांत्स्वरं मित्य
त्वात्सवाप्रवृत्तौफलेनविशेषइत्युदाहृतं। मकरःसंज्ञाभूतउदाहरणंमकरवरुडेत्यत्र तु। अभिव्यक्तपदार्थाये
इतिन्यायेनसंज्ञाभूतस्यनग्रहणं। क्वचित्तुमाकरइतिपाठः। तत्र॰ स्वार्थे एरस्वादीनांचषकादीनांच।
च९ संपीदस्ते तिसूत्रे कै पटेतु दंत्यादितिपाठः। इदंचाद्युदात्तत्वे विधायकं। अनेनसर्वपशब्देऽप्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते
पांतानांगुर्वादीनामितिमध्योदात्तत्वमित्युक्तं तेनद्वितीयादांतइदंसूत्रमिति ध्वनितं पिट्वृत्तौ तुतालव्यादि
सूत्रमग्रमत्रपादेपठितं। घात स्त्वोति का चिलोपपाठ। अन्यूभावात्। कैयटादिरीत्याऽप्याद्यु॰ दात्तविधाय
कत्वेतु तत्रापिप्रवृत्तिरिति ध्वनयितुमत्र्यजप्युदाहृतमित्याहुः। केचित्तुअन्यदस्यैकाच्त्वं क॰ मेवचावसं वदं
ति। पांतानांगु॰। पांतानांकिंगद्वैमत्यायवंतइ तिमध्योदात्तोयं नगर्दभं पुर इत्यंतोदात्तंतुछंदसं। गुर्वादीनांकिं
कुणपः क्वणः संप्रसारणंचेति कपन्अप्युतानामिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते इदं। द्वितीयोवेति। द्विती
यामित्यधिकारादितिभावः। काशी॰ नानामितिवक्तव्येनङभावआर्षः। वरूइ इतीति। पारेवतः वित्तस्तइत्युआ
जिकिला। उमा॰। काष्ठायेभ्रा॰। काशीनं। केचित्तुमकरवकुण्पारवतेति। काष्ठायेआइतिपठंति। कर्दमादिराकृति
गणः। त्रयइति केचित्तुसुगंधितेजनस्यातिसूत्रंपठंति। आदिर्द्वितीयोवेति। अनुवर्तयंति। अयंक्लीबो पिन
यः फलांतानां॰। नपुंसकस्यफलशब्दांतस्यादिर्द्वितीयंवेत्यर्थः। केचित्तुलेफोनटाइति। अस्यस्थाने पठं रामः
तिनपितुनपुंसकःलशब्दे परक्लीबस्यफशब्दउदात्त पालंस पालमित्युदाहरंति। अन्येतुफाशब्दस्येति ३०

त्तेः। अनुवर्त्तमानमपि षष्ठ्यन्तेनान्वयानापत्तेः। अ। शकुनीनां च। पूर्वमिति। अंसात्पूर्वमित्यर्थः। लघुपूर्वमित्य
समस्तं पदद्वयं। अत्राप्यादिरिति न संबध्यते। पूर्वग्रहणात्। तेन कुक्कुटतित्तिरी मध्योदात्तौ। कुक्कुटस्यांतोदा
त्तपाठस्तु छांदसः। तित्तिरिर्यजुःशाखायां मध्योदात्तः पठ्यते। एतेन तित्तिरीशब्दोंतोदात्त इति भ्रा। एरजतादि
सूत्रे हरदत्तः। लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तु न लघोरिति पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः।
लघोः पूर्वमिति तत्पुरुषोपि न। सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेर्नर्त्तुप्राज्ञऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां चेत्यर्थः। सं
वत इत्यादि। अनयोर्लघावंत इति निषिद्धेंतोदात्तत्वे। एवं च कपोतमयूरशब्दौ लघावंत इति मध्योदात्ता
श्यामाक वितिभ्रा। एर। जतादिसूत्रस्य हरदत्तग्रंथः स्वंजिकादिसूत्रे उलूको मध्योदात्त इति कैयटः। अ। धान्यानां च
ग्रहणं द्वे। संज्ञकधान्यवाचिककारषकारांतानामित्यर्थः। श्यामाक इति। उशीदासेरकपालपलालश्यामाकेति
धान्यवा सूत्रे श्यामाकग्रहणं। अत एव श्यामाकापतीत्यर्थे श्यामशब्द आद्युदात्त एव माषा इत्यस्तु अथवा धान्या
चक नां चेत्यत्रोदाहृतत्वात्। काला हा इत्युदाहरणमुचितं। हलंतानामसंभवेन कारविशिष्टस्य ग्रहणं धान्ये
ति किम्। आलोकच्छेति किम्। चणकाः द्वेति किम्। गोधूमा। जनपदशब्दा। अबिल्वचः संज्ञाकेकय इति। प
तुपंतस्यात्पूर्वमित्यनेन परत्वात् द्व्यच्भाव्यमिति तन्नः। बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य तस्यानेन वधादित्या
हुः। अंगा वंगा इत्युदाहरणं जेत्यादि किम्। आम्नः। अंगो राजा। अजंतानां किं। दरत्। ह्यादीनाम्। अ ता
त्रके चिज्जनपदशब्दानामित्यनुवर्त्तयंति। कुरूणीर्हे तिसूत्रस्य हरदत्तस्वरसोप्येवमेतन्मते। पंचवाको
शाला इत्युदाहर्यं। इगंतानां च द्व्यषां। अत्रापीत्यनुवर्त्तते। अत एव दौमी दीमकबिमित्व बिस्वेति पठ्य

मानमंतोदात्तत्वं संगच्छते छांदसत्वाद्वा। येतु जनपदशब्दानामित्यनुवर्त्तयंति तेषां नच्छे दोषः

ल०प्रा०शो० स्व० ३१ समावेशाद्ब्रूपर्यानुवादकं पार्थिवेणेति। तत्फलं त्वनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादेरेतद्विषयेऽपि प्रवृत्तिः लिंगवशिष्ट
परिभाषात्वव्याप्यनुवादकं शकटी इति। गोष्ठजस्य ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठशब्दस्येत्यर्थः। पारावत इति। अत्र शब्दो
नोदात्तः कपिकेश हभाषायां बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। तत्र हरिशब्द इन्नंतत्वादाद्युदात्तः। कपिरंतो
दात्तः केचित्तु निरुद्दकोदेराकृतिगणत्वादनयोरंतोदात्तत्वमाहुः। न्यङ्दुःखन्यर्थी चेति पूर्वपदप्र[कृ]तिस्व
रे कृते क्रान्ते पणिड्दात्तस्वरितयोरितयोरितयोरितिसिद्धे न्यङ्ग्रहणं तदनुवादकमित्यपरि[illegible] स केचिद्
वमर्त्यशब्दं पठंति तदयुक्तं त्वाहवंतमर्त्या इत्यादावाद्युदात्तदर्शनात्। तद्युक्ताकर्माण इति सूत्रस्य वार्त्ति
केन यतियतो नावइत्याद्युदात्तत्वं। यत्तु धान्यस्थाने धन्यं पठंति। तन्न पत्यावैश्वर्य इति सूत्रे धान्यमंत
32 स्वरितमिति वृत्तिमुदाहरणस्यैव सूत्रस्य हरदत्तेनोपन्यासात्। प्रजुज्यते च धान्यमसि धीनुहीति। विल्वभद्रपभाषा
यांतु भद्रपर्वायो आद्युदात्तौ वीरेभ्युसाधुरितियत्। भद्रायत्तेऽपि तादृचोदयत्। विल्वः स्वरिवर्त्तते। आद्युदात्तश्च
तिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्। निपाताश्च। स्वाहीकरोतीत्यादौ च्व्यंतानां निपातत्वेऽपि च्वित्वादंतोदात्तत्वं। उ
पसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्ता इत्यर्थः। अत्राभिवर्जं किम्। अभमभिहि। अभिरामस्यात्। इदं सूत्रं व्यर्थं।
उपसर्गाणां निपातत्वेनैव सिद्धेः न च कर्मप्रवचनीयानां तदभावज्ञापनायेदं तेषामाद्युदात्तत्वस्येष्ट
त्वात्। अभिश्चैवमादिषु पञ्चैत्यादि बहवः। अत एवमानोमत्तं अभिद्रुहन्निति मंत्रे। एवमादीनामंतड
ति वेदभाष्यकृन्निरुक्तं स्पष्टं चेदमुपसर्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये। केचित्तु उपसर्गस्यैवाभेराद्युदात्तत्वनिषेधो
यथासात्। कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वा[illegible] देवत्वे वत्से तद र्य मिदं सूत्रमित्याहुः। एवादीना रामः ३१

मंतः। अहशब्दस्य छन्दो गुणे आद्युदात्तो निपातो आ दह स्वधामनु ब्वाह मित्रा वरुणा

कु
आख्यायसफालमित्युदाहरंति। कुलायइति। तद्यावंत इत्यस्य सूत्रवृत्तावपिनकश्चिद्विशेषः गवयमलयावुदाह
यौ कुवलपार्थमित्यस्य सूत्रे ग्रहणं आंतस्य नाआकारांतस्येत्यर्थः। नानानासा द्वेवास्तु येष्वदाहरणं। क्व
चित्तु थांतस्येति पाठः। थाथ्वद्धांतस्येत्यर्थः। केचित्तु तंत्रेण थशब्दोपि गृह्यते। तेन सनाथो देवदत्त इति
सिद्धमित्याहुः। शिशुमारोदुंबर। शिंशुमारेति पाठांतरं। उष्ट्रार उष्कारेति रेफवर्जितमपि पाठांतरं। चका
रेणास्यात्सूत्रे वर्ण मितिद्वितीयमितिचसंबध्यते। सांकाश्यकांपिल्य। अत्र सूत्रे मंडूकप्लुत्या। आद्विवे ति
वर्तते तदाह। द्वितीयमुदात्तं वेति। अत्र एव पदद्वये नितिसूत्रे राजन्यसांकाश्यकापित्थनासिक्यदार्वाघाट्टा
नामादिर्वा तो वेति कैयटेनोक्तं। तत्त्वाद्वेनादेर पेक्षायांतो द्वितीय एव। अतो न विरोधः। एवं सप्तमीति
सूत्रे एषामंतः पूर्वं वेति काशिकायामपि सूत्रवशाद्वेनादिस्तदपेक्षायांतस्त्रांतशब्देन गृह्यत इति बोध्यं।
अस्यास्सूत्रे वर्ण मितितु नानुवर्तते सांकाश्यादीनां त्रयाणां ग्रहणस्यवैयर्थ्यापत्तेः। यांतस्यांत्यादिलेव सिद्धेः।
सं उत्तरसूत्रे आद्विवे तितु स्पष्टार्थं। ईषांतस्या। हपिति हलां संज्ञा पदोधिकारा द्वितीयं। ईषांतस्य किम्।
मंजूषा। हलादेः किम्। अंबरीषं। उशीरदाददेशोर। अत्र हृद्यग्रहणं सौगानामकुवदीनामिति। द्विती
यो दातत्वं वाधंतु। देवरग्रहणं लाघवं तद्दृत्यस्यानिस लज्ञापनार्थं। केचित्तु ध्वत्तादिष्वदेवशारशब्द
प ध्यते। एवंच पदे आद्युदात्तार्थग्रहणमित्याहुः। अत्रवेति नानुवर्तते। इति केचित्। महिष्यषा। मे
लादिकिम्। सिंही। असि। जेलादिकिम्। महिषी। प्राषा दानदात्रं॥ ॐ ॥ इति तृतीयः पादः॥
शाकटिशः। अत्रोभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यादि सूत्रस्य युगपदे वो धितानेकादात्तानां युगपन्न
ग्रहणं १

सिद्धे

ल०ञ्ञा०श्शो· सेत्स्यासिद्धत्वात्सुजस्त्वेव।अन्यके इतिअकच्।ततः परत्वादात्तएवंयकेतकइस्तत्रापिवोध्यंतद्धितस्याकित
स्व० इतिएकंसूत्रं।गोत्रे कुंजादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येयोगविभागःकर्त्तव्यइत्युक्तोत्तदनुसारेणव्याचष्टे।चितस्तद्धि
३२ तस्ये ञित्स्वरवाधनेति।चुञश्चेत्युत्वात्च्फञोरित्यादौविशेषणार्थः।सावकाशमन्यथाख्यापनदपित्यः
स्यादितिभावः।ञित्समपिक्वचिदर्थेसावकाशं।ततश्चसूत्रं वाधित्वापरत्वात्ञित्स्वरःप्राप्तोनेनवाध्यतेइति
तात्पर्यं।कौंजायनाइतिवक्तुंजात्स्वु ञितदंतात्प्रातच्फुञोरितिञ्येत्यादीनां तद्राजत्वाद्बहुलुक् कितःत
३२ द्धितस्येतिकिंचक्रतुः किंत्वातिदेशादंतोदात्तत्वंमाभूत्।यत्तु प्रत्युदाहरंति।इसःक्रुपः।पित्स्यंतुकिंकित्स्य
गुणनिषेधेसावकाशत्वात्।पित्स्वरंवाधित्वापरत्वादयंस्यादिति भाव्यकयप्चेदं तोदात्तस्तदाव्रजपज्ञो
भावेक्यवेतिनियमेनवारयितुंशक्यत्वादित्याहुः।कितः किम्।अविस्त्रं।तिसृभ्योजसः वहुवचनंप्रयोगभेदेनश
ब्दवाहुत्यात्।अच्छोभ्यइत्त्विवत्।ओजः प्रया मित्यादौस्त्रीत्वारोपवत्।अर्थगतंवहुत्वं शाव्देआरोप्यवहुवच
नमित्यन्येय तुवार्त्तिककृतोक्तंसृभ्योजसग्रहणार्थं क्रममन्यत्रास्याप्राप्तेः वहुवचनविषयत्वादस्यैकवचन
द्विवचनयोरभावएवप्राप्तिउदात्तयणइतिसिद्धं।अन्याहलादयस्तत्रभट्ट्री ति।अल्लुपो तमिमितिचसिद्ध
मितिचतन्न।अतितिस्त्राविर्त्यादिव्याकृतः फलसत्वात्तुदुक्तंभाष्यकृता।उसमस्तार्थमेकोजसोग्रहणमिद्धं
ति।अतितिस्त्राविति तस्मादितिपरिभाषास्त्वाद्विहितविशेषणासंभवइत्याशयः।अनेनपूर्वं वार्त्तिं ककृतं
प्रत्याख्यानमसंगतमितिसूचितमतिसृशब्दोतेरकंस दे इत्यत्रगतेर्धातुलोपेवाच्यामित्युक्तेरंतोदात्तस्व राम:
रितयोरित्यनेनओकारःस्वरितःति स्वइतिअंतोदात्तान्निसादृस्यादेशस्तिसापित्याप्तस्या चिरइतिकोतेउदा ३२

त्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वप्राप्तमनेनवाध्यते।सावकाचःसौपरे यदकञू यतदर्थे वि

दिङ्क्षियोप्यपाम्द्विरिति प्रयोगदर्शनात्तद्धितं तमिति च्विंतावीजंतुच्चिंसंसहशब्दस्यापि निपातत्वादाद्युदात्त
त्वमिति। सहस्य सइति सूत्रे अकारात्। अज्जुष्यते च सह वै देवानामिति तित्पुत्रसूरिभिसहेत्यस्य तु छांदसमं
तोदात्तत्वमिति केचित्। चावादीनामुभाविति सूत्रे उदात्तावित्यनुवृत्तिप्रदर्शनं। इह त्रिसूत्र्यामादिशब्दः
प्रकारे इत्याहुः। चादयोनुः। निपाता इति वर्त्तते। नेह पशुनेति आद्युदात्तत्वापवादोयं यथेतिया। अनुदा
त्त इति वर्त्तते। शाकिनं यथ्येत्यादौ छांदसत्वान्नानुदात्तः। प्रकारादिद्विप्रकारे गुणवचनस्येत्या द्वि
त्वे इत्यर्थः। इदं कर्मधारयवद्भावसिद्धांतोदात्तत्वानुवादकं। शेषमिति। प्रकारादिद्विरुक्तमित्यर्थ इत्येके। अनु
दात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यानुवादक इत्येके॥ इति शांतनवेतिः॥ इदं मात्रोपज्ञमिति सूत्रे हरदत्तग्रं
थस्य षष्ठ्यंशं तन्तुराचार्यः। प्रणेतिहारादीनां चेति सूत्रे हरदत्तः॥ ॐ ॥ इति फिट्सूत्राणि समाप्तानि
॥ ॐ ॥ अथ प्रत्ययस्वराः॥ कर्त्तव्यमिति। तव्यं तव्यतुत्तित्वात्स्वरितं यद्यपि तव्यस्यापि आद्युदा
त्ते। शेषनिघाते कृते उदात्तस्येति स्वरितो भवत्येव तथापि तस्यासिद्धत्वात्तन्निमित्तकः शेषनिघातो कृते सति
त्वनिमित्तके च तत्त्वे साम्यहानिः फले विशेषः पृच्छतीति। पृच्छ प्रमादे प्रत्ययः एकश्नातीति। चित्तः सप्रकृतेरिति।
अत्रार्थेऽकच्चप्रत्ययंज्ञापकं। अन्यथा तस्यैकाच्त्वात्। प्रत्युदात्तत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्यात्। हस्तः प्रमाण
मात्रमस्य हस्तप्रमाणं लइति लुक्। अत्र चित्स्वरो न। अंतरंगानपीति न्यायात्। प्रत्ययलक्षणं तु न प्रत्य
यस्यासाधारणरूपाश्रयणाभावात्। कुंडिनच्चोऽप्रत्ययस्यापि चित्तः सत्वात्। अनुवर्त्तलक्षणेन स्व
रे प्रत्ययलक्षणाभावस्योक्तमुक्तेः अहस्तशब्दाग्रे स्वांगशिटामित्याद्युदात्तः। चतुः करोतीत्यादौ रात्स

ल०आ०शे० वीनुदात्तत्वंनलभेतसावेकाचइत्यस्यप्राप्तेः।आसुएषुइतिहिसौरूपंनचप्रकृतसूत्रस्यकैयटरीत्यात्रांतोदा
स्व० त्तत्वमेवेष्टमितिवाच्यं।एभिरग्रेपिवक्ष्यमाणैरित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधात्।अन्येस्तुतत्पातेनापितत्राग्नेश्च
३३ नेति वोध्यनाध्वनचविभक्तिविभक्तिस्वरेवाच्यं।अस्त्रियामाभ्यामित्यादौचरितार्थमिति।नह्यत्रसावेकाचइतिप्राप्नोति।
२ तत्रहिसप्तमीवचनेएषुइतितत्रएइतिनचताडगिहास्तिनापितस्यविकारःनवस्त्रियामासुइत्यत्रपस्यसत्वेनप्रव
विकल्पो त्तिरुर्वीस्थभेदात्।नचनगोश्वन्निति निषेधात्।एभिरित्यादौनदोषइतिवाच्यं।प्रथमैकवचनेगवीणांतत्वाभा
नभवत्येवे वात्।नचोडिदमित्यस्यदुर्वारत्वेनदात्वंनेष्टमेवेतिवाच्यं।तत्रांतोदात्तादित्यनुवृत्त्यासातदप्राप्तेः।अत्रैकाचःपरेत्य
तिप्रतीय स्यैकाचएवपरेत्यपिकार्यं।तेनचिद्युअग्निचितेसत्रनअंतोदात्तादुत्तरपदस्यशब्दस्यरतत्वेनाधिकार।गसाधि
तेइतिदिक् कारविहितसमासएवगृह्यतइत्याह।नित्येत्यादि।इदंचवृत्तिपदमंजर्योःस्पष्टं।परमवाचेति।पूर्वोवाशब्द कॄम्बो
उदात्त।अंतोदात्तात्किं।अवाचा।तत्पुरुषअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र।उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वेनांतोदात्त कृ ७
अंचेऽप्ख्या त्वेनचोत्तरपदंविशेषयितुं।अन्यथासमासोविशेष्येततथासतिप्रनृत्तेकृत्स्नौजेत्यादावेवस्यात्।एकाकीरा
दस्य।श जद्दृषदःषष्ठीसमासः।अनित्येत्यादिकिम्।अग्निचितोपपदसमासः।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणचिच्छ
सादिरिति ब्द उदात्तयस्तुसमासघटकपदमात्रघटितविग्रहाभावेनैवनित्यसमासस्तत्रभवत्येवायंविकल्पयथाऽ
नोक्तं।न वाचाब्राह्मणेन।अविद्यमानावाक्यस्येतिविग्रहेवहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं।इदंचकैयटानुरोधेन
पुंसकेश व्याख्यातं।उपपदमतिङितिसूत्रेभाष्येतुविग्रहाभावेनयोनित्यसमासस्ततोन्यत्रायंविकल्पः।अन्य वा१५
सिमात्रेभ थोपपदत्वेनेत्यादावव्ययीभावेप्ययंविक ल्पःस्यात्इत्युक्तं।एवंचबहुव्रीहावप्यवाचा ब्राह्मणेनेत्यत्रा रामः
पि।अंचेरित्यत्रैकःकिंतेषिनलोपाकरणंसौ त्रत्वात्।यत्तुनकारादिवद्वित्तः।छंदसिविधिर्भाषायां ३३
त्।सुटिच
य प्यासात्इति१

शिष्टादेकाजूपासराविभक्तिरितिफलितं।राज्ञेति।राजन्शब्दः कनिनंतत्वादाद्युदात्तः नन्च एकाविहिताया
दि२ विभक्तिरित्यर्थो विदोषः।विहितविशेषणेप्रमाणाभावात् एका जुग्रहणाद्यावस्य भप्येतदेवतदभावे हिसो
वर्तमानाच्छन्दासरेसर्वः।स्यात्साविसस्याद्वाभ्यामित्यादियावर्यंस्यात्।सप्तमीबहुवचनमितिकिम्।यातायां
ध्वां।प्रथमैकवचनग्रहणेतु।तत्रयानितिरूपंसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेनयान्त इतिमा।नहितस्मात्परावि
भक्तिः विकृतिग्रहणेनप्रकृतेरग्रहणात्।आगमसहितग्रहणेनकेवलस्याग्रहा नचैतन्मध्यपतितन्यायोपिके
वलेनविशिष्टग्रहणंबोधयति नह्येतावताप्रकृतेइष्टसिद्धिः।नन्चरूपविवक्षाप्रक तासोयएकाच् ततःपरेत्य
र्यएवास्तीतिवाच्यं।दोःशब्दःसोएकाचतस्यदोषनादेशेततःपराविभक्तिरुदात्तास्यात् इत्यइष्यतेतुमध्योद
त्तंदोषभ्यामिति।अयंसप्तमीबहुवचनपक्षेपिरूपविवक्षाभावेदोषः।अस्तिचदोःशुइसत्रयएकाचतस्मात
राविभक्तिरिति।नन्वेवमपिदोःशब्दादेशत्वेनस्थानिवद्भावात्स्वव्युत्पत्तिदुर्वारः नन्वेषापक्तिःतैत्तिरीये दोषभ्यांस्वा था
हेतिमध्योदात्तस्यैवपाठात्।अतएवनगोश्वन्नितिसूत्रेऽसुनसुनेत्युदाहरणं।संगच्छते अन्यथासप्तमीब
हुवचनेनलोपस्यासिद्धत्वेपिश्वन्शब्दात्तृतीयादिविभक्तिरभावादसंगतिःस्या चैवममतुनदोषइतिचे
न्न।लक्ष्यानुरोधेनाद्यसासोयदेकाजूपं ततएकाचएवपरेत्यर्थेनवारणात्वदोलादौप्रथमैकवचनग्र
हणेपिनदोषः प्रथमैकवचनप्रकृतेःस्थानेतृतीयादिप्रकृतेरविधानात्तस्यैवंचेदंनगोश्वनितिसूत्रे
भाष्ये किंचकाभ्यांकुलाभ्यामिसादावेतदप्रवृत्तौरूपविवक्षाफलंरूपग्रहणेप्रमाणंतुसप्तमीबहुवचन
गोस्वनितिनिषेधोज्ञापकइतिभाष्यमेवस्यादित्तत्त्वेयाभ्यामभ्यामिसादोएभिरेबाभिसादोचान्वादेशेस

ल॰ श॰ शे॰ ग्राह्यमित्याहुः। ऊङिदं। अत्रैकाच् इति। अंतोदात्तादिति वर्त्तते। तत्रैकाच्ग्रहणमकृतेन विशेषणमव्यभिचारा
स्व॰ त्। तद्घटितसमुदायस्य विशेषणत्वेपि न क्षतिः। अस्ति हि प्रष्ठौहशब्दे तद्घटितोर्थवान्समुदाय ऊहिति। एवंप
२६ दाद्यंशे पितृपात्तानामेव विशेषणं। न विभक्त्यादिप्रकृतेः। अत एव ब्राह्मणपदे स्याद्यावंतोदात्तत्वसिद्धिः। इ
दमेव ध्वनयितुं व्रश्चादिसूत्रे समुदाहृतं प्रष्ठौह इत्युदाहृतः। न च सावेकाच् इत्यनेन सिद्धत्वात्तन्नोदाहृतं
34 शासितदृशां त्रेः। एकाच् इति किम्। अन्ये रेवान् कन्यानामभिरित्यादौ एतानि त्यस्य सर्वानुदात्तत्वं यथा स्यात्
यद्यपि शादिश इति सूत्रस्थभाष्यादन्नतृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तत इति प्रतीयते। तथापि तदेकदेशमुक्तिः त
त्रैव भाष्ये इत्यत इत्यत्र तु स्वव्यक्तसूक्ते। अयो याचामि पुंसः पुत्रान् उत्तरापो देवीः इतः पिसंगटाक्षसे इत्यादि ल
नो॰ ८ क्ष्यविसंवादाच्च। अंतोदात्तात् किम्। अन्वादेशे आभ्यामित्यादावेव तन्मा भूत्। सावेकाच् इति तु नात्र सावेष्टैनि
रूपात्। प्रष्ठौह इति प्रष्ठवाट्शब्द उपपदसमासेनांतोदात्तः। ऊठ् उपधेति। उपधा भूतस्य वोटो ग्रहण ऊ॰ ६
मित्यर्थः। पंचमीनिर्देशादन्त्यस्यैव ग्रहणं प्राप्ते वचनं। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषा तु। अं
तोदात्तादिव्यवहार एव प्रवर्त्तते। अत एव कर्षात्वत इति मतुप् निर्दिष्टे शस्त्रारितार्थः। इति भाष्य एव निरूपितं। अक्षद्यु
वेति। अत्राक्षिपि विवक्षिते उदात्तो निपात्यते। ततो यण् उपपदसमासे। कृत्स्वरेणांतोदात्तोयं। क्विपि परत ऊठ्
तु अननुनासिकादौ प्रत्यये ऊठ्स्वरः स्याच्छिष्टः स्यात्। तथा सोनशब्दांतोदात्तो न स्यात्। उदात्तनिपातने चेदमेव भा राम॰
ष्यं प्रामाण्यं। अत एव प्रयोगे ऊठ उदात्तत्वश्रुतिः। अन्यथा स्वरितः स्यादित्याहुः। प्रतिवभू इति। वभ्रूमा आभ्यामिति २६
ऊहेदः। वभ्रूशब्दे नोक्तयोरिदमा [illegible] देशो [illegible] कथितानु कथन स्यैवतत्वात्। षट्पदा

नणोऽव्यनितिनिषेधः। आङिति निर्देशो तस्यापि नलोपाभावे एवप्रवृत्तेरिति व्यवस्थेति। तन्न। प्रतीच्यो
वाहू नित्यादित्वद्यविरोधात्। अनिगंते चताविति सूत्रस्याकरविरोधाच्च। अन्योतरपदादिरिति वर्त्तते।
तेनोत्तरपदभूतांचं संतासरो विभक्तिरित्यर्थः। तेनकेवलांचते क्विपि अग्न्यभामित्यादौ नास्यप्रवृत्तिरित्याहुः।
दधीचइति। दध्यंचतिदध्यङ्॥ ऋत्विगादिनाक्विन्। चाविति तस्याच तदपवादोमितिभावः। लुप्ताकार
नकारे चताविसर्थे न तस्यापि विभक्त्युत्सस्तु तेरकामेवप्रवृत्तेरित्याशयः। नचप्रजायां दध्यंचेत्यादा
विद्सावकाशं तत्र नणोऽव्यनिति निषेधेनास्यप्रवृत्तेः। नचैवमपि दध्यग्भामित्यादौ अस्य सावका
शत्वेन दधीचइत्यादौ परत्वात्चुस्वरो दुर्वार इति वाच्यं। शास्त्रस्यि अन्यथा प्रसिद्धिनामस्थानत्रह एण साम
र्थ्यात्तत्रापिप्रवृत्तेः। नचपराचइत्यादौ सावकाशमिदं। अनिगंतपूर्वे पदे चाविति स्यप्रवृत्तेर्वदनमा
णत्वात् तत्रानिगंते चताविति तस्यैव [illegible]त्वादितिवाच्यं। अनिगंते चताविति पूर्वपदप्रकृति
ता० ४ स्वरस्यसतिशिष्टचुस्वरबाधकत्ववदेतस्यापि बाधकत्वेन तत्रैतदप्रवृत्तेरित्याहुः। केचित्तूदातो
ग्रं० ११ दात्तादित्यपि वर्त्तते। अनुवृत्तिदर्शनेनात्रापि तत्संबंधात्। एवं चातोत्तरपदभूतां चेपरत्यर्थः। अत
एव पराचेत्याव प्रवृत्तिः। अनिगंतें चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यसतिशिष्टचुरबाधकत्ववदेतस्यापि
बाधकत्वेन तत्रैव तत् [illegible] प्रवृत्तेरित्याहुः। केचित्तूदातो दात्तादित्यपि वर्त्तते। अग्रेऽनुवृत्तिदर्शनेनात्रा त्रा १
पितत्संबंधात्। एवं चातोदातोत्तरपदभूतां चेपरत्यर्थः। अतएव पराचेत्या वप्रवृत्तिः। अनिगंते चता
विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण ह्यु [illegible] त्वात्। अंचेतोदात्तत्वसामर्थ्याद्विभक्त्युत्पत्तिः कालावच्छिन्न

त०शा०शे० स्व० ३५

वीः किम्। उत्तितवाब्राह्मणा। वहोर्नञ्वदिति। बहुव्रीहिरंतोदात्तः। अन्तोदात्तस्वरितयोरित्तिविभक्तिस्वरिता। अत्रउ
दात्तस्यानिकनकारान्ते तिवक्तव्यं। वाक्यली। तत्पुरुषः पत्यावैश्वर्य इति प्राप्तस्य पूर्वप्रकृतिस्वरस्यनुभेदवाकि
दृधिविति निषेधे समासस्यैसंतोदात्तः। नोङ्धात्वोः। सादयाइति। असर्वनामस्थानोपलक्षणं नदीग्रहणम
संभवान्नानुवर्त्तितं सुभ्वेइति। कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सुभूरुदात्तइस्वनु ड्मो। अत्रमतुप्ग्रहणे ह्युतु
पोग्रहणं नेतिचारितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। शब्दमाङिति। आपो दीयंते ऽस्मिन् इत्याधिकरणे किः उदंनिर मुस
न्नोच्छ्रतादिलादंतोदात्तमतुपउदात्तत्वे पूर्वस्यशेषनिघातः। नसं निपातपरिभाषयादोषः स्वरे तद
प्रवृत्तेः कर्मजंतः सूत्रेभाष्ये उक्तत्वात्। अद्यामवत इति छंदस्यपिदृश्यत इत्यनङुदात्तः। मतुपो। अनो मुट्।
पूर्वनस्यलोपः। नुटो सिद्धत्वात्। मादुपाधायाइतिवत्वे इषिमानिति। इक्षुरा घुदात्तः। ह्रस्वेतिकिम्। प्रजा
वान्। ह्रस्वात्तातिकिम्। मरुत्वानिति। मरुग्रोरुतिः। मरुत्। नचस्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानवत्वेन ह्रस्वांतत्वं।
स्वरो द्देश्यकविधावेव। तस्य वृत्ते रंतोदात्तत्वोदात्तात्परत्वादिव्यवहारस्यैव तेनलाभात्। अतएवकर्षा
वत्त इति सूत्रे मतुप्चरितार्थः। अन्यथा दाधयाकइत्यादावपि व्यंजनस्याविद्यमानवत्वेनाकारांतात्परत्वेन
वसिद्धेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अतएवात्र नुट्ग्रहणं चरितार्थं। अतएव स्वरे नलोपासिद्धत्ववचनं सार्थकं।
अन्यथा सिद्धत्वेप्येतत्परिभाषयानस्याविद्यमानवत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अतएव हलस्वरप्राप्तावितिपरि
भाषांतरं स्वरविधायकार्यं भाष्येपठितं। तस्यास्तु प्रकृते विषय एवनास्ति। अत्र नुडयंतोदात्तात्परएव। तेनेह राम:
नरोमण्वतो। मनिन् तलादाद्युदात्तो रोमनशब्दः। शिरसः शीर्षन्नादेशोंतोदात्तो निपात्यते। अतएव ३५
शीर्षण्वा निसादौमत्वेवैतत्परे शब्दान्न तिवाहिकमतत्। रेवानिति। रयिस्यास्तीतिमतुप्रत्यये मतोव

दयइतिसूत्रोपात्ताःषड्लिर्थाः। तेनवार्त्तिकस्यानांग्रहणेपिनोदोषः। एकाचूइसनुक्सैतदर्थलाभः। तेनासनि
उदवीसादिमध्योदात्तमेवपदाद्यादेशाः। अंतोदात्तानिपात्यंते। इदंसूत्रेलि तिसस्यपूर्वं विप्रतिषेधेनानुब
साबाधकं। तेनइतइत्यत्रविभक्त्युदात्तत्वमेवेतिप्राग्दिशइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्थितं। इदमोहिं लिति
त्वसामर्थ्याल्लित्स्वरएवेत्याहुः। अष्टनो। अष्टन्शब्दोद्युत्तादित्वादंतोदात्तइतिषट्संज्ञासूत्रेभाष्यध्वनितं।
तेनोत्तरार्थतयानुवर्त्तमानस्यापि। अंतोदात्तादित्यस्यनबाधः। अतएवाष्टाविंशत्यत्रैकादेशउदात्तेनेत्यंतोदात्तसि
ड्रुहे द्धिर्ज्ञेयः। लघुपोत्तममित्यस्यापवादोयमितिस्पष्टंभाष्ये। दीर्घा किम्। अष्टभिः। ज्ञल्लघुपोत्तममितिस्वरः। शतुरनु
मो। अनुमइतिबहुव्रीहिः। शतुर्लसार्वधातुकेतिनचांतरंगत्वादेकादेशेकृतेअव्ययवर्गः अंतरंगपरिभाषया
अनित्यत्वात्। न चैकादेशस्वरोस्मिन्स्वरे सिद्धः अनुमइतिप्रतिषेधेनासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। न
ह्येकादेशस्वरेणविनासनुम्कमंतोदात्तंभवति। इदंचसामान्यापेक्षंते। तेनांतरंगएकादेशस्वरासिद्धोवा
च्यइतिसिद्धं। अनुमइतिचशतृत्वाच्छतुरेवविशेषणं। तेनमुंचतइत्यादौस्वरप्रवृत्तिः। अंतोदात्तादितितदं
तस्यैवविशेषणं। अन्यथातुतुदतीत्यत्र स्यात्। अतएवमुमितिप्रश्नःसार्थकः। अत्रवार्तिकं। बृहन्महतो
रुपसंख्यानमितिवृत्तामहती। यद्यपिशत्वभावेनेदंसिद्धं। तथापिबृहन्महतोरेवेतिनियमार्थमिदं। तेन
दी४ पृषताप्रृषतीत्यादौनान। ननुप्रियमहतीत्यादौसूत्रेणसिद्धेविधानार्थमेवस्यादितिचेन्न। वार्त्तिके
प्यंतोदात्तादित्यस्यसंबंधेनात्रतस्याप्रवृत्तेः। अतिमहतीत्यत्र अतेरकत्वदेइसंतोदात्तत्वात्स्मामेव।
विदुषीविदुषइत्यादौवसोस्थानिवत्वेनशतृत्वात्तःपरत्वान्नदीविभक्त्योरुदात्तः। प्राप्तःस्वरेवसा
देशस्या निवत्वप्रतिषि ध्यन्नभवति। उदात्तयणो। उदात्तस्वरितयोरित्यस्यापवादः। हल्पू

ल॰ शा॰ शे॰ दमिसस्यन निषेधः। पदादेरैशब्दस्य च ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। गवांशते ति सावेकाच इति प्राप्तिः। ननु अत्र स
स्व॰ प्तमी बहुवचने सावेकाच् रूपं गो इति न ततः परे यं विभक्तिः न चस्यानिवद्भावः। गोः पूर्वे णित्वात् स्वरेषु
३६ इति वार्त्तिकेन स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावे वा गो शब्दादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन विधिनिषेधयोरुभयो
रप्यप्राप्तेः। अत एव सुगुपालइत्यत्र गोतं ति यवं पालइत्यस्वरो न एते न सुगुना बहुगुने ति वृत्तिकारोक्तमपि
परास्तं॥ एवं च सुगुने त्यादौ निषेधाभावे अंतोदात्तादुत्तर पदादि तिभव सेवेसेरुचे रुदाहरणांतरमाह। जो
अत्रवि भइति अनश्रि छंदसि तिसंहिता पाठे बाहुलकात् अनुनः शेप शब्दस्य मध्ये प्राप्तिःप्यते। पदकाले तु अनुनः
दिति दे शेपं चेदिति पठ्यते। शेप पुच्छ लांगूलेषु श्वस इति लुक्। वनस्पत्यादित्वादुभयपद प्रकृतिस्वरः सौ न लोपस्यासि
द्धत्वात् अनीति रूपं एकदेशविकृतन्यायेन ततः परा विभक्तिरिति सावेकाच इति प्राप्तिः प्रथमैकवच
36 न इति। ननु सावेकाच इति वत् सुपो ग्रहणं। यत्तदोः स्त्रियामवर्णांत त्वेपि लिंगांतरे एकांतरत्वात् व्याख्याना
त्वेतिभावः। तत्र सावित्यवर्णांत विशेषणं सौ पदवर्णांतं दृष्टं तस्मादित्यर्थः। यासावेकाच इति वत् रूप विवक्षा
त्वत्र न व्याख्यानात्। एतेन तेभ्य इत्यत्र विसौ पदवर्णांत रूपं ततः परत्वाभावात् कथम्॥ त्र निषेधाप्राप्तिरिति ८१२
परास्तं सौ पदवर्णांत दृष्टं। ततो न वर्णांतादपि सिद्धेः। नन्वेवमपि अवन्ग्रहणं यर्थं श्वा इति प्रथमैकवच
नेऽवर्णांतत्वात् इति चेन्न नलोपस्यासिद्धत्वेना दोषात्। अत एव शापकात् स्वर निषेधे पि न लोपासिद्ध यमः
त्व प्रवृत्तिः। अत एव पितृमातृत्यादौ मतुप उदात्तत्वं भवत्येव। नन्वेवं नपुंसक प्रथमैकवचने तदित्यादौ सदा ३६
द्यत्वाभावे न तेभ्यः कुलेभ्य इत्यादौ निषेधो न स्यात् ... दोषमवि। यत्तदोः ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्यमतेत

हुलमिति संप्रसारणं पूर्वत्वं आङ्गुणः। रेशब्दान्मतुपो वलमित्यते ह्रस्वाभावाद्बहुवचनं। नेत्रप्रतिषेधो वाच्यः। पट
त्रिवती। नामन्यः ह्रस्वेति मतुवितिं चवर्त्तते। तत्र व्याख्यातान्नमतुपा ह्रस्वो विशेष्यते प्रथमांतमपि मतुप्यसप्त
म्यादिपरिणम्यतेत दाह। मतुपीति अत एवाग्नीनामित्यादावेतस्य वृत्तिः। अन्यथापरत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे
ह्रस्वाभावान्नस्यात् वचनं तु तिसृणामित्यादौ चरितार्थं चतिसृणमितितु नावकाशस्तस्याद्युत्तलात्। सुम
तीनामिति। सुमतिशब्दो बहुव्रीहिर्नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तः। पद्रोस्वरितांतं। सुनुदृक्ग्रहणं किं धेन्वां। अंतोदात्ता
त्किम्। चतसृणां अग्राप्छंदसि। अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमाने बहुलोक्तिरंतोदात्तादित्यस्य निवृत्त्यर्थे तिव
त्रिकत्। तदाह वेत्युक्तेरिति। बहुलग्रहणरहितपाठेपि अंतोदात्तादित्यस्य निवृत्तिर्व्याख्यानाद्बोध्या।
तदाह वेत्युक्तिरिति। जयंतीनामिति आद्युदात्तात्। षट्त्रि॰ हलादिः किं। चतस्रः। पञ्चपत्रिटात्रीन्पश्येत्यादि
अत्र यद्वक्तव्यं। तच्चतुरिः शायीत्यत्रोक्तं। नगोश्वन्सौत्रलाद्बहुसप्तम्यलुक्चरणप्यइति। विभक्तिर्मतुप्श्रेत्यर्थः। मतु
वित्यस्य विभक्तिरित्यस्य चानुवृत्तेः। एतच्च चावितिसूत्रे कैयटयोः स्पष्टं। प्रागुक्तमिति। षाष्ठिकस्वर इत्यर्थः।
स्थप् तेनानुदात्तो सुप्पित्तावित्यस्य न वाधः। एतच्चानंतरस्येति न्यायलब्धं न च तन्न्यायानुसरणे षट्त्रीत्यस्येव धाः
स्यादिति वाच्यं। असंभवात्। एवं च वरिवतममित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति न भवति। देवीकुमारीत्यादावंतोदात्तत्वं
सिध्यति। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तत्रांतोदात्तत्वं। यत्तु तृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वं नेत्येतत्सूत्रं विध्यवति। तन्न।
तदपविरोधात्। एतेन किं चित्ताणामपि वाधा स्यात्। तथा च किं तदृति सूत्रे अत्रादिक इत्युदाहरणप
रवृत्तिविरोध इत्यपास्तं। अनुदात्तं पदमित्यस्य तु परिभाषात्वाद्विभक्त्यादिस्वरत्वाभावाच्च न वाधः ङि

ल०श०शे० ति। न्यचान्यः अत्रङ्यलीसनु वर्त्तिते। तत्फलंतुनरि अत्रसुपियहूपं। न्य इतिस्यानिवद्भावेनतततःपर
स्व० लात्सावेकाच्इत्यस्यप्राप्तिः त्रान्ने इतिउदात्तपणइत्यनेनास्यवास्यवा धादपिसिद्धं। इदंचनामन्यतरस्या
३७ मितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। चेदंकश्चिन्नरीत्यसाधुदात्तत्वंपठ्यमामंतुछांदसत्वाद्बोध्यं। एतेनङ्यलीतिनानु
वर्त्तते पराक इत्नर्यपामीयत्रनरोसत्साधुदात्तसदर्शनात्। इत्यपास्तं। लोकेनरीसंतोदात्तसैवेष्टत्वान्नच
योगविभागसामर्थ्येनविकल्पेलब्धेऽन्यतरस्यांग्रहणेमवस्थितविभाषात्वबोधनादिष्टसिद्धिरितिवाच्यं। तार्दः
37 ङ्यलित्यस्यासंबंधेयोगविभागस्यशासिनित्योदात्तत्वविधाय कत्वशंकावारणार्थत्वेनान्यतरस्यांग्रहणस्यच
रितार्थत्वात्भाष्यानुक्ताव्यवस्थितविभाषायाअप्रामाणिकत्वाच्च। केचित्तुदिवोऽपलितिसूत्रेनकार्यं अच्छनो
दीर्घात्दीर्घादिवोजादिःशतुरनुमोनदीचेतिन्यासेनसिद्धेः किंचैवमुङिदमितिसूत्रेऽदिवोग्रहणमपिमास्ति
तिअपरंलाघवंन्यचेतिसू नुह्र्यलिन्यतरस्यामितिकार्यमित्याहुः। तित्स्वरितं। कर्षात्वत इत्यंतोत्त इतिवर्त्तते तिप्रस
घस्यात्स्वरितःस्यादिसर्पिः। कृनन्नंकर्त्तव्यंति किंकर्त्तव्यं। अंतः किंतम तःपर्यायेणाद्यंतोस्वरितोमाभूत्। तांकृ
तउत्त। उदेशष्टपदिवउत्। इडुड्मामित्यादौ प्रत्ययपोक्तपरिभाषायामितिप्रत्ययग्रहणेनचदोषस्तस्यानुदात्तेत्
तस्यादीनांसमाहारद्वंद्वः। अत्रोपदेशग्रहणंसंभवव्यभिचाराभ्यां ङिदड्माभिवसंबध्यत्तेनतुतास्यनुदात्तेत्
उपदिश्यतइत्युपदेशःङि दितिकर्मव्युत्पत्त्यः इत्संज्ञकङकारेणाकारेण चोपदिश्यमानस्यविशेषणात्तदंतविधिः
तेनङिदंताकारोपदिश्यमानादिसर्पिः। अदुपदेशाङ्तिवृत्त्याणावहोनञ्चेदितिबहुव्रीहिरंतोदात्तः। अत्रोदात्त रामः
स्वरितयोरितिविभक्तिःस्वरितात्अत्रउदात्तस्यानिकाभावेनिकृतां। वाचपत्नी तत्पुरुषः पत्सावैश्वर्य ३७
म२

स्याप्तेरितिवाच्यं।सोयमसमर्थसमासस्य क्वापि प्रवर्तित्वं दृष्टं ततः परविभक्तेः सर्वत्रानिषेध इत्यर्थात्।वस्तुतस्तु
अत्रापि रूपविवक्षास्त्येव परं तु तादृशरूपासत्त्वं विभक्त्यादीनां तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यं।अत एवाचा
वितिसूत्रस्थभाष्याविरोधेन।तत्राहि पितस्वानित्यत्रास्य प्राप्तिः शंकिता।अत एव कुमारी सा दातुदात्तनिवृत्तिस्वर ७४
निषेधशंकापरविप्रतिषेधसूत्रासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोपि न।वीरवत्तमं वीराणामित्याद्युदाहरणं यत्त
दर्पभाष्यकृत्तावचनमेवारब्धं।अत एव केभ्यः काभ्य इत्यादौ न निषेध इति भाष्योक्तमेव रमणीयं राट्राजापर
राजा।अङ्गिस्य चाव्छिन्नं ततो लुप्तनकारोऽभ्यते।यत्र नलोनास्ति तत्रैव प्रतिषेधोपयात्यादित्येवं प्राञ्चा
प्रत्यञ्चा आभ्यां सावेकाच इति प्राप्ति प्राञ्चः पृथग्रज्जा निर्गते चता विपूर्वं पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्तदेकादे
शोप्युदात्त एव।अन्यस्तु इगंतपूर्वपदत्वात् स्वरेणांतोदात्तः तस्मादात्ता उत्तरपदस्येति प्राप्तिः यदि तु अ
निर्गते चतावितिसतिशिष्टविभक्तिस्वरस्यापि वाधकं तदा समेवोदाहरणं गतौ लुप्तनकारत्वाद्विभक्त्युदा
८१० त्तः स्यादेव।वस्तुतस्त्वावितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र लुप्तनकारस्यापि ग्रहणं प्रतीचो वाहूनित्यादि तु छांद
सं।ऋत्विङ्ठिनं तत एव।कदितिक रोति।क तंतिवीक्षिवंतः।दिवोऽपलघुभिरिति ऊडिदमिति प्राप्तस्यनि
षेधः।ननु दिवशब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः वकारस्यानिक ऊकार हल् स्थानिकलात्।अनुस्वारको
वा सर्वथाप्यंतोदात्तत्वाभावात्कथमत्र प्राप्तिरिति चेन्न।दिव उदित्यत्रोदात्त उकारो निपात्यत इत्यदोषात्।
न चोदात्तनिपातसामर्थ्याद्विभक्तिप्रकृतौ कृतो दिवोऽप्लिति व्यर्थमिति वाच्यं।अहर्दिवे मलधु इत्यादौ
अनंतरांगप्रकृतिस्वरस्य सतिशिष्टतया वाधनं च रितार्थ्यात्।दिवे दिव इति।अत्रोऽडिदमि सेवभव

त०शा०शे० मानादित्यर्थेनेह वर्णग्रहणाभावात् वक्ष्यमाण इत्यादावपि अवयवावयवस्य समुदायावलात् ननुकस्य
स्व० मवधायकइत्ति वा ध्यं। ननु पचमि इति स्थिते। आपसादिपूपदेशिवद्भावादत्तो शपित्सार्वधातुकानुदात्तत्वं
३८ बाधित्वा नित्यत्वादंतरंगत्वाद्वा तो गुण इति कृते यणाभावादेतत्स्वराप्राप्तिः अंतवद्भावस्तु उभयत आश्र
यणे निषिद्धः पचतइत्यादौ सावकाशत्वाद्धृ तत्पूर्वगतिर्नयुज्यते इति चेन्नेष्टापत्तेः। पचंतितेव्यषभानि
त्यादावनुदात्तत्वं तु छांदसत्वात् इत्याहुः स्वरं भिन्नस्य प्राप्नुत्। ननित्यत्वनुभयोरपि पूर्वपरोभयापेक्षत्वेन
नांतरंगत्वं पंचमीसमासेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन यपवर्गसमुलभत्वाच्चेत्सन्पे। पचाव
38 इत्यादौ दीर्घे कृते पिउपदेशग्रहणादिदं प्रवर्त्तते। पचेत्यादावपि शपः परस्य यासुट्सहितस्य सार्वधातु
कस्यानुदात्तत्वं भवत्येव यासुट् उदात्तत्वं तु। आशिलि ङित्वनुयादिस्य दोन्च सावकाशं अङुपदेशादितित
करणक्रीणातीत्यादौ लसार्व धातुकानुदात्तत्वं न प्रत्ययोरिति परिभाषयानेह। जहिशत्रुमत्तिके। एत
त्परिभाषाव्रह्यपेराव। अकारांतोपदिश्यमानादितिमाख्यातं। अन्यथावर्णग्रहणेसानवर्त्तेते नन्द्यास्तेइत्यादौ
लुप्तेशपि हीत्याऽदुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमितिमर्थमनुदात्तेङ्कि ग्रहणमितिचेन्न।
लुप्तविकरणमादायास्याप्राप्तिज्ञापनार्थं तत्सत्वात्। तेनात्तइत्यादिअतोदात्तं सिद्धं। प्रसंगात्किंचिदु
च्यते। एणद्विइत्यादौ न्नमिकृते अमः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमितिचेन्न। तस्योत्पत्तिसंनियोगेनजातत्वात्। ता २
न च पश्चात्तेनाद्युदात्तत्वमस्तु। आगमपदेनप्रत्ययत्वानाक्रांतागमस्यैवग्रहणात्। अतएव न्नमविधा राम:
वुपस्थितमाद्यु दात्तत्वमिति साधकं वस्तुतस्तु आगमानुदा तावत्वेनास्येव। किंतु शेषनिघातफलि ३८

इतिप्राप्तस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरनञ्भ्वाद्धिदिधिषिष्विनिबेधेसमसस्येसंतोदात्तं।नोङ्धात्वोःसादयइति।असर्व
नामस्थानेोपलक्षणं।नदीग्रहणमसंबानानुवर्त्ति तं।स्रुभ्वेइति।कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसुभ्रूरुदात्तःइ
स्वनुज्ञा।अत्रमतुप्ग्रहणेऽप्यतुपोग्रहणंनेत्यारितिस्सूत्रे भाष्येस्पष्टं।शब्दमांइति।अपोदीर्घंते।स्मिनि
सधिकरणेकिः।उदात्तनिरनुलन्नोच्छ्ताद्देवादंतोदात्तमतुपउदात्तत्वे पूर्व शेषनिघातनसं निपातपरि
न भाषयादोषःस्वरेततदप्रवृत्तेः।कन्नेजतस्सूत्रेभाष्येउक्तत्वात्।अद्यएपंत इतिछंदसपिदृश्यते इखुनङ् स्वे६
उदात्तः मतुपोनु टपूर्वनिस्यलोपः।नुटोसिद्धत्वान्मदुपधायाइतिकत्वं।इक्षुमानितिइक्षुराद्युदात्तह्रस्व तिकिं।
प्रजावान्।ह्रस्वातातिकिं।मरुत्वानिति।मरुत्शोरुति।मरुत्।नचस्वरविधौ।व्यंजनस्याविद्य मानवत्वेनाकारांतास
रत्वेनैवसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव अतएवात्रनुट्ग्रहणंचरितार्थं अतएवस्वरेनलोपासिद्धत्वचनंसार्थकं। ति८
अन्यथासिद्धत्वेप्येतत्परिभाषायानस्याविद्यमान त्वेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।अतएवहलस्वरप्राप्तौविपरि
वा१० भावाद्दिस्वस्यपाप्नातत्वेहिहतोपइसत्राविसात्।कर्त्ते तिलुट्।आत्मनेपदप्रथमस्यडारौरसःतासि
एकवचनेउदात्तनिवृत्तिरपिइत रयोःफलेविशेषः।ङितइतिअस्याप्युपदेशविशेषणत्वान्नेहक्ष्णुत ङो१२
जरितुर्वहं।अत्रस्वरतिदेशेनङित्।नन्वनुबंधानामनेकांतत्वात्कथं।चाहिजोपिङिदंतत्वमितिचेन्न
अनुबंधेष्वेकांतपक्षस्यैवन्याय्यत्वात्।किंचविशेषणसामर्थ्याद्दविष्यति।चनस्यतमितिचरोन्नं।तदात्म
नइच्छतमित्यर्थे क्यच्लोट्थस्स्तस्प्रास सचपिवास्मिवत्वैशिक्येनाकारोपदेशएवतासपति।अ
कारांतापदिष्टमानोभवत्येव।चित्स्वरोपीतित्वरत्वादितिभावः।धर्मानामितिमुक्तअकारभक्तत्वाद्गुणा

गमाइतिन्यायेनतस्यव्यवधायकइतिनदोषनचवर्णग्रहणेतदप्रक तिअकारांतोपदेशप

ल॰शा॰शे॰ ष्येमां हिकार्षमित्ये वोदाहृतं । भाष्योदाहरणस्योपलक्षणत्वात्तद्भेदेनन्यायाप्रवृत्तेश्च शेषनिघातं विष
स्व॰ याभावात्स्वभवत्येव तत्रापि स्वर इत्यन्ये यलि-वसेटिङः अत्रत्रा-च इति वर्त्तत इति भाष्ये स्पष्टं । अजंते भो वि
३९ हितयस्य लसेट तद्दंते इट् अंत आदिश्च उदात्तो वा स्युरित्यर्थः । पदौ लित्स्वरः । आदिर्णमुली सतोन्यतर
स्यामित्यनुवर्त्तमाने वा ग्रहणं कार्यं विकल्पार्थं सदादेरपि कार्यं प्रापयतीत्याह । आदिर्वो ति अन्यत
रस्यामित्यनुवृत्तेः फलमाह । पदे इति पर्यायेणेति । ननु युगपत् अंतश्च तवै इत्यादौ युगपद्ग्रहणात्
लिंगात् । यलि किं लुलुविवसे टीति किम् । य याप्यङ् ग्रहणं तु पदे आगमस्तदातस्योदात्तार्थं स्यात् ।
पि ७ ततश्च यथा लुलुविथेत्यादौ चतुर्णां यपिथेत्यादौ त्रयाणामेव मिडभावे स्यात् सेट्ग्रहणं तु सेघे वभ
वति । एवं च परापि सत्रालित्स्वर एव । अजंते भ्वाकिं विभेदिथ । पचिपेत्यादौ परत्वादातो लोपे जंतात्सरो
३९ नास्ति इति विहितइत्युक्तं । उपोत्तमं रिति । प्रत्ययस्वरापवादोयं । आहवनीयेति । बाहुलकादधिकरणेनी
यः । श्रीणनाप्पी कर्मणि वा । त तोगतिसमासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॐ ॥ इतिप्रत्ययस्वराः ॥ ॐ
समासस्य यज्ञश्रियमिति षष्ठीतत्पुरुषः श्रीशब्दस्यैकारस्योदात्तत्वे । आंतरतम्यादिय ङः प्युदात्त ह स्व
रप्राप्तौ व्यंजनस्याविद्यमानवद्भावात् । राजदृषद् इत्यादौ षकार उदात्तः । ययाषेण नानापदानां स्व
रप्राप्ते यमारंभः । उदात्तस्वरितयोर्जीति । उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानं दृतिवर्त्तते । पूर्वपदस्य समाना राम: ३९
धिकरणपात् । एवं च पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेति भावः । प
द्वा पूर्वपदस्येत्यन्वि । पूर्वपदशब्दो वर्त्तते । इदकुगतीत्यत्र कैयटे स्पष्टं । चित्रश्रव इति रूपते इति श्र

तार्थकथनमेवेत्युक्तं प्राक्। तस्य च नात्र प्राप्तिः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ततायाः प्राप्ते एतेन येन विधिरिति सूत्रे कै
यटेनात्रागमानुदात्तेन प्रत्ययस्वरस्य बाधाद्यदागमा इति न्याये न सति शिष्ट धातुस्वरेणेष्ट सिद्धिरित्युक्तं।
तत्परास्तं न चैवं रुध्व इत्यत्र फलोक्तिरीत्या प्रत्ययमन्तोदात्तत्वे वर्त्तमानस्वरेण तसोनुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं। सति
ण ४ शिष्टो विकरणस्वर। सार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्युक्तेर्दोषात् हत इति अनुदात्तोपदेशेति नलोपे कृते हति
वदंतो न तूपदेशे निघ्नाना इति निघ्नशब्दान्नामधातोः प्रानस्मुगभावप्रसंगादे। तेन तास्यादिभ्यः प
रत्वाभावादिदं चिंत्यं मित्यपास्तं। दीव्यमानइत्यपि प्रत्युदाहरणं। न चासति शिष्टस्वपन्स्वरेण चानशः स्वरस्य बा
धापत्ति विकरणस्वरो लसार्वधातुस्वरमेव न बाधते। इत सार्वधातुकस्वरं तु बाधत एवेति वाच्यं। आ म
मानेष्वप्येतिसूत्रे सार्वधातुकस्वरमात्रबाधकत्वस्यैव भाष्यव्यवस्थापितत्वादिति दिक्। विदीधिः। एभ्यो
लिङः स्तङोनुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे इंधीत्ते इत्यादौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन व्यवस्था। ननु तास्यनुदात्तेदिति सूत्र
क्ति१ भाष्ये विदि धीङ्भ्यः परस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थो लभ्यते तत्कथं निषेध आरंभ इत्यत आह। एतच्चे
ति। एवं च तद्भाष्यविरोधात् प्रकृतसूत्रस्थभाष्यं प्रौढिवाद इति भावः। आदिस्वरो प्रत्ययस्वरापवादोऽयं पर वां१
त्रि१ त्वाच्चित् इत्येवं बाधते यासिष्ट इति पद्दो चित इति मध्योदात्ते एवं मिहिकार्ष्णी मित्यादे एतदभावे प्रत्यय
स्वरेणान्तोदात्तत्वं सिच चित्वेनानुदात्तं पदमिति परिभाषालब्धागमानुदात्तत्वबाधेपि सार्वधातुकप्रत्य
याद्युदात्तत्वस्य बाधे मानाभावात् विकरणस्वरस्य सार्वधातुकस्वरबाधकत्वाच्चेत्याहुः। अनिटः सिचः परस्य
पित उपसंख्यानमाहि कर्षीणि पक्षे आद्युदात्तं पक्षेन्तोदात्तं। न चेमाहिकार्षीदित्यत्र तिङ इटः पित्त्वात्सार्वधातुकस्वर
स्य प्राप्नोति इटः पूर्वमंतरंगत्वात्स्वरे कृते तत इट् लदपेले दण्णासेत्तिन्यायेन पुनः प्रवृत्तेः। अत एवात्र भा

ल॰शा॰शे॰ त्वमेव। न च मयूरव्यंसकादिष्वेवास्यांतोदात्तत्वं। निपातत्वं किमनेनेतिवाच्यं। सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादिवारणाय स्या॰ २
ख॰ पपाठेऽन्नस्यावश्यकत्वात्। इतिकेचित्। दयः। भाष्यकृता त्वंतोदात्तनिपातनमाश्रित्य परिगणनं कर्तुमशक्यत्वात्।
५० तस्याटाभावः। सामिकृतं धौत परिगणनवादिनापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते। एवं
ति। मुहुः हंसु खमिति। का लाध्वनोरितिद्वितीया। कारश्रितादौ अहीने द्वितीयेइति। भा मंवनातीत
इत्यादौ यात्यादि स्वर ग्राम गमी त्यादौ णिनि स्वरः। खट्वारूढेय प्रकृवीनांचेति तस्मान्मुहुः हंसुखादीन्य
दृमाधे वोदाहरणानीति भावः। भोज्योष्ण मिति कृततुल्येतिसमासः। कृसांशेचलदाणप्रतिपदोक्तपरिभाषान
प्रवर्तत इतिकश्चित्। कलमासारंग इति कृष्णलोहितौ वर्णानां तएसाध्युदात्तौ वेदेतु कृष्णस्य मृगा
स्वाचेतिकष्णेणांतोदात्त। अत्रस्तेनाकं वर्णग्रहणं अर्थ। वर्णो वर्णे नेति प्रतिपदोक्तसमासग्रह
णादित्याहुः। अरिवृगाधमिति। अरित्रेणौकाष्ठं तस्य गाधं तेनस्पृश्यमानतलमित्यर्थः। षष्ठीसमासायते
न पुनराये भ एवेति सच तीयगुहाधारो वेसन्मत। दायाद्यं। दीयते सदः। योशः तमादत्ते दायदः तस्यभा
वोदायाद्यं दायादानं तत्संबंधोवाकते तुल्यदायपाद्यशब्द। आदीयमाने दायएववर्तते। यद्वा। दा
यादमर्हतीत्यर्थे दंडादिलाद्यत्। स्वचोपस्थितत्वात्पूर्वपदार्थभूतोदायएवेतिबोध्यं। धनस्यदायादइति
स्वामीश्वरेतिसंबंधसामान्य षष्ठ्यं तेनसमासः परमदायादइति। अत्रसमासांतोदत्तमेवणमनचिरमिति।
विशेषणसमासः। लुडंतस्याभावाच्चेवात। चिरकृच्छ्रयोः काकष्ठवाच्चित्वेपि चिरकालभाविनि। कृच्छ्र
योगिनिचार्थे चिरकृच्छ्रयोवर्तमानात्समानाधिकरणं। एवंचिरकृच्छ्रयोःपूर्वनिपातःप्राप्नोतीसतोम रामः
यूरव्यंसकादिसमासोत्रेत्याहुः। षष्ठीसमासइत्यन्ये ननुतद्देवजायते इतिकार्यसिद्धेःप्रतिबंधकंजायतइतित्र ५०

वःकीर्त्तिश्चित्रं श्रवोपस्येति चित्रश्रवाः ततस्तमप् । बहुव्रीहावितिकिम् । राजपुरुषः । पूर्वसूत्रं तु समपाद
इत्यत्र उदात्तस्वरितायुक्तपूर्वपद [illegible] वकाशं । समपाद इति समशब्दस्य खलु समस्ति सेत्यनुचानित्यनुदा
त्त हरदत्तस्तु स्वरूपोऽयमविसाह पादशब्दोऽवृषादित्वादाद्युदात्तः । नन्वत्रास्मिन् स्वरे सत्यपि समासान्तोदा नचे
त्तत्वं भविष्यति प्रियविश्वइत्यादौ तु न । एकपदे द्वयोरुदात्तयोरसमावेशस्योक्तत्वेनासंभवादिति चेन्न ।
सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यंगीकाराद् दोषः । अन्यथोदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे ज्ञापकाभावान्मनु
ष्यनाप्य इत्यत्रोभयोः समावेशः स्यात् इत्याहुः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत इति तुल्यशब्दोयदंत आद्यु दात्तमिदम्
स्वमिति मिंदे रूपं तान्नटः शावादेशः तस्य छांदसत्वादार्धधातुकत्वेन पावभावाद् उपदेशा दिति निघा
ताभावे प्रत्ययाद्युदात्त त्वमेवाणिलोपस्तु न प्रतिसर्वधातुकत्वाश्रयणात् छंदसि दृष्टानुविधानात्त्व
वैपरीत्यशंकं मंदयन्त्यद्ध्वोदात्तः ततस्तत्पुरुषे टच्यपि छांदसत्वादेवात्र विस्ताराभावः । ननु पर
माकारं पत्रपरमेण [illegible] करके इत्यपि समासे ऽतिप्रसंगः द्वितीया तृतीया सप्तम्यंत पूर्वपदत्वात् ।
नहि द्वितीयसमासः प्र मायांतानामिति नियमोस्तीति चेन्न । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया द्वितीया
दिशब्दोच्चारणेन विहितसमासस्यैव ग्रहणात् । शास्त्रीति गौरादिङीषंतः अमयेन जकुः निपातत्वे दैवसिद्धे
नञ्ग्रहमकरणिरित्यादौ परत्वापिकत्वस्वरस्य बाधनार्थं अव्ययीसन्नत्र समासत्ति शिष्टप्रत्ययबाधना
र्थमतिस्त्र इत्यत्र सति शिष्टविभक्तिस्वरस्य अचत्वार इत्यत्र सति शिष्टाम्स्वरस्य च बाधार्थ्यं मित्येके भाष्ये तु
तदर्थं वचनान्येवार्थानि [illegible] उदात्तं पदमिति [illegible] नादिष्वाभावात् । केचित्तु । चादिष्वे
वकुः पाठ इह [illegible] तु न पठ्यः । एवं चाव्ययत्वमपि तत्स्यापि [illegible] ष्यति इत्याहुः । स्त्रावेति । अत्र समासांतोदात्त

ल॰शा॰शे॰ पिप्रब्जत्तिरित्याशये इत्यन्ये। मन्त्रोपज्ञो। नपुंसकेइति। नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे इत्यर्थः। तुल्यप्रमाणमिति। मा
स्व॰ त्रशब्दो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्त्तते इति भावः। अस्य पदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः। सुखप्रिययोर्हिते पदाप
५१ त्या। प्रीतिकरं। तद्धितं गमनसुखमित्यादिकर्मधारयः। गमनस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः मयूरव्यंसका
दित्वाद्वा। मितौ च सुखप्रिययोः प्रीत्यभिचारादिह यत्र प्रीतिग्रहणं तत्प्रीत्यतिशयप्रतिपत्त्यर्थं। योगवि
भागो यथासंख्य निवृत्त्यर्थः। पत्यावैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचिपतिशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं तत्पुरुषे इत्यर्थः। गृहपतिरिति
गेहे कप्रत्ययान्तो गृहशब्दो न्तोदात्त इमे इति गृहेत्यर्थः। वृषलीपतिर्विप्रः तत्पुरुष इत्यर्थः। नभूवाक्ष्वेत्यस
द्वंद्वः ७ माहार। भूपतिरित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः अन्तोदात्ताः त्रयः क्विबन्ताः अस्यकुप्रस्य यान्त वाभुवनं पत्यावैश्व
र्य इति प्राप्ते विकल्पोयं। अस्त्रीत्या ध्यावसाय इति तद्विषोलकट कौटिक ज्ञानमित्यर्थः। गमनयाशक्यत
42 इति संभाव्यत इत्यनेनान्वेति। विशेषणसमासाः सर्वे तित्स्वरः पूर्वे भूततत्पूर्वे भूततत्पूर्वार्थे पूर्वशब्दे उत्तर
पदे इत्यर्थः। अद्यपूर्वइति आङ् पूर्वधापते ०कः पृषोदरादित्वाद्भः। ग्रान्यशब्दस्याद्युदात्तस्वरेण
तोदात्तः विशेषणः समासः। सविधसनीडसमीपसमर्याद्ये ष्वेते षूपपदेषु इत्यर्थः। सविधादयः समीपे रूढाः म
द्राणां तो तोदात्तः। गंधारेःकर्दमादीनां चेत्या द्युदात्तो मध्योदात्तो वा काश्मीरो लाघवत इत्यन्तोदात्तः सवि
धादिषु किं मद्रसमीपं। विस्पष्टादा। गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि प्रकृत्येत्यर्थः। अत्र विस्पष्टादीनि प्रव
न २ त्तिनिमित्तस्य विशेषणं निर्द्धिस्य। कटुकादिशब्दे गुणवत्त्वमभिधीयत इति समानाधिकरणानामा स्वः
वात्कर्मधारयाभावे पि मयूरव्यंसकादित्वात्समासा [illegible] विस्पष्ट [illegible] स्वरः। विचित्रे वयः स्वरः। विचित्रव ५१

र्थः प्रतिबंधके ऽवश्यके ऽस्मिन्निति। अत्र कक्षमिति। षष्ठीसमासोयं। अत्रपदेनेति। अत्रमिषेण सर्पी उद्घार
पुरीषक्रियाद्यर्जंतइति। अत्रशब्दः सिद्धिमूच्योच्चैरुच्चेतिप्रभृनप्रसंपातइत्यन्ये। निवाते इतिवाताभावो निवातं धा २
विरुद्धो वातोयस्मिन्निति वा। कुटीनिःवातमिति। आद्येकुड्यादिहेतुके ऽपि वर्तमान्यकुड्यादयो निवातश
ब्देन समानाधिकरणाः अंत्ये तु सप्तम्येवतत्। राजनिवाते इतिराजपार्श्वे इत्यर्थः। षष्ठीसमासोयं रज्जुशारद
मितिकर्मधारयः रज्जुशब्दो रज्जुवद्धपात्रोद्धृते वर्त्तते इ दानीमेवकूपादुत्पादुद्धृतं न वर्जमित्यर्थः। आ त ५
सुदे द्युदात्तइति स्त्रैरसु लोपश्चेत्यत्र उदित्ति दित्यधिकारात्। उत्तमशारद मिति शरदिभवमित्यर्थः। कठाध्व
र्यु इति। कर्मधारयोयंचरणविशेषे रूढः। दौवारिकषायामित्त्रिकतदिशब्दोयं कषयोर्धः चादि। शाद्वेप
ति। शाद्वेपवाचिनितत्पुरुषे इत्यर्थः। पितृशब्दोंतोदात्तस्तृजंतत्वात्। तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थे त्सने
नैवसिद्धेः इदं दास्याःसदृशइत्यलुक्समासार्थं। पितृसदृशइत्यादौ षष्ठीसमासस्त्वनभिधानात् न्नेत्य
पिवक्तुंशक्यं एवं चदासीशब्दस्यांतोदात्ततयोदात्तयणइतिविभक्तिरुदात्ताद्यसादिपूर्व शब्दशोत्सत्रनिरु
पिति। नशाद्वेपमिति। यत्रहिप्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्वपदं तत्रैवेदमितिशाद्वेपमित्यग्रहसामर्थ्या
दाश्रीयेतइतिभावः। परसप्तमितिसमाहारे द्विगुः उपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वंमात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। परसप्तसमइ
तिपपाठः। वाणिजइति। वाणिगेववाणिजः प्रज्ञादित्वादण्। सप्तमीसमासइति। इदंचमद्रवाणिजइत्सत्र
म द्रेषुगत्वाव्यवहरतीत्यर्थः। नचैवंसप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैवसिद्धेःगतग्रहणमत्रव्यर्थमितिवा
च्यं। सुप्सुपेतिलब्धस्यसमासस्याप्रतिपदोक्तत्वाभावात्तदितिभावातषष्ठीसमासार्थमावश्यकस्यपरत्वात्तत्रा

लं०शा०श्री
स्वं०
५२

र्मः। एवं च य एव कोपनिवारको महन्द्वाणः कश्चित्तं प्रस यिकोयकरणमसंतं तदीय गुणोत्कर्षकादिति भा
वः। एवं च नापकं प्रतीति यत्र तव कोपोपि गुणोत्कर्षका तत्र तव प्रसादस्य का वार्त्तेति व्यज्यते। केचि
त्तु। यस्मै प्रेयसं इति मारशब्दः प्रकृतिस्वरेण पत्स्वरकः प्राप्त स्वरःआदेरिति सूत्रार्थ फलितमाह। कुमार
स्यादिरिति। एतेनोदात्ताधिकाराभावादिदमसंगतमिति सयास्तम्। पूरोष्व पूगोगुणस्तद्धाचिन्युत्तरपदे
कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो विसर्ग्यः। कुमारश्रेस्ये वे ति प्रातिपदिकग्रहणपदोसमासांतोदात्तत्वं बा
ध्यं। पंचरत्नीति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणेल्लो द्विगो नि समिति अत्र च लोपः पंचरत्नमपसादो
ऽप्रंतरेणुल्लत्पूर्वं स्वरः पश्चादि भिक्तिनिमित्तं कार्यं। अकृतव्यूह परिभाषातु नास्येव नियाचेसर्स्वे
दावेदिनं किंचस्यानिवत्से लमितु विनाशाभावात्। तत्सखेपि न दोषः। नचस्वरे नितिनिषेधः लो
पाजादेशेर्वत्तेन निषेधात्। कालग्रहणेन कालवाचकानां ग्रहणं तदाह। दशमास्य इत्यादि पं
चकपाल इत्यातिः। पंचसु कपालेषु भागालेषु संस्कृत इत्यर्थे णो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् पंचसु स
रावेषू द्धृत इति तत्रोद्धृतमिस णो लुक् पंचाश्व इति। पंचभिरश्वैः क्रीतः इत्यर्थे ह्रे तिठको लुक् व
हुन्प इति ते ति प्राप्ते विभाषेयं। स्वरितयो रिति भवती ति पदोतोदात्तत्वं बाध्यं। पंचवितस्ति रिति। मत्र चो लुक्
द्वयसचो वा। अकालादिति पंचमी। प्रथमार्थे एषंत इति। तेनांतोदात्त इत्यर्थः। कत्स्वरे ग्रोत्ति। कृ
न्निमित्तिके नेत्यर्थः। तथा चाया दिस्त्रेण वाधित इति फलितं। त्रया णां क्तांत लात्। वंधस्य घञं
तलात्। परि प्रत्युपाइत आरभ्य पंचसूत्रा णि हदो वयथाभविषया णि। पारत्रिग तमिति। अत्रप
व९

४२
ति तं०
स्वे ७
घा ६
ह ७
रामः
५२

हुव्रीस्वरः।व्यक्तोथतिस्वरेण्णाद्युदात्तःसपन्नांतोदात्तःपटुर्निवादाद्युदात्तःपंडितकुशलावंतोदात्तौ।चप
लनिपुणावप्येअन्यावमः।अत्रवस्तुज्पकनामुत्तरपदत्वासंभवेनसमव्यक्तिर्द्वतोग्रहणंवदितितुपायेनैवसंवध्य
ते।एवंचवस्तुज्पकनइत्यादेशवातिश्रवणमशब्देपापशब्दवतिचोत्तरपदेइतिपाठः।पाठांतरंतुअ दिकंगमन
अेष्ठमित्यादौ।मयूरव्यंसकादित्वाद्विशेषणस्यपरनिपातोराजदंतादित्वाद्वा।गमनपापिष्ठमिति।यावच्छब्दा
दिष्ठन्‌विभक्तोलुक्‌।अन्यथापापशब्दस्यगुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाभावात्ततःसनस्यादितिवाध्यं कु
मारश्रकुमारशब्दःपूर्वपदं तत्पाकर्मधारयेइत्यर्थः।अत्रकुमारःश्रमणादिभिरितिसमासस्यैवग्रह
णंप्रतिपदोक्तत्वादितिकेचित्‌।अन्येतुसर्वकर्मधारयग्रहणं।एवंचकुमारब्राह्मणइत्यादावपिप्रवर्ततेइत्याहुः।
चै८ तत्वस्वरोवेदः।आदिःप्रत्ये।आदिरितिषष्ठ्यर्थेप्रथमाकुधांगीकारः।आमेनोनुचितकारिद्वयइतिभावः।किंतुके
रुणगर्भेकरुणादपायाभेमच्छेपस्व।एतादृशकोपपरित्यागादितिभावः।वाचः।आगमिथ्यामितमानयेत्यादित्त
काद्‌ पंवावचनंप्रपच्छदेहि।अतएवपीयूषद्रवदायीपरिमलैअमृतसारवापीसघट्टनैःमेदनीभः।एवंचना
हस्वमुखस्यकार्यीयमभ्यर्थ्यइतिभावः।एवंचखेदप्रस न्तायामन्त्रीत्रस्यदुःखवत्वेनजगदपिदुःखी
निवर्जप्ते।आमोदिनीवहुतरसंतोघवतीजायतांभवतुकेतुपरिमलैःगंधविशेषैः।आमेदिनीगंधवतीभ
वत्वित्याहुः।अस्तांतिएतुकोपइतिभावः।केचि तुआस्तांमदुक्तमित्याहुःस्पृहयालुदयितदर्शनोत्सुकंइ
दंप्रसन्नंपरिदृश्यमानंचिन्हंलोचनंनयनं।अतएवमुहुःवारंवारं आवर्तयंतीव्यापराधगणाना
रज्वाकष्टमिववला ततःपरावर्तयंतीपयसोकु पास तस्मात्तयोर्द्वंदानितपस्तोमान्‌वरामहेनमस्कु

ल०श०शे० स० ४३ कवाञ्चिलेपाः वघ्रेलेपाद्यन्ये पठंति शाकलशुनकाः शाकलद्रोणकाः शाणकवाभ्रवाः आर्चाभिमौद
लाः कुंतिसुराष्ट्राः चिंतिसुराष्ट्राः तण्डिवतं डाः अविमत्तकामविद्धाः वाभ्रवशालंकायनाः वाभ्राम
वदानवच्युता। कठकलापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारं मौदपैप्पलादाः अमदि
पाठः पञ्चसमासांतोदात्तवायः वत्सजरंतः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये। ध्वत। दुःखानेक
स्त्र। ब्यन्तावेषु तत्पुरुषे इति नानुवर्तितं। एवं चा व्ययीभावाद्यसंभवे विहंद्वतत्पुरुषसाधारणं निमा
नि। युक्तं चैतत्। अन्यथा तत्पुरुषमध्ये परिपठ्यु पायेति पंचसु त्रीनकांतास्यात्। परं तु बहुधा तत्पुरु
43 षसाधारणमिति बोध्यं। दुःखानेकेत्यादौ कर्मधारयो। उष्ट्रसादीत्यादि कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा। इति
गोसाद इति। सदेर्घञ्। तेन ण्यंतात् दणं तेन वा समासः। तस्माद्वणिनो। गोसादी। गौ घुसीदति णिः
सादयतीति वा विग्रहः। इणजादिभ्य इति इणंतसादिरत्रगृह्यत इत्यन्ये। कुरूणां हैरणवासमानामि
ति षष्ठ्यामिति काचित्कोपपाठः मनोरमाविरोधात्। सत्राधि भिन्नानि पदानि। आद्ययोः षष्ठ्याः स्थाने प्र
थमैकवचनं दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशाच्च सर्वा विगतिरिति भावः। उभयसंयोत यांत इति। तथा चां
तोदात्त इति भावः। केचित्तु तत्रानिदिश्य नुवर्तयंति। तन्न। इवांतानां च द्व्यषामित्यनेन कुरौ पर्यायेण भयो
रप्युदात्तस्वीकरेण फलाभावात् इत्याहुः। ढञिरप्येवं। मूले तु प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तं स्त्रियां युवदीपः क
र्मधारया। अस्य तो नञ्समासः आद्युदात्तः। अश्लीलेत्यादि। अश्लीला चासौ दृढरूपा च ला रामः
णपरहितापि दृढरूपा कुवलादिरहिता तत्रासंख्यानमात्रेणशोभनेत्यर्थः। निपातनादिति। पारे वड ४२

र्यपयोरपपरीवर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे पंचमी। अपपरिबहिरिसव्ययीभावः। प्रतिपूर्वी ह्लो
मितिलक्षणेनाभिप्रतीतिसमासः। उपवेति अव्ययं विभक्तीतिसमासः। वर्ज्य मानाएवतयोरिति। अतोन
पथ्यगुदाहिपंत इति भावः। अग्निं प्रती ती विग्रहे। शलभिन्शलभाः पतंतीत्यादौ माभूत् इत्यर्थः। क्वचित्तु त
थैवपाठः। लक्षणे या शिनिलारोपेण। राजन्यग्रहणमिति। अंधकवृष्णीनां। राजन्यत्वाव्यभिचारा दि
र्थः। संख्याः अत्रपूर्व सूत्राद्द्वंद्व इति वर्त्तते त्रयसादेशश्चाद्युदात्त इति त्रयोदशचमे। इत्यादावाद्यु
दात्तपाठादिति भावः। क्वचित्तु पुस्तकेम् लघुस्तके चांतोदात्त इतिपाठो दृश्यते। तदात्रयोदशच
मे इत्यादौ छांदसत्वं बोध्यं। आचार्यो पसूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचनेपाणिनीयरौ
ढीया इति पाणिनेरौ ढेअश्छात्रा इत्यर्थः। तत्रोक्ता म धीपते। इत्यर्थेवा पाणिनेगोत्रे जंतत्वाभावात्रौ
ढीन ह्यच इति निषेधाच्चे जरूरेसएनतेन वध्वा छः। आ चार्यो पसर्ज नग्रहणं आचार्योपसर्जनांते
वासिग्रहणं द्वंद्व विशेषणमिति न तु पूर्वपद विशेषणं व्याख्यानादिति तत्फलमाह। सकल इतिछांदसे
तिछंदः। अधीयते इत्याद्यर्थः। द्वंद्वे किम्। अपिशलप्रियः पाणिनीयः कार्तकौ अत्रगणे विभक्तंचतपा
ठो वचनविवक्षार्थः। कुम्भू मिः स्तत्रजाताः कुजाः तान् पास्तिकुजयः क तत्सकुजयस्पापत्यमित्यर्थे। त्रु
प्यणं तावेतौ कार्तकौजयोः सावर्णि मांडूकेयौ। अवंत्यस्मकाः पैलश्यामः कर्णे अत्रबहुवचनमवि
वक्षितमिति [illegible] वृत्तिकृत। कपिश्यामकौणि याः कपि
ष्टपा पर्णे या इतिपठंति प्रातिकाद्यायाचालयां अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति। कड
त्ति २

त॰शा॰शे॰ स्व॰ ४४ पितादर्थ्येइत्यनुवृत्तेः। अत एवास्य सूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभावः। एवं च चतुर्थीतदर्थे इत्यस्य प्रवृत्तौ ज्ञापकता
चतुर्थीतादर्थ्ये इति सूत्रे भाष्योक्ता संगच्छते। नह्यत्र तस्य प्रकृतिर्हि तयोगे तादर्थ्याभिधानात्। न चाहि
तेन्चेति वक्तव्ये। तेचेति सामान्यसूत्रे रक्षितार्थमपि सज्ञाप्यत इति भाष्याशयः। गुरुत्वादुत्तरार्थं तसावश्य
कलाच्चेत्याहुः। कर्मधारये निष्ठा। अत्र प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणं तेन वैदिकपं ङित इत्यत्र नेदं
चमहान् व्रीहिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। कृताकृतमिति। आकृतमिति छेदः कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानात्
44 इति प्रदोक्तः समासः अकृतमिति छेदस्तु नयु कृतस्य तांतोत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्तेः। अहीनावाचिनी
ति। अविभागवाचिनीत्यर्थः। थाथादिस्वरापवादोयं। अनुपसर्ग इतीति। अनेनैवातीतादिव्या
वृत्तिसिद्धावहीन इति व्यर्थमित्याहुः। तृतीयाक अयमपि थाथादिस्वरापवादः लो तास इति।
लपाङतारक्षिताः। लोतास। तत्पोत्तरपदयोऽव्रातिमपर्यंतस्यलादेशे दकारलोपश्छांदसः। अवतेः क्तेज्व
रत्वरेत्यूठः लेधतीति व्युत्पन्ने रिङ्यमस्यवाभावश्छांदसः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः
ततः स्वरितः रथ्ययात इति गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः। गतिरनंतरः। गतिः क्तिजंतः पुल्लिंगानंतरपदसमाना
धिकरणात्। निपातनादलुना सिकलोप इति हरदत्तः। गतिसंज्ञाशब्दस्यात्र संज्ञकशब्दपरत्वान्नस
मानाधिकरण्यमनुपपत्तिरिति कश्चित्। पुरोहितमिति। पुरःशब्दो सिप्रत्ययः स्वरेणांतोदात्तः। थाथादिस्व
रापवादोयं। अभ्युक्षत इति इह हृतशब्दसोछब्दोन समासे पुरोहितमित्रवगतिस्वरेण द्युदात्त उक्षत
शब्दः तस्य पुनरामि प्राद्वेन समासः। अयमेव समासः कोमोभाष्यादिसंमत इति प्रागेव निरूपितं। तत्र रामः ४४

वेवेसर्यः। पारमेष्ठ्ये इत्यव्ययीभावस्तु न सूत्रे दीर्घनिर्देशात्। वडवायाः पराऽसंभवात् वेत्यतितिलिनः इति तिला
संत्यस्यातितिली। पृषोदरादित्वात् शब्दसत्वं। अपसेन स्तब्धित इति टिलोप इति छात्रार्थे सब्रह्मचारी
त्यादिवचनेन टिलोपः। पाण्यकं वलः कर्मधारयः। बहुल ग्रहणात् समास इत्युक्तं समासप्रकरणे। पाण्य
शब्दोपदंतत्वादाद्युदात्तः। केचित्तु नद्वितीयाकस्मात् इत्येव सिद्धं इति चेन्न। प्रतिपदोक्तकृत्तुल्य
त्वादिति। समासे एव तत्स्वरवृत्तेः। इह तु विशेषणसमासः। नन्वजालेति प्रति दुर्लभो दिषावितिचेत्।
अज्ञाजालेति न जाति प्रतिषेधार्थं किंतु न्यायसिद्धार्थानुवादमात्रं तत्फलं तु गुणक्रियावाचिना मान
यमेन पूर्वनिपातप्राप्ते। तन्नियमार्थं सूत्रमित्रम्। सादनं। साधंच्चेदं [illegible] सादादिसाहुस्तन्न
न्य० स्वरविधायकेवलतुल्यत्वाद् सर्वतामे। कृततुल्या ये योविपीगपाठे नाथ पदघटितपाठेन
तो० चतदंशे परिभाषायाः प्रवृत्तेः रतएव प्रकृतसूत्रे कस्य प्रसर्पतत्वात् पूर्वपद प्रकृतिस्वरे सिद्धे पाण्यके
वलः संज्ञायामेव वलएवेति वा नियमार्थ मिदं विशेषणसमासः इति भाष्यकैयटयोरुक्तं। संज्ञायामिति
नियमार्थमिदं तदाह। अन्यत्रेति। प्रतिपदोक्तादित्यादिवचसनुरोधेन तेनसोपि न भवति। तत्भावः। दास्या
भारो दासीभारः। यस्य तत्पुरुषेति। [illegible] केचित्तु यस्य समासस्येव वदंति यूपदावित्ति
यूप आद्युदात्त। कुसुम्भां चेत्यत्र निर्दिष्टानुवृत्तेः प्रकृतिभाव एवायं स्वर इष्यते। अर्थे तो चेसनयोरा
रंभात् तेन कुबेरबलि रित्यत्र न। तदर्थे किम्। गोसुखं देवार्थमिति। देवायेदमिति विग्रहः। तादर्थ्ये
चतुर्थी। तेच। प्रतिपदोक्त [illegible] वाधित [illegible] समासस्यैवात्र ग्रहणं। गोहितमित्यत्र हितेयो
गे चेति चतुर्थी। एवं गोरक्षितमित्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। अन्यत्तु हितशब्दे नास्य प्रवृत्तिः। अत्रा

त०बो० स्व० ६५ स्वरः स्यात् इष्यते तु थाथादिस्वर इत्यस्यामिति दिक्। तादौ च निति कृत्यतौ इति स्वरापवादोयं। तकारादेर्निःस्वरत्वप्रत्ययत्वकृत्वाभा
वात्। गतिग्रहणेन धातोरानन्तर्यं तस्य कृति कृत्प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्। चकृत्स्वाभेः कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रकृतिका
लेपस्तकारादिस्तद्ग्रहणार्थं। तेन प्रलपिते सादि सिध्यति। स्वरप्रकृतिवेलायां तादित्वाभावेपि पूर्वं तत्त्वला
त्। यस्मिन् विधिस्तदादाविति सिद्धे आदिग्रहणं विस्पष्टार्थं योजनं। अनन्तर इति। अत्रापि पूर्ववत् ग्रहवदेवमावस्था
45 बोध्या। अगतुरिति। नन्वतावितिपर्युदासः क्तिन एवोचितः कर्मेचोद स्वसुष्ठुतिमित्यादौ गतिस्वरादे
नीदृतिरिति चेन्न। तत्रोपायान्तरस्यैवानुसर्तव्यत्वात्। न ह्यतावितिपर्युदासेन तन्निर्वाहः कृदुत्तरपदप्रकृ
तिस्वरेण धातोरुदात्ततापत्तेः। अन्तोदात्ततायाश्च तत्रेष्टत्वात्। किं चातावितिक्तिनः पर्युदासे प्रभृतौ सं
गतिमित्यादौ गतिस्वरोभूत्वविसादिसिद्धये। तत्र कारकानुवृत्तेन्यापितत्वात्। वृत्तिकृता दर्शितत्वात्। च
र्मेचोद स्वसुष्ठुतिमित्यादौ तु स्त्रो अकरणेभूतायनं च साध्यसिरित्यादि वक्तव्यं विवक्षायां क्तिजंत
त्वान्न दोषः। तवै चान्तः। कृत्स्वरापवादः। अन्तउदात्त इति। यद्यपि उदात्तग्रहणं दु... लं भं तथापि गतिः
प्रकृत्या भवति इत्युक्ते उदात्तो वृद्धिमारोहतीति। स एवात्र स्यादभवतीति भावः। अनन्तर इति। अत्रापि पूर्वपदे
पवस्या। अन्वेतवा इति। अनुरुपसर्गत्वादाद्युदात्तः। प्रसं च इतिनन्नुअनिर्गतइत्युक्तावपि प्रसंच
इत्यादौ यणि अनिर्गतत्वादेतत्प्रकृतिर्दुर्वारा न च स्थानिवत्त्वं पूर्वपदस्य कार्यित्वे वा पूर्वविधित्वात्। अ
निर्गत इति तु प्रतीच्यइत्यत्र व्याकृत्याच रितार्थमिति चेन्न। इगन्तस्य यणादेशे कृते पि प्रतिषेधः इति व
चनेनैव निर्वाहात्। एवं च प्रसं च इत्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव। परत्वादिति। शुतराव का प्राः रामः ६५
साकद्रीची। असावकाशः यपरश्चः उभयप्रसंगे परत्वादयमिसः वस्तुतस्तु इष्टत्वादित्यर्थः।

कङ्ग्रहणपरिभाषयाऽभ्युद्धृतस्यक्तांतोत्तरपदत्वात् । अपवादक्रमेण समासांतोदात्तत्वेतद्बाधकाव्ययपूर्वप
दप्रकृतिस्वरे तद्बाधककृत्पाथपाद्यादिस्वरे प्राप्ते तमपोद्यायं प्राप्तः । नन्वनंतरग्रहणेप्यसौ दुर्वारः कृतग्रहणप
रिभाषयोद्धृतस्यक्तांतत्वेऽभ्युद्धृतस्यानंतरस्य सत्वादितिचेन्न । अनंतरग्रहणसामर्थ्यात् द्विधातोरनंतरोग
तिराश्रीयते । अभिअन्नतथाइतिनदोषः । नन्वभिस्वराभावेपि अभ्युद्धृत शब्दस्य थाथादिस्वरेणांतोदात्त
त्वापत्तिः इष्यते तु छन्दः सस्वरसंस्कृत्य धनमुभयं समाकृतामित्यादिमन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्श
नात् । नचासौ प्रकृतिसूत्रेण सिध्यति । प्रथमसमासे तु आङावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरप्रवृत्तेरुक्तत्वात् ।
नच तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्त्तते । अभ्युद्धृतशब्देऽदः पूर्वत्वाभावात् इतिचेन्न । धातोरनंतर इति व्या
ख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनाप्यस्य प्रकृतिस्वीकारात् । अन्यथा धातुं प्रतिगतित्वेन तं प्रतिपदत्वासंभवेन
सूत्रार्थासंगतेः । एवं चाभ्युद्धृतशब्देऽदःपूर्वस्वरः इदमेवानंतरग्रहणं कार्ये ग्रहणपरिभाषयाऽप्राप
पामिसन्यप्रपंचितं । नत्वेवमप्यव्यवहितत्वारणेन धातोरनंतर इति व्याख्यानस्य चरितार्थत्वेन कथं सति शि
स्व ६ ष्टथाथादिस्वरबाधकत्वमितिचेन्न । प्रहीनेद्वितीयेतिसूत्रादनुपसर्गग्रहणमात्रानुवर्त्तते । तेनै
वाभ्युद्धृतमित्यादौ अभ्यादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ अनंतरग्रहणात् कदांतरप्राप्तथाथादिस्वरबाधः एवं चात्र तत्सा
मर्थ्यात् पूर्वपदमित्यपिनसंबध्यतेइत्याहुः । कारकपूर्वस्यपित्वितिअयंभावः । कारकादत्तेतिसूत्रेकारका
दितियोगो विभज्यते । कृद्ग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्त्तते कारकात्परं क्तांतं सगतिकमुत्तरपदं । अंतोदात्तं
स्यादित्यर्थः । एवं च दूरागतइत्यादौ थाथादिस्वरेण कृत्स्वरेण वा सिद्धेपि रिदं दूरादागतइत्यादौ अ
भ्युद्धृतन्यायेन प्राप्तगतिरनंतर इत्यस्य बाधनार्थमेतेनोक्तरीत्यादूरागतइत्यादौ कापूर्वेपि गति

लं॰शा॰शे॰ ग्रामनापितइतिषष्ठीसमासः राजानापितइति। कर्मधारयेराजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थप्रसंसाषष्ठीस
स्व॰ मासेराजयोग्यतयाः। अधिकारोयमिति। अंतइसतः प्राणादिरित्तिप्रकसाभगान्तमिससतः प्राणुदात्ततिवा
४ ६ धिक्रियतइसर्थः। धर्म्यमिति धर्मोनामग्रामजनपदकुलेषुपरंपरापातः सदाचारः तस्मादनपेतंतेन
प्राप्यंवाधर्म्यं आचारव शादवश्यकार्यमिसर्थः। दैयमिति। प्रकृतेव्याख्यानाभंः। हारिणमुदाहरति। या व५
46 ज्ञिकाश्वइति। षष्ठीसमासाविमौ हरीसावश्यकेणिनिः हृगोत्रग्रहमर्थः वाउदाहरणमिति हरणं शब्दः कर्मसा
धनः। कत्स्वरोस्वरेणेति। कत्स्वरापवादानोभावकर्मवचन इतिस्वरवाधेकत्स्वरवाधसापिफलितत्वा
दितिभावः। चित्स्वरा द्वारिस्वरः परत्वात्मातुलगवः टच्चश्रिवंतु। अलिंगवइसादौचरितार्थं युक्तेच
युक्तः समाहितः पुण्यसमाधाविसस्यरूपं। गोवल्लवइति। तसरतपावावापालकइसर्थः। कत्स्वरास्या
पादिस्वरान्त्वपूर्व विप्रतिषेधेनुयुक्तेचेतिस्वरएवेष्यते। गोह्रिदगोसंख्यः समिद्ध्इतिकः विभाषाध्य
क्षे अध्यक्षशब्दोयुक्तवाच्येवेति। प्राप्ताविभाषेयं। पापंचशिशिवाच्चकेपरइसर्थः। गोत्रांतेआद्ययोरर्थग्र
हणं। अंसयोः शब्दग्रहणं। अपसाधिकारादन्यत्रलौकिकग्रहणादाह। सुस्फतापससेतिमाणवब्राह्म
णोर्णत्रित्वेनप्रसिध्यभावात्ग्रहणं ओदनपाणिनीयाइति। ओदनकामत्वेनतेषांदोषः अंगानिमै
रेये सुराव्यतिरिक्तंमद्यंमैरेयं। तद्वाच्चकेउत्तरपदे तदपरिभवाचीनिपूर्वपदाद्युदात्तानीसर्थः। आ रामः
वसवोनमद्यं। भक्ताख्यास्तु नत्ताशब्दोत्रअदनीयवस्तुमात्रपरः भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः वहु
वचनात्स्वरूपविधिनिरासेसिद्धं। आरमात्तिराध्यविशेषसामिक्षादेषुह णार्थे साहुः। क्रिया ४६

एतेनास्मिन् समासस्वरे कृते विभक्तौ वच इति लोपे कृते सति शिष्टत्वात्कृत्स्वर एव प्राप्नोतीत्यपास्तम्। भा
ष्यकारेक्त्यैव परिहारात्। अत्र कृत्स्वरादिति शिष्टस्वरमात्रोपलक्षण मिति केचित्। उदात्तस्वरित
योरितिस्वरसंधेः। पूर्वं पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्य प्रवृत्तेः। पूर्व मेतस्मिन् स्वरे प्रवृत्ते पश्चाद्यणि अस्य प्रवृत्तिः। अ रु
ध्यङ्ङिस त्रोदात्तानुदात्तस्येति स्वरितः एवमर्थी चेलत्रयम्यमेव स्वरितात्। कृत्स्व स्वरापवादादिमौ स्व
योगोईषदिति पूर्वपदं वा प्रकृत्येत्यर्थः। पद्मो समासांतोदात्तः कृत्स्वर एवेति। ई षज्जु एवं वचनेनेति
प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणादिति भावः। अत एव बहुव्रीहावपीदं न। केचित्तु परत्वात्कृत्स्वर एवे
घो ८ त्यर्थइत्याहुः। बहुव्रीहावपीति। तत्पुरुषाधिकाराभावादिति भावः। प्रथमोचिरो। अचिरोपसंपत्तिरभिनव
त्वं। प्रथमो वैयाकरण इति वैयाकरणनामा योगुरुस्व इत्यर्थः कसमासे अप्रथमतोदात्त एव कतर कतमौ जा ८
कत ७ रजतमयोस्त्रिलादंतोदात्तौ प्रतिपदोक्तत्वात् इति कतरकतमौ जातीति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् इत्यर्थः। कर्मधारय
इत्येवेति तेनायस्य ब्राह्मण इत्यर्थे न दोषः। राजाब्राह्मण इति आद्युदात्तो राजन्शब्दः पद्मो तोदात्तत्वं राजशब्दो ब्रा
ह्मणेता घ्नुम्यीवृत्तं त इति समानाधिकरणं षष्ठीसमासे तोदात्तत्वमेव। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ भि १२
उत्तरार्थश्च। अत्रालिंगविशिष्टपरिभाषा नेति ज्ञापनसूत्रेभाष्ये स्पष्ट एवं समास रूपसमुदायग्रहणे निसान
तेन वहो नज्वादिति सूत्रं बहुगोमतीत्यत्र न। अन्यत्र नेति कर्मधारयेत्यर्थः। क्ते नित्यानि समाभीक्ष्ण्यं कालात्
इति असंतत संयोगे चेलस्यापि उपलक्षणमेतत् द्वितीया समास इति। द्वितीयासंसंयोगे द्वितीया पूर्वपद
प्रकृतिस्वरापवादा यथा दृश्वरस्यादिर्वोदात्तो मा। ग्राम शिल्पिनि। शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे इत्यर्थः

त०शा०शे० नस्मात्। ब्रकवंचीस्वचस्मादितिवोध्यं। पुरुषरो एतेसमासा गणेपठ्यंते पुरुषकारो हीति। राष्ट्रुणीनीसेवसिध्दे
स्व० पुत्रादीन्येवोक्तरक्तवानीसेवं पूर्वपदोत्तरपद नियमार्थ मितिकेचित्। असंज्ञार्थ मित्यन्ये। वीरहोतिति।
४७ अत्रसमासस्वरापवादकत्स्वरे प्राप्तेतदपवादेमनिनक्तिनितिप्राप्तेतदपवादोयं। एकशितिपाच्छब्दोत्र
पठ्यते। तत्रैकशितिः पादोस्येतित्रिपदेवहुव्रीहौ अवांतरतत्पुरुषेसमासांतोदात्तत्वंवाधित्वेगंतेतिपूर्व
47 पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं एकशब्दस्यकनंतत्वादितिचेन्न। उत्तरपेशितंत तस्यद्विगुस्वराभावज्ञा
पनार्थत्वात्। तेनद्विपुत्रितियातितशब्दएवोदात्तनन्वेवमपिसमासांतोदात्तत्वंवाधित्वा वहुव्रीहिनिमि
त्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंभविष्यतीतिअर्थ एवपाठइतिचेन्न। निमित्तस्वरवलीयस्त्वस्य विज्ञापना
र्थत्वात्क्रमेवेतिकेचित्। परेतुसमर्थसूत्रेभाष्येसतच्छब्दपाठेननेहार्थः। इगंद्विणाविप्रस्यवाधकत्वा
त्स्वरेदोषइत्युक्तं तेनद्विशितिपादित्यत्रापिशब्दस्वरएवेतिलभ्यते। अतिएवनिमित्तस्वरवलीयस्त्वं
वाचनिकमितिकैयटेनोक्तं प्रतिशिष्टन्यायसिद्धमितिवन्यादित्याहुः। पात्रेसंमितादयो प्यत्रवोध्याः।
अधिकशतवर्षश ब्दोप्यत्रपठनीयइतिसमर्थसूत्रेभाष्ये अयमाकृतिगणः। दीर्घकाशःदीर्घेतिं। का द०४ च४
काशादीनीचजेपरेआद्युदात्तनीत्यर्थः। दीर्घादिकिम् वुद्धिजः। जेकिम्। ग्रामीवद्दाः कत्स्वरापवादोयं। राम०
अंत्यात्पूर्वं आमलकीज इत्यत्र दीर्घकाशेतिवाधित्वापरत्वादयमेव। तद्वेदिति। पूर्वं पदंचेदित्यर्थः। नि ४७
वसत्। निवासकर्ते। सूत्रेमत्ययेन वहुवचनं केचिदधिकरणे अणादिकंपूर्वंते समासविशेषमि
त्याहुः। मत्स्यग्रामादोवष्ठीसमासः। दो दोग्रामःदादायोनिवसत्यस्मिन्सरएवमुच्यते। घोषादिष्वपु

मात्रमिति नञ्त्वमित्यर्थः। बहुव्रीहिरिति। षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तत्वं। गोविडाल उपमानार्थेष्वेषूत्तरपदे
षु पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः। गवाक्षलेति। एवं यत्र यथोपमानभावः संभवति। तत्र तथा योज्यमित्यतिवे।
अकेजीजीविकार्थे समासे ऽकप्रत्ययांते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः। कत्वापवादः। दंतलेना
दिजीविकायासमासे प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्समासमासस्य जीविकार्थत्वमित्याह। यस्येति प्रातिपदोक्तत्वा
न्निसंक्रीडेति विहितसमास एवेदं। अकग्रहणं तु स्पष्टार्थं। प्राचामिति प्राग्देशकार्ति हुलादाएि
कमित्याह। प्राग्देशवर्त्तिनामिति। अजीविकार्थमिदं। उद्दालकेइत्यादौ निसंक्रीडेति समासः नियुक्तइति।
अधिकसइत्यर्थः। सचकस्मिंश्चित्कर्त्तव्येतत्परो नभवतीति युक्तेइत्यनेन नसिध्यति। शिल्पिनि वा। युक्ते चे
त्येव सिद्धे क अःप्रतिषेधार्थं वचनं संज्ञायां अत्राणीति शिल्पिनि वाचाकअइतिवर्त्तते। अयुक्तया
र्थमनियुक्तयर्थं कञः प्रतिषेधार्थं वचनं। गोतंति पालशब्दे परे एते आद्युदात्ताइत्यर्थः। वत्सानां बंध
नरज्जुस्तंति। णिनि। णिन्यंतेउत्तरपदे पूर्वमाद्युदात्तमित्यर्थः। अत्रसंज्ञाग्रहणमनुवर्त्तते इति
व्रतइतिव्रतहृतिसूत्रेभाष्यादौ न। अत्रकत्वस्वर एवउत्तरसूत्रस्यभाष्यात्तु नानुवर्त्तते इति प्रतीयते
तत्वं ऋषयो विदुः वस्तुतउत्तरसूत्रेपिसंज्ञायामित्यस्य संबंधेन कश्चिद्दोषः। उपमानं शब्दार्थधातु
प्रकृतिकेएव णिन्यंते परे इत्यर्थः। उष्ट्रक्रोशीति उष्ट्र इव क्रोशतीत्याद्यर्थः। कर्तर्युपमानइति णि

निः एवेति किम्। उपमानमेवेत्येव नियमो माभूत्। तथा च साध्वर्थायामित्यादौ पूर्वे णाद्युदात्तता

ल०शा०शे०
स्व०
५८ प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायारोपप्रयुक्त इत्यर्थः। अत एव कुमारी सत्वड़ी प्रसिद्धिः तच्च वय इति कृत्स्नमित्यर्थः।
कुमारत्वमेवेत्यर्थः कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तदेव योग्यत्वात् एवं वप्सीति पूर्वपदविशेषणमि
तिस्वविशेषितं। स्वरे कृते इति नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात् पूर्वमेकादेशाभावश्चा
48 पनादितिभावः। गर्गत्रिरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं। क्लीबमिति क्लीबता पुल्लिंगपाठस्तु क्वाचित्कः एवं
बिल्वसप्तरात्रमित्येव पाठः। प्रतिपदोक्तेति। सभाराजेति विहितेत्यर्थः प्रत्युदाहरणे बहुव्रीहिः ब्राह्मणकु
भा ७ लं विशेष्यं। पुरे प्राचामित्यत्राकारान्तपुरशब्दस्य ऋक्पूरिति प्रसक्तत्वात् तस्य च ग्रहणमविशेषात्। अप्रस
क्तत्वात् तस्यापि परत्वसंभवात्। न ह्यत्रोत्तरपदाधिकारोस्तीत्याहुः। इहापीति। अरिष्टगौडावित्येव सिद्धे पू
र्वग्रहणं तदादिसमासग्रहणार्थमितिभावः। अप्राणिपर्युदस्तेत्वे। हास्तिनपुरमिति। एषु समासां
तोदात्तत्वमेव। टठेति ठेत्तोपइत्युलोपकुसूलकूपप्रत्युदाहरणेषु समासान्तोदात्तत्वं दिकशब्दाग्रामः
पूर्व ५ चानराटे स्वरूपग्रहणं अन्यत्रार्थग्रहणं पूर्वे इति एकादेशः स्वरित उदात्तो वा पूर्वपंचाला इति। पंचालै
कदेशे पंचालशब्दस्य तृतीयादिना समानाधिकरणेन पूर्वपरेति विशेषणसमासः। पायातमिति। पायातिम
धिकेस्यकतमाख्यातमित्यर्थः। पूर्वयातमित्यादौ पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाभावात् कथं प्राप्तिरित्यत आह।
शब्दग्रहणमिति। यदा कदाचित् दिशि दृष्ट इत्यर्थलाभादितिभावः। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी सप्तम्यर्थे प्रय राम:
मा। अन्तेवासी विशेषणं चैतत्। उत्तरपदस्येत्यधीति स्वाङ्कं चेदं वृद्धिरादैच् नेभाष्ये वृद्धिमात्र ५८
स्योत्तरपदस्याभावेन समर्थ्या वृद्धिग्रहणं नापि विवारयितुं वचसादाह। सर्वे कारक इति। बहुव्री

पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः।घोषः।कटः।पल्वलः।ह्रदः।वदरी।पिंगल।पिशंग।माला।रक्षा।अश्वस्य।शिल्प।
त्रण।शाल्मली।मुनि।कूट।दाक्षी।अत्रानिवसंतइत्यनुवर्तते इत्येके नानुवर्तत इत्यन्ये।छात्रादयः।
छात्रिशालिन्यांडि।आडि।आपिशालि।आडि।जोपि।अयमेवस्वरइतिस्पष्टंचेदंवृत्तौ।भाष्येतुनैतादृश
मिति।मालादीनांचेतिसूत्रारंभात्कर्क्यादिपर्युदासाच्चेह।अकर्थमितिप्रत्युदाहरणेतोदातुलं।कर्की।
ते।प्रस्थ।मालादीनांचेतिसूत्रारंभात्।कर्क्यादि।वदर।शोणेतिशोणेतिग्रोणेतिपाठे।एणप्राचांदेशइति
मघ्नी।मकरी।कर्कंधू।शमी।करीर।कटुक।कवल।वदर।शोणेतिशोणेतिग्रोणेतिपाठे।एणप्राचांदेशइति
कर्कलं।माला।शाला।शोण।शोणेतिवा।आदा।आदा।आला।काचीएककामदाम नवाममति।नवशब्दः
प्रत्ययव्यवाची अकारांत।महीमी।इत्यत्रालेकतेप्राप्ति।नभू।मद्राश्मायइति।अजंतत्वादवर्णतलसंघा
तेति।नलोपस्यासिद्धत्वेनाश्मनोवर्णतत्वाभावाद आत्मेभ्यिमुक्तत्वाच्च रत्नुक्तमिदं चिंत्यमितिश्रामा सु ७
पादश्मशब्दोऽकारांतोप्यस्तितस्योदिवोदासायेति।दिवस्वदासइतिषष्ठ्याअलुक्।सर्वश्वेतइतिश्वे
तादिगुणेनसर्ववि यवानांव्याप्तिरितिगुणकात्स्न्यवृत्तिरत्र सर्वशब्दः।यत्र हिगुणांतराभावस्तत्रगुणकात्स्न्यं स्थे
भवतिसर्वमिहानित्यत्रसर्वशब्दास्यपूज्यमानार्थलाभावात्।पूर्वकालेकेसैवसमासः।आश्रयमाप्नेतिन
भवतिसर्वमिहानित्यत्रसर्वशब्दाः।सर्वसौवर्णइतिविकारकात्स्न्यमत्रसर्वेषामिति।गुणकात्स्न्यवृत्तिसर्वशब्दोत्रगुण
तूज्वलनेसर्वः।सर्वसौवर्णइतिविकारकात्स्न्यमत्रसर्वेषामिति।गुणकात्स्न्यवृत्तिसर्वशब्दोत्रगुण
तरेणेतिसमासः।सर्वेषांटानांमध्येश्वेतगुणवद्रव्यंतरापेक्षयासातिशयइत्यर्थइत्यन्ये।अंजनागिरिति
वनगिर्योरितिदीर्घः।गिरित्यादिकिम्।शरवणं दुर्वावणं।कुमार्यांवयसिः वयसिवर्तमानं पूर्वपदं
वनगिर्योरितिदीर्घः।गिरित्यादिकिम्।शरवणं दुर्वावणं।कुमार्यांवयसिः वयसिवर्तमानंपूर्वपदं।
कुमारीति विशेषणसमासः।युवकमधारयेतिपुंवत्।असंभवेगमात्रेति तन्मात्रेशकुमारस्वरूपं।

त०बो०शे
स्व०
४६

सुत्वेलंतोदात्तत्वंकंठ्पढ उत्तरपदान्येतान्युदात्तानीत्यर्थः। सुग्रीव इति पद्यपि परत्वान्नञ्सुभ्यामिति पस
र्गी स्वांगमित्युचितं। तथापि नीलग्रीव इत्युदाहरणं बोध्यं। तेन तु न द्वि थानादयं परस्यापि बाधक
इति हरदत्तः। विशेषो वक्ष्यत इति गम्यत इति शेषः। उपमेयो भंग इत्युदाहरणं। नञो जरमरमित्रमृता
मित्यस्यापवादः। जरणं जरः ऋदोरप्। मरणं मरो त एव निपातनादप् इमिदेरक्त्रः मित्रं। ऋतेन पुंस
क इति भावे क्तः सूत्रे तु शब्दपरत्वान्नपुंसकत्वं। अमित्र इति। अयं बहुव्रीहावनेन मध्योदात्तः नञ्तत्पुरु त६
षे त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त अमेर्द्वित्र चिन्तोदत्तो मित्रयो पितु लिंगाः ... चत्रामि
त्रावत्रमे ... पुंसीत्युक्तेः न च तत्पुरुषे परवल्लिंगतापत्तिरिति वाच्यं। लिंगानुशासनसूत्रे एक
शेषण एसापि निर्देशान्नदोष इत्याहुः। हरदत्तस्तु तत्पुरुषो नपुंसकमेव। आद्युदात्तं चेत्याहुः।
चाटे एवं चाज्ञातेरासुकर्म ... इत्युणादिसूत्रे क्तमनोरमादिरीत्या इत्थं शब्दवदमित्रशब्दोपि त्रिप्रका
रः सोमनसी। अपवाद इति एवमुत्तरसूत्रद्वयमपि तदपवाद एव। मन्त्रास च मनसी सुकर्मण इति पद्य
पाद्युदात्तं त्वच्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धमिदं। तथापि अनिनस्मन्ग्रहणानि नियमेन सुव्यपि मेसा
दि वहूजर्थमर्छ दीर्घं चेदं सुत्वादिस्त्रापि स्वरे कर्तव्ये वहिरंगं वालस्य त्वासिद्धत्वादद्व स्यासि
द्धत्वेन सितत्वादयं स्वरो भवत्येव। यत्तु वस्वादिषु दत्वं सिद्धमिति तत्तु सो दीर्घत्वे इति वाक्यशेषा राम:
द्दीर्घविधावेव वसुलोमे सा दैन्यं सुमाविति भवति। कसादयं ... ट णकप्रतीतः प्रत्ययहिम ७

वि२

होविश्वंसंज्ञायामिवहुव्रीहेर्विशेषणं।कर्मधारयेविश्वेदेवाइसंतोदात्तत्वंविश्वेदेवइससंज्ञायांपूर्वप
दप्रकृतिस्वरः विश्वमित्रदिश्वाजिनयोःसंज्ञायांमित्राजिनयोरित्येतद्धिप्रतिषेधेन।ऋषौविश्वामित्रेग
पमेवस्वरोभवति।ऋषिप्रतिषेधोमित्रेइतिवचनात्।हर्षस्वेतिनेद्रसपरसेतिज्ञापकात्पूर्वंपूर्वेत्त
रपदनिमित्तकार्यमितिस्वरोत्तरंयादितेनोदात्तस्वरितयोरित्यादिप्रवृत्तिः।अत्रापिसंज्ञायामित्यनुवर्त्तते।इत्या
हुः।ब्रदोपे अदोपसंज्ञात्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वराएव।घटोदरइति।घटशब्दोकषादित्वादाद्युदात्ते। च
काहुकशब्दस्तुवत्रंतत्वात्याच्चलाच्चलस्याजंतत्वाच्च।लाचलेष्वित्यादिहरणंचितंएवंमहेयुरित्यपि।
अनुदरइत्यत्रेतिब्रदोपसंज्ञायांचेदं।अदोपे पिपदप्रकृतिस्वरापवादत्वात्तदेवरूदरइत्यत्रततोपि
परत्वादुपसर्गस्वांगमितिवोध्यं।ब्रह्मशब्दइति।नाव्विषयस्येस्सेननाद्युदात्तत्वं मनिन्नंत्वाद्ब्रह्मादेवाना
मित्यादावंतोदात्तत्वंछांदसत्वात्।गार्गी प्रियइतगौरीप्रियइतितुक्विक्लोपाठः।गोरीशब्दस्यजीषंतत
यांतोदात्तत्वेन विशेषाभावात्।अधीतशब्दोगतिस्वरेणाद्युदात्तः।असेवकशब्दः कदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेणलित्वान्मध्योदात्तःशुष्कशब्दःशुष्कधृष्णाविसुदात्तउत्तरस्यदादिः।उत्तरपदेतिलुप्तषष्ठीकंप्रथक्
९४ पदं।कार्णविद्धि।कर्णइतिषष्ठ्यर्थेप्रथमाउत्तरपदस्यकर्णस्यादिरुदात्तइतिवाच्यार्थःफलितमाह।परः
रोतिएवम ग्रेपिवोध्यं।अत्रलक्षणशब्देनपशूनांविभागज्ञानार्थं दात्रशंकुप्रतिरूपकंयत्कर्णदि
षुचिन्हंक्रियतेतदुच्यते पृथक्वर्णग्रहणत।तेनस्थूलकर्णइत्यसनस्थूलशब्दोंतोदात्तशंकुकर्ण

इतिकर्णेलक्षणसे तिदीर्घत्विष्वितपंचाद्यजतःशोभनोयुजतःअसुदाहरणेपूर्वपदप्रकृतिस्वरःत

ल०श०शे० पनस्थली स्त्रापिराज्यपशब्द । पर्यंतो दात्तत्र्यमयस्वर इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः । गर्गादिरि
स्व० ति तत एव यत्वस्य यांता इह च पदियः । गर्ग्यादि पाठाभावात् । पुत्रः पुंभ्यः निषेधको त्तरसूत्रादेव लिंगशब्द
५० लाभे सिद्धे बहुवचनं स्पष्टार्थं । तद्विषाणां चेति । चात्स्वरूपस्यापि । संबंधिन इति । स्त्रीसंबंधिनः शालाद
य इत्यर्थः । भ्रातुः पुत्र इति । ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्य अलुक् । भ्रातुष्पुत्र इति क्वाचित्कोपपाठः । एवं हि तु पुत्रे
पि । एषु पुत्रस्वर प्रतिषेधे समासांतोदात्तत्वं । चूर्णादीन्य । चूर्ण करिव । करिय । शाकिन । शकिट । द्रा
दा । तूस्त । कुंडुम । दलप । चमसी । चक्कण । चक्कण । चक्कन । चौल । इति चूर्णादि । षड्वका । कांड ष६
50 सगहार्थं । चीरस्यानुपमानार्थं । पललसूपशाकानामभिश्रार्थं । कूलस्यासंज्ञार्थं । चेलखेटे ति सू
त्रस्थ कांड शब्दमादाय कूल सूदेति सूत्रस्थकूलपर्यंताः षट्कांडादयः । कुंड शब्दोत्रे तिसादृश्येन वनेव
र्त्तत इत्यर्थः । भाजनविशेषवाचिनः कुंड शब्दस्य विनाशादृश्ये न विनेकस्य संभवादित्याशयः । वन
शब्दश्च समूहवाची प्रसिद्धः तोदकवाची । अन्ये तु समूहरूपवनेपि मुख्य एव शब्दः पूर्वमिते सादृश्यस्य दु
रूपपदत्वात् । वनविशेषेणे न च भाजितवाचिनो दुर्गकुंड मिलादौ विशिष्टाधारजलवानि प्रसिद्धे
स्यानिवृत्तिरित्याहुः । उक्तं चकुंडमदात्तत्वेत त्समुदायग्रहणं अत्र भाष्ये तच्छब्देन पूर्वपदार्थः । अपरे तु त
समुदायेत्सस्य वेलस त्समुदायेत्यर्थः । तेन दर्भवनसमुदायो दर्भकुंड शब्देनोच्यते । भ्म कुंडमिति । भ्म रामः
भाजनविशेष इत्यर्थः । अगालवाचीति । अत्र च भाख्यानमेव शरणं भ्म ओदात्तो इति तला घवंत इत्य ५०

भ बभ्रगडुतिकलादयः आद्युदात्तं यच्च बहुव्रीहावाद्युदात्तमिति । आद्युदात्तत्वमेवेत्यर्थः । सोऽकिं ।
अन्यः । सुबाहुरिति । कुम्रत्ययां तो बाहुशब्दो तो दात्तहिरण्यशब्द इति कलनं तोऽयं वीरवीर्यौ वीरो
रुकप्रत्ययांतः आद्युदात्तत्वं नेतिः छं दसि नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन भाषायां भवत्येव । तथा च छांदसी
वीर्यशब्दस्तिस्वरेण तस्वरि इति भाः बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छंदसीति फिट्सूत्रं तस्यैवानुवादकमिति वा
ध्यं । कूलती कुलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः सुषममिति अधिसममिसत्र तु नः प्रतिपदोक्तातिष्ठद्गुस
मासग्रहणकस्यैव ग्रहणात् इतिकश्चित् उत्तरपदानीति किम् । भक्षमे समत्वं समभूमिः तिष्ठद्गुदिः समासस्वरेणांतो
दत्तः । अत्राक्षशब्दो कारांत एव प्रत्ययदामि सादौ च चक्रिलादंतोदात्तत्वमेवेतिकश्चित् । कंसमंथ । एतान्युत्तरपदा
क्षुप निद्विगावाद्युदात्तानीत्यर्थः । द्विकंसादौ क्रमेण ठिठन् ठक् । अध्यर्धपूर्वं इति लुक् । पाथ्यं परिमाण विशेषः । ८८
द्विकांडमिति । अत्र प्रमाणे लो द्विगोरिमात्र चो लुक् । कंसादीनि किं । पंचमष्टलीः तत्पुरुषे शाला । छात्रि शाला हंमि
त्यादौ छात्र्यादयः शालायामित्यतः परत्वादयमेव स्वरो भवति । हृदशालमिति । विभाषासेवने ति प्रति पदोक्त
नपुंसकत्वग्रहणादेवास्यायं च्चीतत्पुरु ग्रहणमुत्तरार्थं मित्ति हरदत्तः । सोमामिकं थमिति । संज्ञायां कं
थेति क्लीवत्वं चि हणकपमिति । चिहणस्य कपे ति तत्पुरुषः । चिहणमडरःमडरवेतुत्यपटकं वैड़ा
लिंकर्णि । कुक्कुटः । चिक्कणं । चिक्कणः पुत्रचेलमिति चेलवत्पुच्छस्यर्थः । खेटत्वणं कडकमत्वाहुः । कां
डंशरः पललसूप । मिश्रे समासार्थे सूपर्णः कंटा पत्र स्थलमिति । लिंगविशिष्टपरिभाषयादंडा

लंशाश्रो॰ दिति। नच यक्रियायुक्ताः प्रादय सत्रयस्यक्रियेति षष्ठीसमासे यस्य धातोर्वाच्या क्रियेत्यर्थात् तं प्रभीतिवाक्यशे
स्व॰ षेपिता च्छब्देन धातोरेवग्रहणेप्रसा सत्वात्तस्यैवोत्तरपदत्वे प्रतोणीइत्यादावेवस्वरः स्यात् नतु प्राणायकइ
५१ त्यादाविति कन्मात्रसंग्रहायतत् इतिवाच्यं यक्रियेत्यत्र कर्मधारयस्यैवस्वीकारेणतं प्रतीतिइत्यत्र वाक्यशेषेनि
रूपितरीत्यातस्याएव परामर्षेनिक्रियारूपमर्थं प्रत्येव शक्तिवात्। तत्र गतिकारकोपपदेषु सर्वत्र विशेष्यभूत
क्रियायावाचकमुत्तरपदं नसंभवतीति सामर्थ्यात् साधनादिविशेषणक्रियावाचकमुत्तरपदंगृह्यते सं ६
57 इतिसर्वत्रेष्टसिद्धिः। नचप्रभनमित्यादौ केवलक्रियावाच्युत्तरपदत्वेनसाम र्थ्यं दुरुपपादं। लिंगा
धनत्वपि साध्यरूपापेक्षस्यैव क्रियाशब्देनग्रहणात् पदमत्र शक्तमेवनपरिभाषितं कृतास्तुष्टुत्तेः प्रा पस ८
कसमासेपिन हानिः। एवंच प्र शब्दस्य पचतितरामित्यामंतेनसमासे यत्स्वभवत्येवेति भाष्येस्पष्टं स्वदंत
धियांएकेइति अत्राह चिवीजंतुतयासति प्रपचतितरशब्दस्य प्रांतत्वाभावात्। ततः आमभावे एकादशादा
मितदंतत्वेन पचतितरामित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वे ततएवसुपितदंतस्यैवपदत्वाभावात् प्रशब्दस्वरः ष्टपकु
श्रूयेत किंचामप्रपचतितरांदेवदत्तेत्यत्रामाएवकांतरमामंत्रितमितिनिषेधोनस्यात्। तस्मादामंतेनै
वसमासः। तत्रभाष्यप्रमाणपादुपस्वरोभवत्येव एवंप्रवृत्तिदेशयादावपि अत्रचनोपपदसमासोतिङि
सुक्तेः। किंतुदाचवतेतिवार्त्ति केनतत्रतिङेत्यस्यतिङः घटितेनेत्यर्थः। तदुदाहरणानांचभाष्येसहे रामः
तियोगविभागेनापिसाधनत्वमुरुपवं घटितेनेत्यर्थः। केचित्तु ..... नुसारेणेतिनतिङिचोदात्तव ५१

नेनेतिभावः। शितेर्नित्या॰ शितेः परं भसच्छब्दभिन्नं यन्नित्यमबहुच उत्तरपदं तद्बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वर
मित्यर्थः। दर्शनीयपाद इति दर्शनीयशब्दो रितीयुपोत्तमोदात्तः। नित्याबहुच्चकिं शितिललाटः। नित्येति किम्।
शितिककुत्। ककुदस्यावस्थायां लोपः। अन्यत्र शितिनायं नित्या बहुच्कः। गतिकारको य॰। इह शिती नित्या तिकुग
बहुच्च बहुव्रीहावभसदिति पूर्वसूत्रस्थं बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्त्तते तदाह। तत्पुरुषे इति प्रकारक इतीति स
मासः। लित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं। न्वाहस इति न्यन्वहते इति विग्रहः। वहिधाञ्इत्यादिनासुन्। वव
णिदिति सूत्राणिदित्यनुवर्त्तते रसुनोणित्वादुपधावृद्धिः। लित्स्वरेणोत्तरमाद्युदात्तं। इध्मव्रश्चन
इति करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्यासमासः। व्रश्चजग्रमनेगतिप्रयुक्तेकृत्स्वरे कृते इध्मशब्देन समासे कारकप्र
युक्तकृत्स्वरः। व्रश्चनो लित्स्वरेणाद्युदात्तः। उच्चैःकारमिति णमुल्। विधावुच्चैरिसुपपदं ईषत्कर इति।
ईषद्दुःसुषु इति खल्। शेषषष्ठीतदं तेन समासः। कार्यइत्यर्थः। इदं गतेः शेषे प्रत्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व
रस्य बाधकं। कञ्ग्रहणं प्रत्याख्याने। अन्यथा विदुत इला दौ परत्वात्तिङि चे निघाते कृते यद्यपादस्या
वकाशं। तथापि परत्वाद्बाधकं बोध्यं। कारकोपदाश्रितुसमासांतोदात्तत्वापवादः। कञ्ग्रहणस्य कार्यमि
ति। क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्क्रियानिरूपितस्यैव कारकत्वाच्च। धात्वधिकारे सप्तमी निर्दि
ष्टस्यैवोपपदत्वाच्च केवलधातोः प्रयोगाभावाच्च केवलधातोः प्रयोगाभावाच्च कृते तत्क्रियापदाद्दो
पि सिद्धे इत्यर्थः। तथा च वार्त्तिकं गत्यादिभिः प्रकृतिस्वरत्वे कञ्ग्रहणं ... नियमन्यहोत्तरपदस्याभावा

त०श०शे० दंतोदात्तः स्यादिति भावः। एवमुप्रत्ययांततनूशब्दोप्याद्युदात्तो निपात्यते। नपाच्छब्दोपि नभ्राडिति सूत्रे आद्यु
स्व० दात्तो निपात्यते। वनस्पत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषा तनूनपादिसूत्रे तत्वान्नपादिति विग्रहः। नराशंसमिति। नर
५२ संसशब्दावपृथगंतत्वादाद्युदात्तौ नरा एनं शंसंतीति नराशंसः। निपातनाद्दीर्घ इति। अन्येषामपीति दीर्घ इ
त्यन्ये। शुनःशेफ इति श्वन् शेपशब्दौ प्रातिपदिकस्वरनिपातनस्वरान्यतरस्वांगस्वाराज्यामंतोदात्ता
52 द्युदात्तौ। शंडामर्कौ। घञंतत्वादाद्युदात्तौ। द्वंद्वः। अन्येषामपीति दीर्घः। तुष्टावरूत्री। तुष्टशब्दो निस् दात्तो दं
न्थ्यन्नित्याद्युदात्तः। प्रसितस्कभितेत्सत्र वरूत्रीशब्द आद्युनिपात्यते। वंचा विश्ववयसौ। अंतोदात्तौ
मर्स्फिंतु अंतोदात्तौ क्त। इंद्रावरुणाविति। इंद्रो रनंतः आद्युदात्तः वरुणोप्युनन्नंतत्वात्तथैव नोत्तरप
दे। इंद्राग्नीभ्यामिति। अग्निशब्दोंतोदात्तः सोमारुद्राविति। सोम आद्युदात्तः मनंतत्वात्। रुद्रो रगंतत्वादं
तोदात्तः। रुद्रसोमादिति क्वचित्कोपाठः। शुक्रामंथिनाविति। शुक्रो दगंतत्वान्मंथिन्नूमत्वर्थीये निंतां
तोदात्तौ। मा भूदिति। तथा सति सूर्याचंद्रमसाविसादाविदं न स्यात्। सूर्यशब्दोपदंतत्वादाद्युदात्तः।
चंद्रशब्दो दासीभारादित्वान्मध्योदात्तः विषयविभागार्थमिति। न च फिषित्यादयो विधेर्विषयोन्यत्र
प्रतिषेध इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यं। पूर्वसूत्रे फिषित्यादिग्रहणेन सिद्धेः एतत्सूत्रवैय
र्थ्यापत्तेः। अयमेव फिषित्यादिपर्युदासो ज्ञापयति। स्वरो देशपके विधौ। व्यंजनमविद्यमानवदिति। रामः
तेना ग्निमीले इत्यादौ उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः सिध्यति। प्याप्यघञ्। कस्वरापवादोयं। ५२

तीति सूत्रभाष्यविरोधः। अन्ये तु अत्रापि भाष्याविरोधात् एवाहुः च्विवीजंतेति तिङन्तसमासे ऽयं स्वरो भवत्ये
व यथा पोज्ञातः पर्यभूषदित्यादौ निसंक्रीडे सत्रानि त्वमिति योगविभागफलद्वयानुरोधेन कश्चित्तत्पुरुष
त्वांगीकारात्। अत एवोदात्तवतेत्यस्य भाष्ये द्विःपाठ। अत्र पञ्चकं द्व्ययोगात्तिङन्तनिघातः उदात्तवताग
गति ४ तिमत्वं चेति तिङन्तस्य समासः अव्ययपूर्व पदप्रकृतिस्वरं बाधित्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्वरः
शिष्यते। यत्र तु तिङन्तोत्तरपदके ऽन्तोदात्तत्वमिष्यते। यथा यत्रा नरं देवयन्तो युगानि वितन्वते
इत्यादौ तत्र त्रिवत्रादित्वकल्प्य। अत्रापि पाहीत्यादौ तु पञ्चद्व्ययोगाभावात्तिङ् तिङ इति निघाते आङ्
सुविति योगविभागात् समासः। उत्तरपदस्योत्तं भूत्न्यत्वा ज्ञति भूत्न्यत्वात्त्वगतिप्रयुक्तसमासाभावात् स्व ७
तत्पुरुषत्वाभावेनायं स्वरः द्युदात्तस्वरितयो गिन एव प्रकृतिभावविधानादसत्तत् भूत्न्यत पानायं स्वरः
एवं चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः ततो तिशब्देन गतिसमासेनैवोत्तरपदप्रकृतिस्वरे आङः स्वर
एव शिष्यते इति दिक्। परे तु कृञ्ग्रहणाभावे भवनमित्यादौ क्रियापि याविशेष्यत्वात्तत्रैव सात्। न तु प्रणी इत्या
दौ इति कृञ्ग्रहणं कर्तव्यं तदुक्तं भाष्याधिकार्थकृतग्रहणं कर्तव्यमिति प्रपञ्चतितरामित्यादौ त्वव्ययपूर्व
पदप्रकृतिस्वरात् परत्वेन तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे एतदर्थमेव भाष्ये तिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातं। अतिप्र
संगस्तु प्रायावदेव परिहार्यः अत एवात्र सूत्रे तस्मात् कृञ्ग्रहणं न कर्तव्यमिति नोक्तमित्याहुः। वनस

ति मित्ति वनशब्दोनत्वादाद्युदात्तः ति प्रत्ययस्वरेण तत्पानिपात्यते इति। अन्यथापि प्रत्ययान्तत्वा

ल॰शा॰शे॰
स्व॰
५३

धनार्थमित्युक्तं। कर्तंभवतीति भावे पदात्प्रलयितादयः स्तदाप्यापादिस्वरे णौ वसिद्धं। अनोभावः कर्मस्वरा
पवादोयं पपयानमिति। कर्मणि च येनेति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् राजभोजना इति वा कर्मणि ल्युट् क
स्वरापवाद इति क्रीते तुल्यतां कर्मणि ल्युटस्येत्याहुः। स्वारवादिषु करणे ल्युट्। पाजकादयो याजकादिष्वेति
सूत्रे पठिताः। अध्ययनपुण्यमिति सुप्सुपेति समासः। पुण्यशब्दस्याव्यसन्नत्वेऽग्राह। तत्पुरुषे तुल्येति।
न द्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुण्यशब्दः पुलन्नत्वे तुयतोनावइत्याद्युदात्तः। तदाकत्स्वरापवादोयं। उक्तस
मासस्याप्रतिपदोक्तत्वादितदपवादत्वमेवयुक्तं। सप्तमीतियोगविभागस्तु भाष्यानारूढः। तत्पुरुषे इ
त्यस्त्रासंबंध एवसामर्थ्यात्। वेदेन पुण्यं वेदपुण्यमिति पुलत्तौ कत्स्वरः। अप्सुसतौ तु पूर्वपदप्रकृति
स्वरः वेदशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। ऊनार्थकलहं। तृतीयांतस्य एपुत्तरपदान्येता न्यंतोदात्तानीस
र्पः। तदर्थनामिति व्याख्यानादितिभावः। स्पष्टार्थमिति। नच धान्यापापथायइत्येतद्याष्टर्थं। अर्थे
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यबाधकस्यसत्वात्। इदं तृतीयासमासे सावकाशं। नच समस्तस्य सर्वानुदात्त
त्वात् प्रकृतिस्वराभावे सामर्थ्यमित्येतद्याख्यं। तदभावे समासस्वरे णांतोदात्तसिध्यमाणत्वादित्याहुः। प
रेत्वत्रोनशब्देन तदर्थग्रहणेन भाष्यानुग्रहः माषविकल इत्यस्यांतोदात्तत्वे चन इदं मानं तृतीया
या इत्यनेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रवृत्त्यभावो नाप्नोतेतेन वा चाकतः कलहः इत्यार्थ केनाकल
हांदावंतोदात्तत्वं भवत्येव। अर्थेति तत्र स्वरूपग्रहणमेवेत्याहुः। ऊनेत्यादिकिम्। मासपूर्वः मि रामः ५३

अभ्युपेक्षणम् । आवसथ इति । उपसर्गे वसेरित्यर्थः । उपपदोदाहरणमेतत् । अमेदेघम् । पुरु [illegible] श्वितिल
तीयात् पुरुषेतुल्ती कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । स्तुतो निष्ठा च द्व्यजनादिसाद्युदात्तः । दाप
द्यायो निवासे इत्याद्युदात्तः निश्रय इत्यत्रायं स्वरो नेष्यते । किंतु । कृत्स्वर एवेति ग्रहवृद इति सूत्रे भा
ष्य । सुस्तुतमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । कृष्णपञ्चाद्यत्रापि अयं स्वर इष्यते इति राजसूये तिसूत्रे
भाष्ये स्थितं । अतोपपदग्रहणानुवृत्तिः समासनिर्देशात्कृतान्तासंतं प्रवर्त्तते । गतिकारकाभ्यां सिद्ध
त्वात् । स्वपमानात् क्तः । गतिस्वरापवादोयं अत्रापि गतिकारकोपपदादित्येव । नेह सुस्तुतं । ध्वांसस्तुत
इति । घाशइव प्लुत इत्यर्थः । संज्ञायामनो । अयमपि गतिस्वरापवादः । कुद्दालखातमित्यादौ कृतीपाकर्मणि
तिप्रा [illegible] प्तं । आचितं आस्थापितं । परिगृहीतं । निरुक्तं प्रतिउपस्थितं । उपश्लिष्टं । अगाविसंहिता । कृत् ।
गोरन्यस्मिंसंज्ञायां संहिताशब्दोन्तोदात्तः । कारकाद्दत्तः । संज्ञायामनाचितादीनित्यस्य निपमोयं । देवदत्त इ
ति । देवा एनं देयासु [illegible] रित्यर्थः । विष्णुरेनं स्यादिति विष्णुश्रुतः । कारकात् किम् । संभृत इति कारका
दित्यस्याभावे त्रित्याधिकारात् गतेरपि नियमः स्यात् संभृयाद्विसंभृत इति भावः । संस्कृतो रामायण इति
पाठस्तु न प्रयुक्तः । आशिषो [illegible] नीतीतेः मा भूदिति तेन संस्कृतो विश्रुत इत्यर्थं भवत्येवान्तोदात्तत्वं । त्र २
वि २ आशिषि किम् । अनाशीर्त्तिनियमो माभूत् । ततश्चेह न स्यात् । देवैःखाता देवखाता इत्येवमप्यत्रे इत्येव

सर्थः । अत्र कारकादिति योगविभज्य । दूरादागत इत्यत्रान्तोदात्तत्वविधेयं गतिरनन्तर इति वा त्रेति

ल॰श॰शे॰ सधर्मि णएवप्रसयाप्रतियातत्र नञ्पर्यन्वये संता चावार्थक वोहिताभाव एव प्रतीयते । न
स्व॰ तुहितल क्तपगुणप्रतिषेधः । भेदार्थकत्वे तु असमर्थत्वे वगुणप्रतिषेधएवं सुलभं । किं च लक्षणोक्त
५४ रीत्याप्रसार्थस्यसापेक्षत्वेपिकसर्पस्यितलाभावासापेक्षत्वादपीतिभाष्योक्तिन्यायासिद्धिः वृत्तेर्गुणय
द्भयान्वपविवदीतितुन युक्तं । तथासतिवत्साभिन्नहितइत्येव प्रतीत्या गुणप्रति षेधानवग
मात् इत्याहुः । अन्गेद रथशब्दात्स्वल्पेतुनञ्पूर्वपदकततद्धितांतोत्तरपदकसमासाभावात्स्वरस्या
54 प्राप्तिरेवेतिनतद्द्वयेततः । अवोढेति अहे कस्यचमतांतरमत्वंसत इतिच । अत्रनञ्स्वरए
वपपन्नुर्वर्ततेइति मतांतरमत्वंसतस्येतिस्वे आकरे ध्वनितं । तत्राहिरूपत्तितदनुबंधकपरिभा
षया अस्याप्रवृत्तिरित्युक्तं । दंत्यादन्यइतितक्तेरीत्या आरोपित दंतभेवमिसत्राप्यवोधः उदा भ॰ स॰
हरणेतुदंतभवाभिन्नामितिदंतभवत्वाभाववदितियावत् । अक्का । नञः परमितिगुणप्रतिषेधाप्या
न्नभइत्सर्पिः । दीद्धितइति । अस्याहिशास्त्रनिबिद्धः पाकोनतुतत्राक्रोयं अन्योयंपचादित्यसारोपित प॰१॰
पाकक्रियाकर्तृसर्पिः । पूर्ववत् । उत्तरकृत्सोकादिसाहचर्यादत्राक्कोकतावेव । कुड्हरणादेवणत्तिका
रकाष्टर्वत्वे पिभवति । अप्रपचनत्तः परएवितिगुणप्रतिषेधार्थादित्येव । वक्तुंनेति । केचित्तुपत्तुंसमर्थो
पिनभवतीत्येव । माकुस्पतइत्याहुः । अत्रकाविक सन्नुरोधादनुवर्तितं । नवेतिसूत्रभाष्येतुअ राम:
त्राक्कादितिनानुव र्ततेविभाषातानञ्नेपोदयापा कोसौदमेवपूर्वविप्रतिषेधे नभ ५४

त्रेधा। तृतीयांताद्युत्तरपदं। अनुपसर्गं मिश्रमंतोदात्तमिसर्यः। पाणवंधनेति। यादिभवंत। इदंमेका
पंकुर्युस्तदाह मयिभवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं रूपेणोत्सर्यः। मिश्रग्रहणेद्वति। अन्यथाप्रतिप
दोक्तपरिभाषयामिश्रद्वौणरितिसमासस्यैवग्रहणे। तद्वैपर्यंसिध्मेवअकारणेवेषः। किंकामि
ति। क्रमेणसंपदीनितिवज्रछेदादिभ्योनित्यमितिढक्तस्मैहितमितिछत स्मैप्रभवतीतिढ
क् विंगदभे ति। तदर्हतीढक्। गार्दभरथिकादन्यइति। नचास्यगर्दभरथार्हणकर्तृभिन्नइ
त्यर्थः। त त्रार्थत्वाभावस्यापिवोधनस्यदस्येवगुणप्रतिषेधः। यथाघटभिन्नइत्युक्तेघटत्वा
भाववानितिप्रतीयतेइतिवाच्यं। नगर्दभरथमर्हतीतिगर्दभरथकस्यनञर्थपाहीभ्यांयुगपदेका
र्थीभावविवक्षायांपरत्वात्तद्धिते एकदेशद्वारकसामर्थ्यमाश्रित्यतद्धितांतेनसमासे। आरोपितगर्द
भरथमर्हतीत्यर्थकेतिप्रसंगवारणार्थत्वान्नचप्रलापो पसर्जनगर्दभरथसनञर्थापेक्षत्वे
नसमासार्थत्वात्तद्धितादुर्लभः। अस्मादेव गुणप्रतिषेधग्रहणात् ज्ञापकान्नञर्थसापेक्षादपितद्धि
तोत्पत्तिस्वीकारात्। स्पष्टं चेदंननञ्पूर्वात्तत्पुरुषादितिसूत्रेभाष्ये। पटुकेपटेनएतदं तोदात्तत्व
विधानपेक्षत्वेनतद्धितोत्पत्तिसामर्थ्येसूत्रसार्थक्यात्। किंचेद्दशेषे विहितस्यधार्मिणए
वमवैतदर्थं ज्ञापकमित्युक्तंतन्न। वमोभ्योनहितइत्यर्थे प्रधानस्यानञर्थापेक्षत्वेपुपस
र्जनिवत्सानांतदर्थानिपेक्षत्वेनतद्धितोत्पत्तिसमर्थ्याजसूत्र[illegible]सार्थक्यात्। किंचेद्दशेषे विहित

ल॰ श॰ शे॰ स्व॰ ५५ 55

तन्नोदाहृतमित्याहुः। विभाषा छन्दसि। पूर्वसूत्रोक्तस्य विभाषा पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। संज्ञाया
मिति। एतयोरुत्तरपदयोरन्तोदात्तो बहुव्रीहौ संज्ञायां। विश्वामित्र इति। मित्रे चर्षौ इति दीर्घः। अ
त्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्येव भवति। अन्ये तु विश्वमित्र इदमेव परत्वादित्युक्तं। व्यवायिनोऽन्तरं उदा
हरणप्रत्युदाहरणयोरन्तशब्दस्य परनिपातोऽस्मादेव ज्ञापकात्। आत्मान्तर इति। आत्मा स्वभावोऽ
न्यो यस्येत्यर्थः। अन्यस्वभाव इत्यर्थः। इति युक्तः पाठः। अन्तरं किम्। वस्त्रव्यवधायक मुखे स्वांगव
हुव्रीहावुत्तरपदं। मूर्त्तमद्रवमित्यादिना लक्षितस्वांगवाची मुखशब्दोऽन्तोदात्त इत्यर्थः। पूर्वपदेति।
पञ्चैरादीनि पूर्वपदान्यन्तोदात्तान्यत्र। उपमानलक्षण इति निष्ठोपमानादिसूत्रेण विहितबाध्य
ते इति। पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः। क्व नोपस्यमेतत्। अतोऽव्ययशब्देनाव्ययीभावस्यापि ग्रहणमिति।
अव्ययीभावश्चेति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः प्रतीयते इति। कञ्ग्रहणपरिभाषयाऽस्यानिष्ठात्वं तस्यापि वैक
ल्पिकत्वात्तदभावेऽप्याह। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेति। सिंहमुखे पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। जातिकालसु
खादिभ्यः परं क्तान्तं बहुव्रीहावन्तोदात्तं कृतादीन्वर्जयित्वा। नचेद्धस्त्राप्यलंकृतान्तं भवति। मासजात इति।
मासो जातो यस्येति विग्रहः। कालापरिमाणेनेति। तत्पुरुषे तु सिद्धमेवान्तोदात्तत्वं। पुत्रजात इति। पुत्रशब्दो
न्तोदात्तः। वस्त्रशब्दस्त्वव्युत्पत्त्यां तथा दाद्युदात्तः। नञ्विषयला कुंडमाद्युदात्तं। वाजाते पक्षे पूर्वपदप्र
कृतिस्वरः। दन्तशब्दः स्वांग ... द्याद्युदात्तः। मासो ग्रामादिलक्षणे मासु सुखदुःखकृच्छ्रास्त्र। अलीक रामः ५५

वतीति स्थितं । संज्ञायामित्युत्तरसूत्रे गुणप्रतिषेध इति नानुवर्त्तते इति नात्र पदोत्तदेयं । अदेवद
त्त इति देवदत्तस्य यस्तत्कार्यं न करोति स एवमाक्षिप्यते । कत्योकेषु । अत्र गुणप्रतिषेध इति संबध्य
ते । इकारादेरिति । इदं विष्णुक्षिधावाकरे स्पष्टं । चारु । साधु । यौधिक । अनंगमेजयः । वदान्य अन
कस्मात् । वर्त्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाण रोचमाणरोचमानाः संज्ञायां ध्रीयमाण क्रियमाण
शोभमाना अपिकुंचित्य कृते विकारे शाहृशेयस्तत्समासे । गृहपति । गृहपतिकः राजान्हो रितिग
णस्य सूत्रेद्वंद्वस्येवेतो चार्वादीत्यर्थः । विभाषात्वन्नृन्न तीक्ष्णशुचिषु । नञः परान्येतान्यंतोदात्तानीत्य
र्थः । गुणप्रतिषेध इत्येव । पद्रोब्धपेति एतत्सूत्रं यावत् तत्पुरुषे शालायामिति सूत्रस्थ तत्पुरु
षपदानुवृत्तेरिति भावः । ब्रीह्यादेः स्पष्टं बहुव्रीहावित्यमे अनयोरिति क्रियागणानुक्रमः प्रथम
शब्दस्तत्प्रसंगात्तयोरुत्तरपदयोरित्यर्थः । इदं प्रथममस्येति । गमनमागमनं वेति शेषः । तृ
तीयेति । इति । एवं च तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरेति भावः । इदं पदमंजर्यां स्पष्टं । केचित्तु तृतीयेत्यत्र
योगविभागस्य भाष्येनुक्तत्वात् । सुसुपेति समासांतोदात्तत्वमेव । अपमिव प्रथमइदं प्रथमः सइत्यु मि ११
दाहृतमुचितं । आप्रथमनेवसाधारणेधर्मइत्याहुः । अयं प्रथम इति । देवदत्तादि । अयं प्रथम एषा
मिति । अयं पाकादि प्रधानं येषामित्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वादिति । समासांतस्तु समासावयव
एवेति भावः । द्वित्रा चतुस्त्रा इति । द्वित्रा नौ त्वादीत्रा । विभाषा तिशी छन्दादंतोदात्तत्वं सिद्धमिति ।

ल०शा०श्लो० रं स्वांगवाचिपर्शुशब्दभिन्नोत्तरपदक[?] समासेबोध्यत्वार्थबोधकेपदुत्तरपदंभदंतोदात्तंस्याद्बहुव्री
स्व० हाविलर्थः। पद्यार्थत्वार्थबोधकसमासघटकमिलर्थः। हस्वांगविशेषणमेव। उदाहरणम्। नहिव
पृ६ होनिस्तिम् ध्रु दिगवस्थानामितिभावः। तत्पुरुषेत्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव पर्शुः पार्श्वं। प्रव उ०:३
णादुति। बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः अनिरंत इति एवं परिवने परिवने प्रलु परि ४
पायेति प्राप्तं। उपसर्गात् किम्। प्रारवणे देशः। बहुव्रीहाविसस्मानिव्यलर्थं समासग्रहणं। अ
९६ तः अंतरवणमित्यव्ययीभावेप्येतदेव। नानिविभ्यां निविभ्यांपरोनतशब्दोन्तोदात्त इत्यर्थः। परेरभि
तोभाविनं। अभितउभयतोभवत्सर्वरूपमिति सुप्यजातावितिणिनिः। नद्यादौ हि कूलाद्युभयतो भवति।
परिकूलमितिबहुव्रीहिः। प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा। अत्र परिप्रत्युपेतिकूलेतीरे ति वा प्राप्तं। प्राद
स्वांगं सं:। प्रादुत्तरपदं स्वांगवाचि संज्ञायामंतोदात्तं समासमात्रे इत्यर्थः। प्र ग्रहादयः प्रग्रहादयो
प्रादिसमासा व[?] हुव्रीहयो वा निरुक्तादिराकृतिगणः। अभिमुखा शालेति। प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा।
अपाञ्चमुखमितिवर्त्तते। अपमुखमिति। अव्ययीभावेपि परिप्रत्युपापेप्राप्तं। एतदेवचेति। अन्यथा चस्य
लादेवसिद्धं स्यादितिभावः। सीतप्रामाण्याद्येषांपर्यापित्वमवगम्यते। व्याख्यानदेवाससीत्यहणेनसंवं
स्फि २ ध इतितत्वं स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमितिवीणाग्रहणसहितः पाठोऽपपाठः प्रादिसमास इति अव्ययी राम:
ता१ भावे तु समासांतोदात्तत्वेनापि सिद्धं ...प्रधानशिष्यः पथ्यामिद्दामटेसा पृ६
न्धा१

प्रतीप। करुणा कृपणा। तत्र। सोढा। ते सुखादयः इति हरदत्तः। सुखदुःखगहनकृच्छ्रास्त्रालीक प्रती
पकरुणाः। कृपसोढ इमे सुखादयो दृप्रगणे पठिता इति श्लोकगणकारः गुणरत्नेन तु प्रारंभे शब्दोपीह प
ति २ मते इत्युक्तं पूर्वसूत्रे जातारिक्तसुहा हत्तं सुचितं। नञ्सुभ्यामुत्तरपदमिति। समंतानां समासाचयले
शिकपिपूर्व मित्यस्मादेवज्ञापकात् उत्तरपदाधिकारेप्यत्र सूत्रे समासस्यैव कार्यित्व। अन्योत्तरपदस्यै
वकार्यित्वं समासेतर हितस्य स्यचेदमत इति सूत्रस्यैव कार्यित्वं। अन्यत्रोत्तरभाष्ये। कपिपूर्वं। न
ञ्सुभ्यां [illegible] परं यदुत्तरपदं तस्य कपिपरे पूर्वमुदात्तमित्यर्थः। तदंतस्य
समासस्येत्यर्थोवा। पूर्वसूत्रापवादः। ह्रस्वांते नञ्सुभ्यां कपीति वर्त्तते। कपिपूर्व मित्यस्यापवादः। ह्र
स्वांतोत्तरपदकसमासे। नञ्सुभ्यां परस्य कपिपूर्व स्योत्तरपदस्यांत्योसूर्वउदात्त इति सूत्रार्थः। पू
र्वग्रहणमिति पूर्वग्रहणेनुवर्त्तमाने पुनस्तद्ग्रहणमित्यर्थः। एतदर्थमेव पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणं। अ
न्यथा कपीत्येव देतिभावः। अजक इति। अंत्यात्पूर्व उदात्तभावी नास्तीति एतदभावे कपिपूर्व मिति प्रा
प्तमनेन नियमेन व्यावर्त्तते तेन नञ्सुभ्यामिति कप एवोदात्तमिति भावः। वहोर्नञ्वत्। ननु लाघवाद्बहुः
सुवद् इत्येवास्त्वित्यत आह। बहुमित्र इति। नञो जरमरमित्रमृताः इति दर्शनवत्सर्पतयोमिति भावः। व
हु २ हुमाने पूर्वपदप्रवर्द्धस्वरः। बहुः फिटस्वरेणांतोदात्त इति नञ्स्वभावप्राप्तस्वरोपलक्षणमेतत्। तेन
बहुगुणकाइत्यादौ कपिपूर्वं ह्रस्वांते त्यस्यापूर्व मित्यापि त्तनेति वोध्यं। उपसर्गात्स्वांगं। ध्रुवादेवत्त

नगुणाद पोऽव्यय वाचिने गुणादयो वहोपरः इ सर्थः। व होनञ्वदि ति प्राप्तिः गुणग्राम त्रने: चुरा देःपञ्चा द्यचूनांतो दात्ता २

दात्ता२

मार

ल॰ शे॰ श॰ तवहुव्रीहौवयोवाचकत्वाभावाद्वत्रादेशाभावेशसादौपदन्नितिदत्वाशेप्रवृत्त्यर्थं। वहुव्रीहिग्रहणंसाव
स्व॰ प्रपकत्वेनसमासांतनिर्देशेगौरवं। किंचसमासांतनिर्देशेत्रप्रवृत्तिर्नसुलभा क्ततसमासांतसाहचर्ये
५८७ णादत्रादेशस्यैवग्रहणापत्तेः। अतएवदयोदत्ताइतिविगृह्यद्विदत्तःपञ्चपेत्वादौषष्ठीतत्पुरुषेनप्रवृत्तिरि
तिवाच्यं। पष्ठ्यान्यासेनिष्कृत्तिरसाहचर्येणविभक्त्यनिमित्तदत्वादेशस्यैवग्रहणात्। शसादिमित्तकस्यव
हिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्च एवंवहुव्रीहिग्रहणमपि समासांतानित्यत्वेज्ञापकमित्याहुः। वहुव्रीहिकार्यत्वादिति
५७ अस्यस्वरस्येतिशेषः। तदेकदेशत्वाच्चेति। समासांतोदात्तत्वं। एतत्सूत्रविहितं पदं भवत्येवेति। अ
त्रचसूत्रेसमासस्यैवकार्यित्वमितिसिद्धांतः। शाकंपचा। वहुव्रीहौशाकपीतिपजंतः। शाकशब्दोंतोदात्तो
वास्यात् कशब्दोंतास्वरूप्रेन्नभवतीत्यर्थः। द्विवान्निसमंतोदात्तेप्राप्तेविकल्पोयं। नञ्सुभ
इत्सजंतनगृह्यतेव्याख्यानादित्याहुः। पक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अुत्कृगोरयोरादिति। गोरःपर्याये
धं॰ १॰ यंतोदात्तःपरादिश्छंदसि। इदंचसमासमात्रेपरादिश्रेत्यस्योदाहरणं। उरुद्वपाइति। उरुणवहूनो
द्वपाविसर्पः। द्वपःशब्दःद्वपोनिवासइत्याद्युदात्तसमासस्येत्यंतोदात्तत्वंवाधित्वाकृदुत्तरपदप्रक
तिस्वरेणाद्युदात्तंप्राप्तं। तस्यापादिस्वरेणवा धितमतोवाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। इतिवेद
भाष्येस्थितं। इदंह्विनिवासगत्योरित्यतोवाहुलकादधिकरणेएरजंतः। द्वपशब्दइत्यभिप्रायेणपादितु
पांतःद्वपशब्दस्तदापापादिस्वरापवादोकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदंसिद्धं। अस्योदाहरणंतु रामः
५८७

दीपकाकस्मिंश्चिलक्षिते पोन्वः। पश्चात्कल्प्यते सोन्वादिष्टः। अतेरकृदन्तं पदशब्दश्चेति अयं चार्थो ऽभि
तु २ तौ। भाष्ये अतेरुत्तरपदमन्तोदात्तं कृदन्तं पदशब्दं वर्जयित्वेत्यर्थः। प्रतीपतेः नेरति। निशब्दादुत्तरपदमन्तोदा
त्तं स्यादनिधानेऽर्थे। निमूलमिति। निर्गतं मूलमस्येति निर्गतमूलमिति वार्थः। अव्ययीभावे तु समासां
तोदात्तत्वेव सिद्धं निदंडइति निशब्दोत्र निधानार्थं ब्रवीति। आद्यो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः।
अनित्यत्वादिति। अस्वादिषु राजन् प्राद्यपाठ एवात्र ज्ञापको बोध्यः। अस्तु राजन्। उष्ट्र। खेटक। अजि
र। आर्द्रा। श्रावणः। कृत्तिका। अर्द्धः। पुर। वत्स। उप । गौर। तैष। लेट। लोट। जिह्वा। कृष्ण। कन्या
गुधः। कु लप। पाद। वत्स। उपगौरइति। अत्र पूर्वपदस्वरः। बहुव्रीहावप्येवं। सोरव। सोरुत्तरपदमंतो
वि ८ दात्तं निंदायां। तत्पुरुषे ऽइत्यर्थः। कुजायामेवेति। एवंच कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावात्थाथादिस्वरो
ऽत्र नास्ति निंदेति। अनर्थे ऽप्युपस्थिते प्रसुखायमान आस्ते तं प्रतीदं वाक्यं सूपायप्रयुज्यते। कुत्राह्म
ण इति। नञ्कुनिपातनामितीबदर्थे चरितार्थं। विभाषोत्पु तत्पुरुषे कृत्ये ऽपि उत्पुच्छशब्द शब्दे पदमुत्तरप
तं १२ दं तदंतोदात्तं चेत्यर्थः। उत्क्रांतः पुच्छादिति। अत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः। पदावितो केचि
त्स्वत्वादौ णिकत्वादत्र न ग्रहणं। किंचायमत्पुच्छो न तत्पुरुषः। किंतु तदवयवकः। नापितत् घटं तत्
घटकः। पुच्छशब्दः उत्तरपदमितीहः। मूर्द्ध नियतकृतोति। केचित्तु। अ त एव बहुव्रीहिग्रहणं चरिता

र्थं। अन्यथा मूर्द्धं पिसेववदेत बहुव्रीहिभिन्नं च समासांते विरहादेव वारयिष्यते। नच द्विदं

ल०शा०श्री० द्वा निहन्यत इत्यर्थोऽस्ति। कुत्र तिङः किम्। कुत्सितं गोत्रं गोत्रं। खनतीति गोत्रं समेत्य कूपं खनंतीत्यर्थः।
ख० तिङ् तिङः। पदस्य पदात्। अनुदात्तं सर्वमपदादावित्यधिकारा। अत्र प्रकरणे। निहन्यते। सर्वानुदा
५८ त्तं क्रियत इत्यर्थः। यथात्र सर्वस्यानुदात्तता तथा निरूपितं युष्मदस्मत्प्रकरणे। उदात्तं स्वरितगुणं विशि
ष्टमेव निहन्यते नान्यदिति स्वरितो वानु[...] इति सत्रस्य भाष्यस्वरसः। अतिङ इति किं। पचति भवति।
पाको भवतीत्यर्थः। वस्तुतः तिङ्ग्रहणमपार्थं। समानवाक्याधिकारस्य वार्त्तिकोक्तस्यावश्यकत्वात्। एकति
58 ङ् हितत्र वाक्यमिति भाष्येऽस्पष्टं। अपादादौ किं त्वा वाजे पुत्रा जिनं वाजयामः शतक्रतो। निपातैर्यद्यदि। पदा
दिपर्यंतानां द्वंद्वे तृतीया या सौत्रो लुक् न तु युक्तशब्देन समासः। निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेः। घो:८
पदादयो निपातत्वादाद्युदात्ताः सर्वे नाम्नो यच्छंदस्तु न ग्रहणं यत्र यथयोः उपग्रहणात्। पश्यदा
र्थे च हेतौ च विचारे पादित्वेत्रवणहंतहर्षे नुकंपायां वाक्यारंभविषदयोक स्त्रिरस्त्रो निषेधे च प्रसंसा
यां। कुविसूत्रतेन निषेधे च य सांधारं हंतकरोति हंता हं प्रपवीमि मां निधानीह देहवाड्लादो
दधानी सादे निघातं छंदस एतेनहं तानुकिमास सेइत्यादि स्मीरवातं। हंताइत्यस्योजोवा निपा तोवो
धः। तथैव पकारैः पाठात् न देव मासुन त्र्यन्न त्र्यदेवाः पुनः जन्निति पुजेर्लिं टिरूपं। अन्यत्रेन्नाभिप
द्यति। अत्र न चाभावि छेदे छशब्दस्य पदकाले पाठात्। निपातसमुदाया भिवमोचण। इति चेद पे रामः
णित। अन्यत्र लणित। इन्द्र सोमं तमाति नः इन्द्र सोदस्यासुरव ये दित्यर्थः। कच्चिदिति निपात ५८

चोदयंतीसूनृतानामिति। सुपूर्वात्तृनयतेः क्विप्सुतरां नयस्य प्रियमिति सूनृ प्रियं तत्र च। तदुक्तं
चेतिसूनृ। अपस्पृधादीनि भवान्नलोपो नः। परांतोदाहरणं मुष्टिहत्येति। मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या।
हनस्तच्चेति क्यप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोत्र प्राप्तः। त्रिचक्रे बहुव्रीहित्वात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्रा
प्ते। परांतोदात्तः पूर्वं तद्वे विश्वायुरिति। विश्वमायुर्यस्मिन् धने इति बहुव्रीहिरयं विश्वशब्दः क्वा
नंतत्वादाद्युदात्तः। तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युतस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्तं। यस्यापो
बहुलमिति। अनेनैव सिद्धे परादिश्छंदसि चक्रादीनां छंदसंतोदात्तत्वमिति वार्त्तिकं च न कार्यमि
त्यर्थः। यतो यस्यापो बहुलं पदार्थ इति भावः। बहुलग्रहणं देव। पुरः सोग्रस्तुइत्यादौ प्रारट्स्वराप्रवृत्तिः
अस्यापन्नत्वं पदं नस्याद्विभक्तिरित्यत्र भी ही इत्यस्य च स्वरस्याप्रवृत्तिरित्यूह्यं ॥ ॐ ॥ इतिसमा
सस्वराः॥ ॐ ॥ पचतिगोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः। एवं हि कुलं भवति पचतिः। पचतिः। गोत्रमि
ति। अनेकार्थत्वात् करोत्यर्थे पचिः। विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखाकरोतीत्यर्थः। पाठविशेषणमिति। योगवि
भागः कार्यः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति गोत्रादीनीति वर्त्तते परिभाषेयं। यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणि ता
न्येवात्र शास्त्रे गोत्रादीनीत्यर्थः। यत्र गोत्रादिपदघटितवाक्येन कस्यचित् कुत्सा बोध्यते। क्रियागतमा
भीक्ष्ण्यं वा तानीति यावत्। अन्यत्रापीति। चना चिदिवेत्यादौ गोत्र ब्रुव प्रवचन। प्रयतन। प्रसहन। प्रक
थन। प्रलापन। विचक्षण। प्रवदण। स्वाध्याय। अवरक्षण। पवन। यजन। दान। नाम। नामसेत

ल०श०शे० इत्यर्थे युज्यंथनइत्यस्य रूपं पुनातीति। अग्निर्हि पूर्व[illegible] मुदंजपत्तमिंद्रोनदजयत्। अत्रैकमाद्यु
स्व० दात्तमपरं निहितं। अत्र हेतुर्माणवको हिरिति। अनेकमपितिङं तं हि युक्तं तत्र पूर्वे एण सर्वस्य निघा
पृष्ठे तप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्येत्येतद[illegible]मिदं छंदसि दृष्टानुविधाछंदस्यप्रयोगं व्यवस्था। पावद्यु।
पावदिति निपातानि पातयोरुभयोरपिग्रहणमित्युक्तं। आद्यः साकल्ये द्वितीयः परिमाणोपाधिकोव
तुर्वतः यथो योत्पतादिषु। याममितिलतीया। तुपश्य। पू[illegible] जायामितिवर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं
59 अनंतरग्रहणस्य अनिघात निषेधस्य चानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं निषेधानुवृत्तौ हि निपातौ यद्य
दिस्यस्य प्रतिषेधः संभाव्येत पूजायां किम्। पश्यमृगो धावति। तुलायन[illegible] मेतत्। अहेत्यस्योदाह
रणमाह। आदहेति लादीनां तु माणवको भुंक्ते शोभनमित्याद्युदाहृत्य। अवहो। पूर्वप्रयोगकरणमुत्त
रार्थं। अहो देवं करोति शोभनं। अत्रापि पूजायामित्येव शे[illegible]षे। किं पूर्वं पूजायामित्युक्ते र
पूजाविशेषः। अहो कटमिति। पद्धोस्थ्यस्य यस्वरः। अनाश्रर्यं भूतमेव वस्तु। अस्य यताश्च पवित्
तिपाद्यते। न पूजायोग्यग्रहणस्य चार्थं पूर्वत्र चानुकर्षत्वादेव पूजायामित्यस्य निवृत्तेः योग
विभागसामर्थ्याच्च। तेन पूजायामित्यं तदभावे विकल्प इति व्यवस्थायाः प्रवृत्तेः पुरा च। परीप्साल स्व २
सा। निकटेति। विद्योतनादाव[illegible] धं यनं प्रतिषिद्धमनस्तु दुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्य रमः
ते। पद्धे द्योतन इत्याद्युदात्तं। पुराशब्दोत्र निपात एव पूर्वौ तरसाहचर्यात्। परीप्सेत्यस्य प्र
त्युदाहरणमाह। नतेनस्येति। लट्स्मे इति भूतमात्र अन्यासोचिरकालव्यतलग्नमते। नव ५८

समुदायः। अग्ने। वक्ष्माकञ्चिदिति। यद्यप्यत्र एतैरेव परम्‌ तैर्योगो नियमो नान्यैरित्यर्थकयाद्धि
तुपरमिति। नियमान्निषेधो न प्राप्नोतीति तथापि छान्दसत्वेनात्र नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः। निपातैः किम्‌। यत्कु
जन्ति शाकटं। इत्यत्र शातरिङ्क्ष्णो यत्रिरूपं न नु प्रतिपदोक्तत्वात्‌ यथादिभिर्निपातैः साहचर्यान्न निपातः एवं जु
हीष्वेतेसत्त्वं। अत्र प्रकरणे कश्चिन्न्यायाप्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात्‌। तेन यथा भामाभितिसूत्रे वत्त्वं तस्यायस्य य ६
च यावद्यथाग्रहणमिति स्पष्टमाकरे। युक्तग्रहणं किम्‌। अन्यत्र साद्यादन्विते रेतैः। परंपरासंबद्धे मा भू
दिति। यत्र कच्चते मनो दक्षं दधसउत्तरं यत्रेत्यस्योत्तरमित्यतेन साद्यात्संबंधः दधधारणे अनुदात्ते
त्। नह ह। नहेति निपातसमुदायो निषेधो वर्त्तते। प्रतिषेधयुक्तः इति। पूर्वं भुंक्ष्व इत्युक्ते कोऽत्र ब्रूत
योपनयस्तस्य भोजनादेराज्ञानो वक्तातुरुपिलिप्सया पुनः क्रोधेनोपहासेन वा यत्र प्रतिषेधयुक्तोऽप्य
र्थस्ते स प्रस्तारभ इत्यर्थः। भो हृपसे इति तस्य स्वरेण मध्योदात्तं अद्दुपदेशात्‌ सरत्वात्‌ इत्यस निघातः
सत्संभो हृपसे इतिसत्स शब्दः से साद्धुपथे इत्संतोदात्तो निपातत इत्याहुः। अंगाञ्चा अंगे तिलुहत्त्वी
याकं। अप्रातिलोम्यमानुकूल्यं। अंगे ति आमंत्रितत्वादाद्युदात्तः। अंतोदात्तमिदमव्ययं इंद्रो अंगेत्या
दौ दर्शनादित्यन्ये। अंग कूजति ति। अत्रांगेत्यमर्षे कूज तीत्याद्युदात्तं हि च। आनुकूल्य इत्येव। नेह
हि कूजत्वस्थल अत्रामर्षे हि शब्दः। उदाहरणे वधारणेत्यस्मत्र द्वौ निपातौ तत्वादाद्युदात्तः। छांद
सेदीर्घ लघवलेच्छंदस्यनेकमपि आपिनाए कमपि। अन्त्तं हीति। हि यत इत्यर्थे यतो यमन्तो

न्तं वदति। अतः पापात्पापं न ख्रुनाति न वा प्रनाति इत्यर्थः। अनृत वदने दोषेण न युज्यत

ल॰शा॰शे॰ येनयास्यसीसहंमन्येरथेनयास्यसीतिप्रत्युदाहरणं एहिलंरथेनयागमिष्यसीत्यत्र हीत्यस्यगत्यर्थला
स्व॰ दितिभावः। जात्वपूर्वं तृतीयास्थानेप्रथमयेन प्रथमोभयत्र अविद्यमानपूर्वमित्ति। जातुविशेषणात्
६० नतिङंतस्यआहोस्विदनंतरग्रहणादितिवदंपते। किंवृत्तंच चिः। चिदुत्तरमितिबहुव्रीहिःकिंवृत्तविशे
षणं प्रथमापूर्ववत्। पूर्वसूत्रादपूर्वमितिवर्तते। तेनदेवदत्तः। किंचित्पचतित्यादौनविभक्तंयं
तमित्यादिव्याख्यानमेवशरणं। किमावृत्तेनिष्पन्नमित्यर्थः। चिद्रुदस्यादिगणेनुदात्तोनिपात्यते।
आहोउताः। वदंपतीति। सांतरंहितत्रघोषोततपीचतत्रप्रकृत्यर्थमनंतरग्रहणमितिभावः। नन्वपूर्व
मित्यनुवर्तनात्तस्यचतिङंतविशेषणत्वात्सूत्रं तिङंतशेषोभविष्यतिकिमनंतरग्रहणेनेतिचेन्न' इद
मेवज्ञापयत्यपूर्वमित्यनुवर्तनात्सत्त्वेतिङंतविशेषणमितिस्पष्टंभाष्ये। शेषेवि। अपूर्वमित्येवतेना
पमाहोदेवोवर्षतीत्यत्रनिहितमेव। गतपलोटा। अत्रसर्वेतिलुप्तविभक्तिकंकारकविशेषणं। कार
कपठेनप्रत्यासत्यालक्ष्यरवाच्यंकर्तृकर्मरूपमेवकारकंगृह्यतइत्यष्टंचेदंभाष्येतदाह। पत्रैवेति।
अस्यफलमाह। उह्यतां देवदत्तेनेति। अत्रयपिकर्तृभेदोस्ति। तथापिलवाच्यक मभेदोनास्ति
इतिभवत्येवप्रतिषेधः। एवंआगच्छदेवग्रामंग्रामंद्रक्ष्यसीत्यादौकर्मभेदोपिलवाच्यकर्त्रैक्या
द्भवत्येव। पचौदनमिति। अत्रल्लुङंतंनिहतमेव। पिताते ओदनमिति। अत्रागमनेदेवदत्तोग्रा रामः
मःकर्मभोजनेतस्यताकर्त्तौदनःकर्मेतिकारकभेदेवंचाहंचेति लोड्वाच्यकारकापेक्षया ६०

रा।नान्वित्यनुज्ञैषणे।किंचित्कर्तुमुद्यतस्यैवक्रियतामित्यभ्युपगमोनुज्ञातस्याः प्रार्थनानुज्ञैषणा।ज
नुगच्छामिभोः इत्युदाहरणेएवंवर्त्तमानासामीप्येलट्।गमनंप्रतिमानाज्ञापयेतिगम्यते।पृच्छप्रतिवच
नाभावान्ननोप्युच्छेत्यस्यनाप्राप्तिः।नन्वित्यस्यैकनिपातत्वंज्ञापयितुमितिशब्दःसूत्रे।किंक्रियाप्रश्ने
नु।किमितिलुप्तसप्तमीकं।क्रियाप्रश्नइतिकिमोविशेषणं।अनुपसर्गमित्यादितिङोविशेषणं।अप्रतिषि
द्धमित्यप्रतिषिद्धार्थकमित्यर्थकंतिङंतविशेषणं।किंदेवदत्तःपचत्याहोपठतीत्यादौउभयोःसंशयवि
षयत्वात्उभयोरपिकिमायुक्तत्वेननिघातनिषेधइतिकेचित्।हरदत्तस्तुउभयोःसंशयविषयत्वे
पिकिंशब्देनस्वसंनिहितक्रियाविषयएवप्रश्नोद्योत्यते क्रियांतरविषयस्त्वाहोस्विदित्यनेनतस्मा
त्तस्यैवनिघातप्रतिषेधइत्याह।क्रियाप्रश्नेकिम्।कारकप्रश्नेमाभूत्।किंभक्तंपचति।अनाहो
रूपानिति।प्रश्नेकिम्।किंपचति।केचित्तुप्रतिषिद्धं।प्रतिषेधस्तद्प्रतियोग्यार्थकंतिङंतमित्यर्थ
स्तदाम्लोकोक्तमेवोदाहरणमित्याहुः।लोपे च।किमर्थयोगेपिकिमोऽप्रयोगइत्यर्थः।पद्योर्निघातः
पद्येआद्युदात्तप चतीत्यादि।किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषेयं।केचित्तुतदर्थयोगस्यसत्वात्प्रा
प्तविभाषैवेत्याहुः।क्रियाप्रश्नेइत्यादि।सर्वमिहाप्यनुवर्त्तते।एहिमन्येप्रहासे।उदाहरणेप्रहासेच
मन्योपपदइतिपुरुषव्यत्ययः।एहिमन्यसेइति।सूत्रेएहिमन्येइतिप्रहासेचेतिसूत्रविहितलडनु
वादएवधातुमात्रंविवक्षितमितिभावः।इदंचवक्ष्यत्यस्यच्छंभाआनुत्तमोपिविवक्षितएहिलंर

ल॰शा॰शे॰ र्थमेवस्यात्। अतएवैतद्दृष्टान्तएकश्रुतेरसिद्धत्वभावोपिवोध्यः। प्रकरणाश्च निघातस्यापिवाधः। अ
स्व॰ न्यथैकश्रुतिप्रकरणस्यएवनामएकान्तरमितिब्रूयात्। उदात्तत्वस्यतुनायंप्रतिषेधः। आमएकान्तरे
६१ एकश्रुत्वप्रतिषेधइतिवार्त्तिकात्। मन्त्रेपिअ नंतिअनेत्यपाठः। अस्यवार्त्तिकोक्तपदस्यनैववा
पुनरत्रैकश्रुतिःप्राप्नोतीत्यादिनाभाष्यकृताप्रत्याख्यानात्। अत्रसूत्रेअत्रसूत्रेआद्युःसूत्रपद
एवज्यायान् एवंचैतदुदाहरणविषयेप्लुतोनैवेतिभाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं। पद्धितुपरं। इदंवहु
व्रीहिग्रहणतिङो विशेषणं। अन्यैरितीयदि हंतेत्यादिभिरित्यर्थः। निघातोभवती। नतुलो ङे तिप्राप्तोनि
62 षेधोभवतीत्यर्थः। अत्रसूत्रेरुहेर्णत्यर्थत्वस्यभाष्येउक्तत्वेनयोगादेहीत्यस्यप्राप्तोनिघात निषेधोवि
भावितंसोपसर्गमित्युक्तेनभवतीत्याहुः। भाष्येतुछांदसत्वेनसमाहितं। पवचि। अत्रगतिग्रहणेनउप
सर्गग्रहणं तेनअशुक्लीकरोतिगोत्रं। अत्रनिघातएव। वादिषु च। नचवाहेतिसूत्रनिर्दिष्टाश्रादपइह
गृह्यते। संनिकृष्टत्वात्तदाह। वचेत्यादिउदाहरणेस्यादित्यस्यनानिघातप्रसंगः। नानावाक्यत्वात्।
छ॰ ३ समुच्चयविकल्पयोरनेकधर्मत्वात्। परंतदुक्ते चवायोगेइति। चवायोगेप्रथमेत्युत्तरसूत्रेइत्यर्थः। इ
छ॰ २ दंचवक्तोत्यस्पष्टं। चानुकृ पोक्यस्यादत्राणतेरितिनानुवर्त्तते इतितदाशयंचनचिदिवेत्यत्रकैय रामः
ठस्तुचवायोगेइत्यत्रापिगतेरित्यनुवर्त्तते इत्याह। चवायो। प्रथमेत्यस्यप्रथमोच्चारितेत्यर्थः। यो
ग ग्रहणंद्ब्यभ्यासमपियोगेनिघातप्रतिषेधार्थं तथ्चनयनुदाहरतिगाअश्वारयतीतिनियमोयं ६१

यत्र लुडाच्यं कारकं किंचिदधिकं भवति तत्राप्ययं प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं सर्वग्रहणं प्रकृते
एकस्मिन्नप्यत्वे पि सर्वानन्यादिति भावः । एवं लोडाच्यकारकापेक्षया लृडाच्यं कारकं यदान्यूनं भवति
लोडाच्यमधिकं भवति । आगच्छ देवदेवदत्त यज्ञदात्तौ देवदत्त ओदनं भोक्ष्यते इति अत्रापि प्रति
षेधो भवत्येव । शब्दस्वरस्येन लृट्सकारके एव लोट्संबधितद्येक्षया उदाहरणं भूतलोटवाच्यं
कारकं सर्वं चेदनन्यं भवतीत्यर्थः । विभाषितं सो । अनुत्तमि तस्यात मध्यरूपमभिन्नमित्यर्थः । नचेत्कारकं
सर्वान्यदित्येव । पचो निहितं पचो ग्रैष्यर्थं । अत्रोदाहरणे पूर्वेण नित्यं निघातप्रतिषेधः । हंतन्च ।
विभाषितमित्यस्यापकर्षणं सत्रलोडितिचवर्त्तते । गच्छपचलोटस्यादिनिवृत्तं । अस्यापि विकल्पेनानि
षेधविधायकत्वान्निपातैर्यद्यदिहंतेति नित्यनिषेधप्राप्तेः प्राप्तविभाषेयं । हंत प्रविशेति । पचो तो दातं
पचो निहितं प्रभुनजावहै इति भुजो नरनङ्सात्मनेपदं । अत्रापि निपातैर्यद्यदीति नित्यनिघातप्र
तिषेधः । आम एकांतरं । अन्तिकशब्देनासंनिहितमदूरं वोच्यते । अत एवोदाहरणे लुनेकस्मा
तीनं आमंत्रितं त्वादाद्युदात्तत्वं आमभो देवदत्तेत्यत्रनामंत्रितइत्यविद्यमानवत्त्वान्निषेधादेकां
तरत्वं बोध्यं । आम्प्रपचसीति । अत्रानिघातो भवत्येव । आमः किं शाकं पचसि देवदत्तः । अन्यत्र
सिदेवदत्तेति अत्रांतिकत्वात्किं प्रति । किंतु निघातस्याभावे अन्तिकं दूरमित्यपदांतर
मप्युक्तं । तत्र सामर्थ्ये देकस्मात्ते वधिः । अन्यथा निघातस्यैकस्मात्स्यावधित्वात् । इदंच

ल०भा०शे० सर्थः ।जीकिश्रीणनार्थः अत्रप्रकरणे क्वचित्सा चर्यानाअयणज्ञापनार्थसमर्थग्रहणं ।यद्यत्तात छत्त
ख० मिति ।नतुङ्तरङ्तमेवेत्यावहः इदं च भाष्ये ध्वनितं ।अत्रव्यवहितेइति तेनयोजातएवपर्य भूभदि
६२ त्यादौ निघातनिषेधः सिध्यति ।अत्रमानंतुपूजनात्पूजितमितिसूत्रेपूजितग्रहणंतद्धिकाष्ठाध्या
पकइत्यादावनुदात्ततां विधानाय ।तत्रकाष्ठादिभ्यइतिवार्त्तिकं ।तत्रपूजानादित्यवग्रसास्सासंबंधिकाया
चपूजितपरिग्रहे सिद्धेपूजितग्रहणमनंतरप्रतिपत्त्यर्थं सदिहप्रकरणेपंचमीनिर्देशोप्यानंतर्यना
श्रीयतइतिज्ञापयतीत्याहुः ।यद्येवं प्रत्यक्षावे तित तदुमात् ।काष्ठादिगणपाठेनसूत्रकारेणाविज्ञापितमेतत्
69 काष्ठादयोभुतपर्यायाः पूजनवधनाभवति ।उत्तरमेत्रेति तिङ्ग्रहणादिदंसुवंतविषयं ।अत्रवृत्तिन्या
सादयः ।समासविषयमेतत ।काष्ठादारुणादीनांप्रकात्तिनिमित्तभूताध्ययनाभिरूप्यादिविशेषणत्वेनस
मानाधिकरणात्समासाप्राप्तौमयूरव्यंसकादित्वात्समासः तन्निमित्तविभक्तेर्लुकि काष्ठाध्यापकादि
सिद्धिरित्याहुः ।भाष्यकारास्तुअसमासेएवक्रियाविशेषणीभूतानांदारुणमित्यादीनामलोपोवक्त
व्यइतिवार्त्ति ककृता ।अारव्धं एवंचदारुणमित्यादयः प्रयोगाः असाधवएवभाष्यविरुद्धत्वादितिध्ये
यं ।पूजनात्किम् ।दारुणाध्यापकदारुणसंज्ञकइत्यर्थः ।काष्ठादिभ्यः किम् ।शोभनाध्यापकः ।सग ल२
तिरपि ।अपिनगातिस्तदाह ।तिङंतामितिनलुङ्इत्यादिनिषेधापवादः ।सगतिरितिरितितुल्ययोगे राम:
सहशब्दः ।तेनगतेरपिनिघातइत्याहुः ।तिङ्ग्रहणंपूर्वसूत्रस्यतिङ्विषयत्वाभाप्य ।अत्रापिगतिग्र
हणेनोपसर्गस्यैव ग्रहणमितिचन चिदितिसत्रेभाष्ये तेनयत्काष्ठास्तुतीकरोतीत्यादौ नि ६२

प्रथमेनान्येति इतरेवासातिमिति। अस्मदिवोवापार्थिवादधिइंद्रमहोवारजसः इत्युत्तरवाक्ये इंद्रप्रतिसा
तिं धनदानं अधआधिक्येन ईमहे याचामहे वैदिकनिघंटौ याञ्चाकर्मसु ईमहे इतिपाठात्। कक
स्माल्लोकादित्साकांक्षायामाह। इतोस्मात् लोकात् पार्थिवाद्वा दिवोवामहो महतः औदारजसः रंजकात्
अंतरिक्षलोकादेतिमंत्रार्थः। ननु अत्र तस्यैवतिङंतस्यांतरत्रानुषंगात्कथं प्रथममेतदितिचेत्। अनुष
क्तोसाप्योपाधिकभेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छंदसि बहुलं दृष्टत्वात्। एतच्च वेद
भाष्ये स्पष्टं। हितो हि धर्मो हलथनं द्विपाउदाहरणे द्वितीयस्य निघातो भवत्येव। ह योगाभावादिति
बोध्यं। आहेति अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रेषणे विनियोगः। अस्योदाहरणे पूर्ववन्नि घातप्रतिषेधः
प्लुतश्च बोध्यः। चाहलोपे। लोपोत्राप्रयोग एव शास्त्रेण लोपविधानाभावात्। प्रथमग्रहणादिनागम्य
मानत्वात्। चाप्रयोगः चसमुच्चये। अहशब्दः केवलार्थः समानकर्तृके चयद्दस्यलोपः नानाकर्तृके
त्वहशब्दस्य एवेत्यादेरवधारणार्थके चेत्याद्यप्रयोगे सतीत्यर्थः। अनवक्लृप्ताविति। असंभावनायामि
त्यर्थः। नकश्चिन्मंदोदयसेनकश्चिदध्येष्यते इत्यर्थः। इंद्रवाजेष्विति। त्र्य वेतितिङंतस्येह निघातनि
घाताभावस्यतूदाहरणांतरं वा ध्यं। भुंक्ष्व ब्रीहय इति समानकर्तृके चलोप इति नियमो अवधारण
ये व ग्राद्वप्रयोग एव नतु सर्वत्र सत्ति च लोपः प्रद्योनिहितं पदं आद्युदात्तं। वैवाचेति। वैस्फुटार्थे ज्ञाना
यांच वावेति प्रसिद्धो स्फुटार्थे। एकान्यासमर्थाभ्यां समानार्थाभ्यामित्यर्थः। अजामेकामित्ति। अन्यामि

ल॰श॰शे॰ अथ यादिशेष्याज्ञतावेव भविष्यतीति प्रश्नः। आमंत्रे गतिरिति आणुधातोरित्यस्य प्रयोगनियमार्थमिदं प्रयोगानि
स्व॰ यमपक्षमभिप्रेत्य तत्प्रत्याख्यापयते तदागतावि[illegible] तिमर्थे। आङो गतित्वाभावादेवात्रास्ते मंत्रशब्दस्तु क्त
६३ डिशब्दत्वान्न क्रियावाची आमंत्रेरित्यत्र न दोषो गतित्वात्। क्रियायुक्तास्तं प्रतिगतित्वात्। यत्क्रियायुक्तास्तं पं॰४
गतिसंज्ञा न चात्राङो मंत्रं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि। या शब्दं प्रति इति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः। यत्क्रियान्व
यस्तत्क्रियाव्यवहितत्वा[illegible]न्न गतित्वं मंत्रस्तु न क्रियावाचीति। यत्तु केयटादयः। ननु परनिमित्तादेतत् वि
63 शेषलाभ इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रति गतित्वमेव। अत एवाभ्युद्धरतीत्यादावभर्गतित्वमिति वाच्यं।
धातूपसर्गयोः संबंधस्यांतरंगत्वेन साधनान्वयात्पूर्वमेव दन्वयात्। अत एवोपास्यते गुरुरित्यादेः
सकर्मकत्वमिति भाष्य एवस्पष्टमेव तिङ्चो। निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादोयं। अनुपसर्ग सा विण
तेर्थ तत्वव्यवहितस्यत्वात्। उदाहरणे नियते यद्यदीति निघात प्रतिषेधादुदात्तवत्त्वं तिङः तस्य यत्स्तु
त्ती करोतीतीत्यत्र रक्षयांते मंत्रशब्दे परे आङो निघात निवृत्त्यर्थं तदित्यत आह। यत्क्रियेति। एवं च ति मा ५
से ११ ङ्ग्रहणाभावे पिगत्या द्विष्ट क्रियावाचकस्योदात्तवतीति विशेषादपि तन्निवृत्तिसिद्धेति भावः। तत्र दोषानां
हे धातावेवेति। यस्य वाच्या क्रियया युक्तास्तं धातुं प्रत्येव गतित्वादिति भावः। एवं च यत्प्रपचतीत्यादावे
वस्यान्नतु यत्प्रकरोतीत्यादौ तिङ्ग्रहणे सतीयं धातुं प्रत्येव गतित्वात [illegible] द्युटिते तिङंते परे इत्यर्थः संप रामः
द्यते इति न दोषः। अत्र तिङ् शब्दो न क्रियाप्रधानं तद्वते तेनपपदमिति स्त्रस्यास्मद्गुक्तरीत्या प्रपञ्च ६३
तितरामित्यत्र उदात्तवत्त्वात् अतवतगते। निघातः सिद्धः तिङंतं तु नोदात्त आमस्वरे एव शेष निघातात्।

पाते यद्यदीति प्रतिषेधएव यत्काष्ठापचतीत्यपपाठः भाष्यविरोधात् । काष्ठ इत्यस्याकारांतस्यैवगणे
३१२ पाठाच्च काष्ठेति ह्रस्वं पठंतां तु भाष्यविरोधएव । काष्ठादारुणं । परम । अति । अमाता पुत्र । वेशः सुभ
गार्थः । अनाज्ञ । अप्रुत । अभ्दुत । भृश । घोर । कल्याणसुखवत् । कुत्सने च नुपादा दितिनिवृत्तिकुत्स
ने सुबंते परे इत्यर्थः । अयं विधिः । परत्वात् प्रतिषेधान्वाधते । पचसि च ततः पूतीत्यादिः पूतीति क्रियावि
शेषणत्वान्नपुंसकत्वे पचति त्क्षिप्तमाती ति । पाकक्रियाकर्त्तृकत्वेश इत्यर्थः । पूञः पूयीधातोर्वाहुल
कादौ णादिकेति पितत्गुणभावे आद्युदात्तत्वं पूतिशब्दस्य प्राप्नोतीत्यत आह । पूजिस्वानुवंधः इ
तिच कारानुवंध इत्यर्थः । इदं च निघा तस्य नियोगशिष्टं तेन पूदानिघातस्तदातोदात्तं । अन्यदा
त्वाद्युदात्तमेवे तिवोध्यं । वावद्धमिति । वहुवचनात् तिङंतमित्यर्थः । गतिर्गतौ अयं उपसर्गादित्याद्युदात्त
त्वापवाद गतौ परे उपसर्ग स्यगतेरनभिधानेन प्रयोगाभावात् । उपसर्ग इतिवक्तव्ये गति
ग्रहणं लाघवार्थमुत्तरार्थं च पद्यप्यप[...]सावकाशस्तथापि णितावितिवक्तव्ये गतिग्रहणात्सर्वत्रापिव
र्त्तते एतावतैवतदपवादत्वमवहार इत्याहुः । अभ्युद्धरतीति । अत्रोद्धदे पाणि अभे निघाते अनिघाते
वाविशेषाभावे पिप्रक्क मात्रेणोदाहृतं । अभिसंहरतीति मुख्यंफलं । गतौ किमिति णिते उद्धदे तिङंते प्रयोगो
गतियुक्ते वाक्य दंते वा । त त्रकदंते सगताविति कृत्स्वर यापादिस्वरगतिस्वरे पुशेषनिघाते निघातस्य
भावात् तिङ्न्वोदात्तवतीति तिङुदात्तवतो वेति नियमात् कृदुदात्तवत् तिङं तेतद प्रसंगादुदात्तवति ते नैवसिध्दे

ल०श०शे०
उ०
६५

चयेन प्रवर्तते परिग्रह इह त्वनार्षात्तेन वैकाक्षरी[illegible]ात् परेषां न्यासमान्वारं व्यातिस्तौ चेत् स्वरितो बरीव
चनात् परिग्रहो केष्वक्वन्यते । अनार्षे प्रादेन प्राम् कृत इति करणं सन्चर्य द्वारं आद्युदात्तः पदाभ्यासस्य
मध्ये वर्तमानः पूर्वपदातमादिनास्य प्राति द्वितीयपदादिमं तिमे नस्य प्राति तदात्तस्यायं विकारः पदसंधिकृताः
सचव्यंजनादिः स्वरादिर्वा भवति । यदि जनादिस्तदा प्रचय प्राप्तेऽयमपादः । अनर्वा द दितिकरणात् परेषाम
दौराणां न्यासमुदात्तमान्चारं व्यातिराचार्यैर्मन्यते यदा तु स्वरादिर्भवति तदा तेन स्वरादिना एकाक्षरीकृतास्
रेषां न्यासमिति तु लप नोऽदात्तस्वरितो चेत् स्वरो परो भवत इत्यर्थः । अनावर्तितादिस्तस्योदाहरणं । रत्नधातममिति
रत्नधातमं ते नवैकाक्षरीकृता द्विसस्योदाहरणं । अललाभवंती रिपल लाभवंतीरिति अलला इति शब्द
विशेषानुकरणमिति तस्मादवकृत इति सर्वं स्वासिद्धिः । शब्देन्दुशेखरः पुत्रो मंजूषा चैव कन्यका स्वमतौ
सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितो मया ।१। शब्देन्दुशेखरः सोयं फणिभाष्योक्तिभूषितः । सतां हृत्कमले स्वास्तां या
वच्चंद्रदिवाकरौ ।२। इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते लघु
शब्देन्दुशेखराख्ये सिद्धांतकौमुदीव्याख्याने उत्तरार्द्धं समाप्तम् ॥ ५८ ॥ संवत् १८७६ मार्ग०मा० शु०
प०द०१० शुक्रदिने लं ॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

ध्वनितंचेदं भाष्ये एते निघातास्तत्र तिवेधः। अत्र पदकाले विछिद्यपाठेपि भवंतीति संहिताधिकाराभावादित्याहुः।
तिङ्ङितिङंत स्वराः वस्तुतस्त्वविङ्गं तानांचछन्दुमित्यस्यापि अङ्लपवादस्य सत्वादिति भावः। संहितायांत्विति।
तयोर्य्यविचीतिसूत्रस्थसंहितास्याशास्त्रसमासेरधिकारात्। स्वरितविधेश्रुतदंतभावात् इति भावः। अयमेवसं
हिताधिकारोज्ञापयति एतदधिकार बहिर्भूतानां कालानां कालव्यवायेपिप्रवृत्तिः अन्यथाऽसंहितायां का
लव्यवायादेवनभविष्यति किं तदधिकारपाठेन तेन पदकालेपि ईळेइत्यादीनां निघातः अग्नाविष्णूइत्यग्ना
विष्णूइत्यादावग्रहे आनजादयः पदविभागे चवस्वनसादयः सिद्ध्यंति असत्यादिना का कालव्यवायेपिन
सादयः। व्यवधानंच मात्राकालेनन तदधिकेत्यादिनिरूपितं संहिताधिकारस्थं तु यणादिकं स्वरितप्रचयादि
65 कंचनेतिवोध्यं। नन्वेवं पुरःहितमित्यत्रवग्रहे हिशब्दस्य स्वरितं लवव्हचैः पन्यमानं न सिध्येत्। संहिता
धिकारस्थत्वेन कालव्यवायेऽप्रवृत्तेरितिचेन्न। यथासंधीयमानानामनेकीभवतां स्वरउपदिष्टस्त
थाविग्रह्यमाणानामवग्रहइतिप्रातिशाख्ये विशेष्य विधानात्। अनेकीभवतां श्लेषमापनुवतां पुनःसंधीयमा
नानामेकीक्रियमाणानां यथायेन प्रकारेण स्वरउपदिष्टः शास्त्रे तं स्वरमवग्रह्यमाणानामवग्रहेपि तथैव कुर्यादि
त्यर्थः। नन्वेवमुपणं तवै अन्वेतवाइत्यादीनमवग्रहे उत्तरखंजावर्ष्यस्यप्रचयः स्यादितिचेन्न। पद्यादीस्तु
द्युदात्तानामसंहितवदुत्तराणीति विशेषवचनात्। पद्यं पदाद्यं द्युदात्तानां उत्तरान्पदाद्यादीन्स्वरविधा
वसंहितवज्जानीयादित्यर्थः। एवंस्तन्धातनं अनलाभवतीत्यादीनां क्रमकाले इतिशब्दोत्तरभागेप्र

ता१